

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Парти́йне керівництво народним господарством в умовах розвинутого соціалізму
- Ідеологічна робота партії на сучасному етапі
- Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції
- До вивчення соціальної структури радянського суспільства
- Конституція перемігшого соціалізму (До 40-річчя Конституції СРСР 1936 року)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (188)
ЛИСТОПАД
1976

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Коломійченко І. І. Партійне керівництво народним господарством в умовах розвинутого соціалізму 5
Василенко В. К. Ідеологічна робота партії на сучасному етапі 16

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Нагорна Л. П. Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції 27

Методологія і методика історичних досліджень

- Курясов Ю. О. До вивчення соціальної структури радянського суспільства 40
* * *
Кисілевський О. М. Конституція перемігшого соціалізму (До 40-річчя Конституції СРСР 1936 року) 54

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Купчишин О. М. Розвиток основних принципів зовнішньої політики Радянської держави на сучасному етапі 66
Плахін В. М. Діяльність військових відділів ЦК КП(б)У і місцевих партійних органів (1943—1945 рр.) 73
Волковинський В. М. Шефство робітничого класу України над Червоною Армією (1921—1925 рр.) 82
Васюк Л. І. (Чернівці). Вплив першої російської революції на посилення класової боротьби трудящих Буковини 89

З історії Київської Русі

- Котляр М. Ф. «Руська земля» в літописах XI—XIII ст. 96

ЗАМІТКИ

З досвіду ідейно-політичного виховання трудящих

- Кондратюк В. О. (Львів). Окремі питання комуністичного виховання студентської молоді (1966—1971 рр.) 108
Кучменко Б. А. Поліпшення науково-атеїстичної роботи в педагогічних навчальних закладах республіки (1966—1970 рр.) 115

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Мінзберг Н. М. З досвіду використання статистичних матеріалів XXV з'їзду КПРС на уроках історії	122

НАШ КАЛЕНДАР

Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>). До 80-річчя з дня народження К. Готвальда	127
Сидоренко В. П. До 50-річчя III Всеукраїнського з'їзду профспілок	129
Швагуляк М. М. (<i>Львів</i>), Юристовський О. І. (<i>Львів</i>). Масова революційна організація трудящих (До 50-річчя створення «Сельробу»)	132

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Сас І. Х. Партійне керівництво здійсненням культурної революції на Україні (1917—1937 рр.)	135

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Паламарчук В. О. Соціально-класова структура розвинутого соціалістического общества	144
Шкварець В. П. (<i>Тернопіль</i>), Лановик Б. Д. (<i>Тернопіль</i>). Соціальні перетворення у радянському селі	145
Кипа М. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Днепропетровску 200	147
Слинько І. І. Н. Макаров. Непокоренная земля Российской	148
Ткаченко П. С. (<i>Москва</i>). Г. И. Щетинина. Университеты в России и устав 1884 года	150
Винокур І. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Троян М. В. (<i>Мукачеве</i>). Е. А. Балагурі. С. І. Пеняк. Закарпаття — земля слов'янська	152
Панчук М. І. В. В. Добрецова. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Яковенко В. М. (<i>Львів</i>). Вручення колективу Інституту суспільних наук АН УРСР Почесної грамоти Президії Верховної Ради УРСР	157
Невмержицький М. П. (<i>Кременчук</i>). Кременчуцький історико-краєзнавчий музей	157
Сарбей В. Г., Кондрацький А. А. Історичні знання — молоді	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **В. К. Василенко**, **В. О. Замлинський** (заст. головного редактора), **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. П. Кожукало**, **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **В. І. Кузнецов**

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Коломийченко И. И. Партийное руководство народным хозяйством в условиях развитого социализма 5
Василенко В. К. Идеологическая работа партии на современном этапе . . . 16

К 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции

- Нагорная Л. А. Всемирно-историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции 27

Методология и методика исторических исследований

- Курносоев Ю. А. К изучению социальной структуры советского общества . . . 40

* * *

- Кисилевский Е. М. Конституция победившего социализма (К 40-летию Конституции СССР 1936 года) 54

СООБЩЕНИЯ

- Купчишин А. М. Развитие основных принципов внешней политики Советского государства на современном этапе 66
Плахин В. Н. Деятельность военных отделов ЦК КП(б)У и местных партийных органов (1943—1945 гг.) 73
Волковинский В. М. Шефство рабочего класса Украины над Красной Армией (1921—1925 гг.) 82
Васюк Л. И. (*Черновцы*). Влияние первой русской революции на усиление классовой борьбы трудящихся Буковины 89

Из истории Киевской Руси

- Котляр Н. Ф. «Русская земля» в летописях XI—XIII вв. 96

ЗАМЕТКИ

Из опыта идейно-политического воспитания трудящихся

- Кондратюк В. А. (*Львов*). Отдельные вопросы коммунистического воспитания студенческой молодежи (1966—1971 гг.) 108
Кучменко Б. А. Совершенствование научно-атеистической работы в педагогических учебных заведениях республики (1966—1970 гг.) 115

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Минзберг Н. М. Из опыта использования статистических материалов XXV съезда КПСС на уроках истории 122

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Хланта А. В. (*Ужгород*). К 80-летию со дня рождения К. Готвальда . . . 127
Сидоренко В. П. К 50-летию III Всеукраинского съезда профсоюзов . . . 129
Швагуляк М. М. (*Львов*), Юристовский А. И. (*Львов*). Массовая революционная организация трудящихся (К 50-летию создания «Сельроба») 132

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- Сас И. Х. Партийное руководство осуществлением культурной революции на Украине (1917—1937 гг.) 135

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Паламарчук В. А. Социально-классовая структура развитого социалистического общества	144
Шкварец В. П. (<i>Тернополь</i>), Лановик Б. Д. (<i>Тернополь</i>). Соціальні перетворення у радянському селі	145
Кипа М. М. (<i>Днепропетровск</i>). Днепропетровску 200	147
Слишко И. И. Н. Макаров. Непокоренная земля Российская	148
Ткаченко П. С. (<i>Москва</i>). Г. И. Щетинина. Университеты в России и устав 1884 года	150
Винокур И. С. (<i>Каменец-Подольский</i>), Троян М. В. (<i>Мукачево</i>). Е. А. Балагурі, С. І. Пеняк. Закарпаття — земля слов'янська	152
Панчук М. И. В. В. Добрецова. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму	155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Яковенко В. М. (<i>Львов</i>). Вручение коллективу Института общественных наук АН УССР Почетной грамоты Президиума Верховного Совета УССР	157
Невмержицкий М. П. (<i>Кременчуг</i>). Кременчугский историко-краеведческий музей	157
Сарбей В. Г., Кондрацкий А. А. Исторические знания — молодежи	159

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО (Київ)

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО НАРОДНИМ ГОСПОДАРСТВОМ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Історичний XXV з'їзд КПРС продемонстрував перед усім світом велику творчу силу ленінських ідей, якими пройняті його рішення щодо дальшого розвитку нашої країни.

У теоретичній спадщині В. І. Леніна важливе місце займають проблеми економіки, питання партійного керівництва розвитком народного господарства. Володимир Ілліч постійно підкреслював думку про те, що після того, коли влада завойована, на весь зріст постає завдання економічне, завдання творення, завдання керування розвитком народного господарства. «Ми повинні займатися справою,— говорив він,— а не резолюціями... У нас, господарська справа— наша спільна справа. Це для нас найцікавіша політика»¹. Ленінське розуміння питань соціалістичного будівництва, економічної політики партії науково обгрунтовано і викладено в цілому ряді праць. В. І. Ленін вважав, що тільки могутня, високорозвинута економіка, може бути міцною матеріальною основою нового, соціалістичного суспільства, надійним джерелом піднесення добробуту народу, гарантією незалежності та обороноздатності Радянської держави. Ленінські принципи економічного будівництва як народногосподарське планування, демократичний централізм, поєднання єдиноначальності і участі трудящих в управлінні, органічна єдність матеріальних і моральних стимулів до праці, господарський розрахунок і масове соціалістичне змагання — є найважливішими орієнтирами в економічній політиці партії, наймогутнішими підоймами розвитку соціалістичної економіки на сучасному етапі будівництва комунізму.

Партія неухильно керується настановами великого Леніна. Вона дедалі глибше вникає в суть економічних законів, які діють у соціалістичному суспільстві, вміло і своєчасно виділяє корінні завдання,

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 305.

робить усе для того, щоб максимально підвищити ефективність нашої економіки. Яскравим прикладом тому є XXV з'їзд КПРС. На ньому партія з новою силою продемонструвала ленінський підхід до економічної політики в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

XXIV з'їзд партії дав принципові настанови з корінних питань економічної політики на сучасному етапі, XXV з'їзд конкретизував їх стосовно до десятої п'ятирічки і більш тривалої перспективи. За своїми головними завданнями, за основними напрямками господарської діяльності дев'ятой і десятиї п'ятирічні плани являють собою немовби єдине ціле. Йдеться про довгочасну орієнтацію економічної політики партії, в якій ми бачимо, як зазначав В. І. Ленін, «...загальний план нашої роботи, нашої політики, нашої тактики, нашої стратегії...»²

Велика роль у піднесенні ефективності економіки належить управлінню народним господарством. В. І. Ленін вчив, що всяка стратегія, в тому числі й економічна стратегія партії, завжди починається з постановки завдань, з висунення фундаментальних, довгочасних цілей.

В цьому відношенні минула, дев'ята п'ятирічка не має собі рівних. Радянський народ, керований Комуністичною партією, досяг вищих, ніж за будь-яке попереднє п'ятиріччя, природств промислової продукції, капітальних вкладень, асигнувань держави на проведення нових заходів по підвищенню добробуту народу. Історія країни не знає такої широкої соціальної програми, як та, що була виконана за роки дев'ятої п'ятирічки. Досить сказати, що на проведення нових соціальних заходів було направлено стільки ж коштів, скільки за дві попередні п'ятирічки, разом узяті. Реальні доходи на душу населення підвищились майже на чверть. Житлові умови поліпшено 56 млн. чол.³

XXV з'їзд КПРС відзначив, що найвищою стратегічною метою партії було й лишається неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу. Спираючись на ленінські принципи соціалістичного господарювання, з'їзд визначив засоби та шляхи здійснення, які ведуть до поставлених цілей. Це — динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства. Стрижнем економічної стратегії партії, що пронизує і десяту п'ятирічку і довгострокову перспективу, наголошується у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, є «...дальше нарощування економічної могутності країни, розширення і докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої промисловості — фундаменту економіки»⁴.

Серцевиною управління соціалістичним виробництвом, стрижнем усього господарського механізму є планування. Соціалістичній економіці чужі самоплив і стихійність. В системі управління нею провідне місце належить державному плану. Удосконалення народногосподарського планування, підвищення його наукового рівня веде до створення господарського механізму, який найбільш повно відповідає умовам розвинутого соціалістичного суспільства. В нашій країні розвиток виробничих відносин, форм і методів господарювання здійснюється як планомірно управлінський процес на основі визнання і використання об'єктивних економічних законів. В цьому виявляється велика господарсько-організаторська роль Радянської держави по здійсненню генерального курсу Комуністичної партії.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 383.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 40.

⁴ Там же, стор. 46—47.

За останні роки в плануванні розвитку народного господарства відбулися позитивні зрушення: досягнута значно більша наукова обґрунтованість і збалансованість планів, оптимізовано розвиток багатьох галузей господарства, тісніше пов'язуються у плануванні економічні і соціальні аспекти.

Підвищення ролі централізованого планування і управління нерозривно зв'язане з дальшим розгортанням соціалістичної демократії, із залученням все нових і нових мас трудящих до управління виробництвом, з розвитком місцевої ініціативи, творчості. Принцип демократичного централізму — основний принцип організації і управління в соціалістичному суспільстві — несумісний з утриманством, прагненням звалити розв'язання місцевих проблем на центр, прикрити його авторитетом нерозпорядливість, а інколи й небажання окремих місцевих органів і керівників власними силами й засобами розв'язувати місцеві питання, долати труднощі і недоліки.

Радянська країна першою стала на шлях планового керівництва економікою й досягла в цьому значних успіхів. Проте удосконалення планування, приведення його у відповідність з новими масштабами господарського розвитку країни, з новими вимогами часу є одним з основних завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС. В зв'язку з цим, товариш Л. І. Брежнев відзначав: «Завдання, що тут стоять, очевидні. Це — концентрація сил і ресурсів на виконанні найважливіших загальнодержавних програм, більш уміле поєднання галузевого і територіального розвитку, перспективних і поточних проблем, забезпечення збалансованості економіки»⁵.

Управлінська й насамперед планова діяльність в новій п'ятирічці, як відзначив з'їзд, повинна бути націлена на кінцеві народногосподарські результати. Такий підхід стає особливо актуальним у міру зростання і ускладнення економіки, коли ці кінцеві результати все більше залежать від безлічі проміжних ланок, від складної системи внутрігалузових і міжгалузових зв'язків. У таких умовах у гонитві за проміжними результатами, які самі по собі ще не вирішують справи, легко пропустити головне — кінцеві результати. І, навпаки, не приділивши належної уваги якимсь проміжним ланкам, можна підірвати кінцевий, сумарний ефект великих зусиль і вкладень.

В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», затверджених XXV з'їздом партії, передбачено повніше враховувати в планах суспільні потреби й забезпечувати їх задоволення при найбільш ефективному використанні трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Ставиться завдання удосконалити систему взаємопов'язаних народногосподарських планів, підвищити обґрунтованість довгострокового, п'ятирічних і річних прогнозів науково-технічного прогресу і соціально-економічних процесів. Передбачається в більшому обсязі розробляти комплексні програми з найбільш важливих науково-технічних, економічних і соціальних проблем; поліпшити організацію і методи розробки народногосподарських планів, скоротити строки їх складання.

Підвищення ефективності економіки у великій мірі залежить від більш умілого використання економічних стимулів і підойм. Йдеться насамперед про господарський розрахунок, прибуток, ціни, премії. Інакше кажучи, підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, потребує вдосконалення вся система показників, які лежать в основі оцінки діяльності міністерств, об'єднань і підприємств,

⁵ Там же, стор. 66.

і ефективності та якості їх роботи. Ці показники покликані з'єднувати воедино інтереси працівників з інтересами підприємства, підприємства з інтересами держави, спонукаючи брати (і, звичайно, виконувати) напружені плани, економити ресурси, знижувати собівартість і водночас швидше освоювати нові види виробів, випускати продукцію високої якості і в потрібному асортименті.

Партія приділяє багато уваги удосконаленню організаційної структури і методів господарського управління, добивається поліпшення роботи всіх ланок управлінського апарату, оперативності і гнучкості його функціонування, спрощення як самого апарату, так і процедури прийняття рішень, уточнення прав і відповідальності органів управління і керівників, усунення дублювання й елементів бюрократизму в роботі апарату, зміцнення принципу єдиноначальності і особистої відповідальності.

Організаційним принципом управління соціалістичним виробництвом, суспільством в цілому є демократичний централізм. У розвитку цього принципу нині виразно проявляється дві тенденції. Перша — до дальшої централізації — зв'язана з концентрацією виробництва, здійсненням гігантських проектів, які вимагають мобілізації великих ресурсів, узгодженої роботи багатьох органів територіального і галузевого управління. Друга — дальша демократизація управління, передача прав прийняття рішень «зверху» — «вниз» все більшому колу людей і організацій — викликана незвичайною складністю сучасного виробництва, усім суспільним життям, неможливістю приймати рішення із центру по багатьох, тим більше по всіх питаннях. Нині, як ніколи потрібні місцева ініціатива, почин, широка участь мас в управлінні. XXV з'їзд партії відзначив необхідність одночасного зміцнення обох начал демократичного централізму.

У розробці та реалізації комплексних програм велике значення має раціональний розподіл прав і відповідальності, наявність конкретних органів, людей, що несуть всю повноту відповідальності, координуючих всі зусилля в рамках програми. «Суть організаційних питань, — відзначив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — просто кажучи, полягає в тому, щоб кожний, маючи для цього необхідні права і несучи в їх межах усю повноту відповідальності, займався своєю справою. Це елементарне житейське правило є в той же час основою основ науки і практики управління»⁶.

Важлива роль в розв'язанні економічних завдань належить переведенню підприємств і організацій галузей матеріального виробництва і сфери обслуговування на дво- і триланкову систему управління, створення виробничих і науково-виробничих об'єднань. Досвід показав, що такі об'єднання є найбільш раціональною формою, що сприяє підвищенню ефективності економіки, поєднанню досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Виробничі об'єднання дозволяють створювати сприятливі умови для найкращого використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, для концентрації, спеціалізації і кооперування виробництва; для поєднання науки з виробництвом, прискорення науково-технічного прогресу. На початок цього року в країні було створено 2300 об'єднань⁷. У нашій республіці діє понад 560 об'єднань, які випускають більше як третину всієї реалізованої продукції⁸. Організація великих об'єднань сприяє не тільки підвищен-

⁶ Там же, стор. 68.

⁷ «Правда», 21 травня 1976 р.

⁸ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 100.

ню ефективності виробництва, а й розв'язанню таких важливих соціальних завдань, як поліпшення умов праці, відпочинку, побутового обслуговування трудящих. «Основними напрямками розвитку народного господарства на 1976—1980 роки» намічено завершити в промисловості створення об'єднань, продовжити роботу по концентрації і спеціалізації виробництва, поліпшенню структури й скороченню ланок управління.

Важливу галузь радянської економіки є сільське господарство. Від його розвитку у великій мірі залежить створення матеріально-технічної бази комунізму. Науковість і реалістичність аграрної політики КПРС, її мобілізуюча сила підтверджується досягнутими результатами в сільськогосподарському будівництві. Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК партії ця галузь міцно стала на шлях неухильного піднесення, динамічного розвитку. За минулі роки виробництво сільськогосподарської продукції на одного жителя зросло майже на чверть, незважаючи на те, що населення країни за цей час збільшилося на 23 млн. Енергетична потужність сільського господарства за цей період подвоїлась, майже у три рази більше стало одержувати село мінеральних добрив, введено понад 14 млн. га меліоративних земель. Підвищилась врожайність зернових та інших сільськогосподарських культур, продуктивність тварин і птиці. Продуктивність праці в колгоспах і радгоспах зросла у 1,6 раза⁹.

Значно збільшились реальні доходи колгоспників і робітників радгоспів. Поліпшилось соціальне забезпечення і культурно-побутове обслуговування сільського населення. Піднявся рівень загальноосвітньої і професійної підготовки трудівників села.

Проте досягнуті за останні роки позитивні результати в сільському господарстві, його економічні показники і темпи росту виробництва найважливіших продуктів ще не задовольняють зростаючим потребам і не відповідають наявним можливостям. Дальший розвиток сільського господарства — одне з найголовніших завдань комуністичного будівництва. Партія робить усе необхідне, щоб сільськогосподарське виробництво відповідало зростим вимогам економіки країни. Водно пов'язуються найближчі потреби і віддалена перспектива, інтереси села і запити промисловості, враховуються соціальні та інші проблеми. Яскравим прикладом такого комплексного підходу до розв'язання головних цілей ленінської аграрної політики на сучасному етапі є постанова ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції»¹⁰.

Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі широкого кооперування, переведення його на сучасну індустриальну основу — це магістральний напрям дальшого розвитку соціалістичного сільського господарства, новий етап практичного здійснення ідей ленінського кооперативного плану в умовах розвинутого соціалізму.

Тепер у країні є близько 6 тис. міжгосподарських спеціалізованих об'єднань, організацій і підприємств. Майже половина з них діє в нашій республіці по виробництву продуктів тваринництва і рослинництва та їх переробці, а також по будівництву, комунальному обслуговуванню населення¹¹.

⁹ «Правда», 2 червня 1976 р.

¹⁰ «Радянська Україна», 2 червня 1976 р.

¹¹ «Радянська Україна», 4 червня 1976 р.

Одним з головних напрямів і особливостей економічної політики КПРС є прискорення науково-технічного прогресу. Характерною рисою нашого часу є дедалі інтенсивніше перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства. Темпи зростання економіки дедалі більшою мірою залежать тепер від темпів наукових досліджень і впровадження їх результатів у виробництво. «Практичне впровадження нових наукових ідей,— підкреслив XXV з'їзд КПРС,— це сьогодні не менш важливе завдання, ніж їх розробка»¹². Звичайно, це не можна розуміти як зниження інтересу до фундаментальної науки. Адже повноводний потік науково-технічного прогресу вичерпається, якщо його не будуть постійно живити фундаментальні дослідження.

XXV з'їзд партії наголосив, що курс КПРС полягає в тому, щоб і надалі виявляти постійну турботу про розвиток великої науки, про її головний штаб — Академію наук СРСР. Партія високо цінить діяльність Академії і підносить її роль як центру теоретичних досліджень, координатора всієї наукової роботи в країні.

За дорученням Центрального Комітету партії і уряду академічні інститути спільно з міністерствами і відомствами підготували проект комплексної програми науково-технічного прогресу і його соціально-економічних наслідків на 1976—1990 роки. Робота над цією програмою продовжується — вона становить органічну складову частину поточного й довгострокового планування, дає орієнтири, без знання яких не можна успішно керувати економікою.

Повсякденна турбота партії сприяє підвищенню теоретичного рівня і практичного значення досягнень радянської науки. Це яскраво видно на прикладі України. Тут, як і в усіх союзних республіках, розширилась мережа наукових установ, зміцнилась їх матеріально-технічна база. Вченими республіканської Академії наук УРСР створено фундаментальні монографічні праці, зроблено важливі відкриття. Як відзначалося на XXV з'їзді Компартії України, за звітний період зареєстровано 5600 винаходів, продано 20 ліцензій. У виробництво впроваджено 2700 доробок із сумарним економічним ефектом близько 900 млн. карбованців¹³.

Успіхи науково-технічної революції, її благотворний вплив на економіку, на всі сторони життя суспільства, вказувалося на XXV з'їзді партії, не можуть бути забезпечені зусиллями тільки наукових працівників. Дедалі більшої ролі набуває залучення до цього історичного значення процесу всіх учасників суспільного виробництва, всіх ланок господарського механізму. Сотні тисяч передових робітників, техніків, інженерів об'єднані в науково-технічних товариствах, Всесоюзному товаристві винахідників і раціоналізаторів. За роки дев'ятої п'ятирічки вони розробили й внесли мільйони винаходів і раціоналізаторських пропозицій, від впровадження яких одержано економічний ефект, що перевищує 19 млрд. карбованців¹⁴.

Під керівництвом партійних організацій на підприємствах, будовах дедалі більшого розмаху набувають такі дієві форми участі мас в науково-технічному прогресі, в управлінні виробництвом, як ради і бюро економічного аналізу, громадські бюро наукової організації праці, комплексні творчі бригади, ради новаторів виробництва, школи передового досвіду.

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 53.

¹³ «Правда України», 12 лютого 1976 р.

¹⁴ «Правда», 4 червня 1976 р.

Одним із прикладів справжньої боротьби за поліпшення управління виробництвом може бути трудовий колектив черкаського виробничого об'єднання «Азот». Первинна партійна організація зуміла залучити до справи удосконалення організації виробництва широке коло трудівників. Тут добре налагоджена робота ради економічного аналізу, комплексних творчих бригад, шкіл передового досвіду. Парторганізація уважно ставиться до починів новаторів виробництва, які сприяють виконанню головного завдання п'ятирічки: «Дати продукції більше, кращої якості, з меншими затратами».

Виробниче об'єднання обладнане сучасною технікою, широко використовуються новітні досягнення науки. Ударну працю колективу високо оцінила Вітчизна: напередодні XXV з'їзду КПРС об'єднання за успішне виконання завдань дев'ятої п'ятирічки нагороджено орденom «Знак пошани»¹⁵.

Прискорення науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму діалектично взаємозв'язано з удосконаленням управління економікою. З одного боку, сам об'єктивний хід соціалістичного виробництва в епоху науково-технічної революції обумовлює необхідність серйозних якісних змін в структурі економіки і управління нею. З другого боку, науково-технічна революція створює нові засоби управління: електрообчислювальні машини, автоматизовані лінії та інше, що дозволяє підвищити наукові методи управління. Головне призначення удосконалення механізму управління полягає в тому, щоб забезпечити постійне зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва, його інтенсифікацію на основі всебічного використання найновіших досягнень науки і техніки.

XXV з'їзд КПРС з особливою силою наголосив, що революція в науці і техніці вимагає кардинальних змін у стилі і методах господарської діяльності, рішучої боротьби з косністю і рутинерством, справжньої позаги до науки, вміння і бажання радитися, рахуватися з нею.

На з'їзді підкреслювалася необхідність вдосконалення планування і економічного стимулювання з тим, щоб створити умови, які повною мірою сприяли б якнайшвидшому проходженню нових ідей по всьому ланцюгу — від винаходу до масового виробництва, ставили надійний економічний заслін випускові застарілої продукції.

XXV з'їзд КПРС дав широку, науково обгрунтовану програму дальшого економічного розвитку країни, яка стала дороговказом для радянських людей у боротьбі за побудову матеріально-технічної бази комунізму. Значно зросла громадська і виробнича активність трудящих. Це виявляється насамперед у соціалістичному змаганні, в боротьбі за підвищення продуктивності праці. Пам'ятаючи ленінську вказівку, що «...в міру того, як розвиватиметься комуністичне змагання..., — успіх комуністичного будівництва буде забезпечений»¹⁶, партія вважає дальший розвиток змагання, удосконалення його організації своїм найважливішим завданням.

Нині соціалістичне змагання стало всенародним, воно впливає на всі сторони суспільного розвитку. В нашій країні в змаганні беруть участь понад 88 млн. чол.¹⁷

Все більш широкого розвитку набуває соціалістичне змагання під лозунгами: «Підвищувати ефективність виробництва і якість роботи в ім'я дальшого зростання економіки та народного добробуту», «П'ятиріч-

¹⁵ «Робітнича газета», 29 травня 1976 р.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 303.

¹⁷ «Правда», 9 жовтня 1976 р.

ці якості — робітничу гарантію», «Від високої якості роботи кожного — до високої ефективності праці колективу».

Настанови XXV з'їзду КПРС зокрема з питань поліпшення й удосконалення керівництва економікою розвинутого соціалізму, досвід боротьби за здійснення цих настанов сприяють піднесенню діяльності партійних організацій в цій важливій галузі. Як і в усій партії, вони викликали значне пошвавлення в роботі республіканської партійної організації.

Травневий пленум ЦК Компартії України (1976 р.) розробив організаційно-політичні заходи по здійсненню рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України. Ці заходи прийняті насамперед піклуванням про здійснення економічної стратегії партії, про розв'язання головної мети десятої п'ятирічки — підвищення життєвого рівня народу. Вірний шлях до цього — втілення в життя ключових завдань розвитку економіки республіки як складової частини єдиного народногосподарського комплексу країни, настійне підвищення ефективності суспільного виробництва. Пленум відзначав, що серед найважливіших проблем партійних організацій є прискорення науково-технічного прогресу, підвищення якості продукції, даліше посилення режиму економії і бережливості, охорона навколишнього середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів. Хід виконання рішень XXV з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» розглянуто жовтневий (1976 р.) Пленум ЦК Компартії України¹⁸. Розв'язання всього комплексу накреслених завдань вимагає, як на це вказав XXV з'їзд КПРС, дальшого вдосконалення стилю і методів партійного керівництва розвитком народного господарства.

Після XXV з'їзду КПРС значно посилилась організаторська роль обласних, міських, районних комітетів партії, первинних парторганізацій у розвитку народного господарства. Так, щомісяця Харківський обком партії провадить аналіз роботи підприємств. Головна увага приділяється тим, хто відстає, вивчається робота цілого ряду підприємств цієї галузі народного господарства. Це дає можливість зробити вірні висновки, визначити шляхи усунення недоліків. Райкоми партії м. Харкова, наприклад, створюють комплексні комісії з числа партійних, профспілкових, комсомольських працівників, спеціалістів виробництва. Ці комісії вивчають становище на підприємствах в їх взаємозв'язку з іншими, виявляють першопричини недоліків, розробляють рекомендації по їх ліквідації. Успішно веде боротьбу за скорочення числа відстаючих підприємств Харківський міський обком партії. Високу вимогливість до господарських керівників і секретарів парторганізацій він поєднує з конкретною допомогою райкомам партії та партійним організаціям у підвищенні їх впливу на справи в трудових колективах. Тут стало правилом: відповідальні працівники міському більшу частину часу приділяють відстаючим підприємствам¹⁹.

Післяз'їздівська діяльність багатьох партійних організацій свідчить про більш диференційований підхід до керівництва економікою, окремими підприємствами, колгоспами, установами.

Останім часом в діяльності партійних організацій народжується дедалі більш різноманітний досвід щодо поліпшення соціалістичного змагання, спрямованого на підвищення якості продукції. Шириться боротьба за повніше використання внутрішніх резервів, посилюються

¹⁸ «Радянська Україна», 31 травня, 8, 9 жовтня 1976 р.

¹⁹ «Правда України», 20 червня 1976 р.

наполегливі пошуки окремих новаторів і цілих колективів, творчих бригад з робітників, інженерів, учених. У серпні минулого року Центральний Комітет КПРС схвалив і рекомендував для повсюдного поширення досвід партійних організацій і передових підприємств Львівської області з розробки та впровадження комплексної системи управління якістю продукції. При створенні цієї системи всебічно використовувалася багаторічна практика новаторських колективів Москви, Ленінграда, Свердловська, Мінська, набула творчого розвитку саратовська система бездефектного виготовлення продукції²⁰. Комплексна система управління якістю була обговорена на всесоюзному семінарі партійних працівників, керівників і спеціалістів промисловості, що відбувся в червні цього року у Львові. На семінарі відзначалося, що ця система включає всі етапи, які формують якість продукції, виробництво і експлуатацію виробів. Створення при парткомах підприємств, в райкомах, міськкомках і обкомі партії комісій з якості дає системі міжгалузеві функції — сюди стікається кращий досвід будь-якої галузі, який згодом поширюється на всі підприємства²¹.

Одна з важливих рис, що характеризує роботу партійних організацій Львівщини, — це тверда опора на трудові колективи, що знайшла своє втілення в залученні до розв'язання завдань підвищення якості продукції широких мас робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, виховання у них почуття високої відповідальності і гордості за честь заводської марки. Досвід трудящих Львівщини знаходить все більше й більше поширення. Тут кожен третій трудівник є активістом громадських організацій, кожен другий комуніст — ударник комуністичної праці. Понад 95% продукції здається у відділі технічного контролю з першого пред'явлення. Від 20 до 80% виробів виготовляється з Державним знаком якості²².

Значна робота по впровадженню комплексної системи управління якістю провадиться й іншими партійними організаціями республіки. На більшості промислових підприємств розробляються і впроваджуються елементи львівської системи. Створено близько 50 базових організацій по стандартизації, які допомагають трудовим колективам брати на озброєння здобутки львів'ян. Усе це сприяло тому, що за роки минулої п'ятирічки кількість виробів з Державним знаком якості зростає в 7,5 рази²³. Якщо розглядати досягнуте з позицій високих вимог XXV з'їзду КПРС, то цілком очевидно, що в десятій п'ятирічці в якісному відношенні наше суспільне виробництво має розвиватись ще більш динамічно.

Характерною рисою роботи партії по дальшому підвищенню творчої активності народу є послідовний розвиток демократичних основ змагання. В цьому відношенні важливе місце належить зустрічним планам. На XXV з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев назвав рух за прийняття зустрічних планів чудовим почином, якому наслідують вся країна. Цей рух глибоко впливає на господарську практику, моральну атмосферу в трудових колективах, свідчить про високу політичну свідомість радянських людей. Зміст зустрічного планування полягає в тому, що ще в ході розробки завдань на черговий рік і на п'ятирічку в цілому трудівники підприємств, проводячи громадський огляд резервів, намічають випустити продукції більше порівняно з проектом плану, що надійшов з міністерства, виконати завдання з найменшими витратами

²⁰ «Радянська Україна», 15 серпня 1975 р.

²¹ «Радянська Україна», 6 червня 1976 р.

²² «Известия», 16 червня 1976 р.

²³ «Радянська Україна», 3 червня 1976 р.

ресурсів. Причому додаткові можливості виробництва включаються колективами в народногосподарський план і після затвердження стають законом. Так на ділі підтверджується життєвість ленінського принципу демократичного централізму в соціалістичному змаганні в управлінні народним господарством.

Постійна і вдумлива організаторська й масово-політична робота партійних, профспілкових, комсомольських організацій щодо поліпшення організації змагання дає чудові результати. В авангарді змагання йдуть комуністи, воно справляє глибокий вплив на господарську практику, на громадсько-політичне життя країни, на моральну атмосферу. «Всемірно розвивати і далі соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці — такий наш загальний бойовий лозунг»²⁴, — підкреслив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Л. І. Брежнев.

Керуючись ленінськими настановами щодо керівництва народним господарством, партія велику роль надає економічній освіті трудящих. З поглибленням знань економічної теорії і економічної політики КПРС партія пов'язує виховання комуністичного ставлення до праці, до суспільної власності, підвищення трудової активності, розширення демократичних основ управління виробництвом і залучення до цієї справи широких мас трудящих. Через систему економічної освіти в нашій країні пройшло вже понад 42 млн. чол., нині навчаються 36 млн.²⁵

Серед різноманітних, вироблених практикою форм і засобів вивчення, узагальнення й поширення передового досвіду важливе місце посідають школи комуністичної праці. Лише на Україні в них навчається більш як 2 млн. чол.²⁶. Вивчення в цих школах передового досвіду та його поширення є важливішим резервом підвищення ефективності виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці. Багатий досвід у розв'язанні цього завдання нагромаджений на підприємствах вугільної промисловості Української РСР. Тут у масштабі галузі створено систему вивчення, узагальнення, планування і впровадження передового досвіду. Найважливішою її ланкою є школи комуністичної праці, в яких навчається більш як 190 тис. робітників. В них вивчається досвід роботи прославленої бригади гірників очисного вибою шахти «Красний партизан» Ворошиловградської області, керованої В. Г. Мурзенком, прославлених шахтарських бригад І. І. Стрельченка, Г. І. Моцака, М. Ф. Яценка, А. Й. Белікова, В. М. Грибуна, бригад прохідників, очолюваних відомими майстрами проведення гірничих виробок швидкісними методами І. Д. Зінченком, М. Л. Бойком, В. В. Ташиловим, Є. М. Кошелевим та ін.

Робота парторганізації по вивченню передового досвіду в школах комуністичної праці сприяла поширенню руху бригад-тисячниць. Нині в республіці 135 бригад видобувають по тисячі й більше тонн вугілля на добу, 110 бригад прохідників щомісяця забезпечують проходження гірничих виробок по 200 і більше метрів, що у два з половиною рази перевершує середні темпи в галузі²⁷. Видобуток тисячі тонн вугілля за добу з однієї лави став орієнтиром для сотень бригад галузі. Якщо десять років тому з таким навантаженням в країні працювало тільки 23 колективи, то на кінець минулого року їх було вже майже п'ятсот,

²⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 86.

²⁵ Там же.

²⁶ «Робітнича газета», 18 червня 1976 р.

²⁷ Там же.

а бригади зачинателів почину — Г. Смирнова, В. Мурзенка, М. Чиха третій рік підряд видають за рік на-гора по 1—1,6 млн. т вугілля²⁸.

Розвинуті XXV з'їздом КПРС ленінські ідеї і принципи партійного керівництва економікою дедалі в більшій мірі впливають на успішний розвиток народного господарства, на виконання грандіозних завдань десятої п'ятирічки. Радянські люди добре розуміють, як багато треба зробити, щоб найкраще використати досягнення науки і техніки, підвищити якість продукції, добитися дальшого вдосконалення управління виробництвом. Перетворення в життя економічної стратегії партії, визначеної XXV з'їздом КПРС, піднесуть нашу Батьківщину до нових висот на шляху в комуністичне майбутнє.

²⁸ «Правда», 11 червня 1976 р.

И. И. Коломийченко

ПАРТИЙНОЕ РУКОВОДСТВО НАРОДНЫМ ХОЗЯЙСТВОМ
В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье освещаются вопросы дальнейшего развития XXV съездом КПСС ленинских принципов партийного руководства экономикой, раскрывается деятельность партийных организаций по их осуществлению.

ІДЕОЛОГІЧНА РОБОТА ПАРТІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Важливу роль у боротьбі за перемогу комунізму в нашій країні відіграє ідеологічна робота партії, всіх її організацій серед широких мас трудящих. XXV з'їзд КПРС, проаналізувавши сучасну внутрішню і зовнішню обстановку, наголосив на необхідності дальшого посилення ідеологічної роботи, підвищення її ефективності, запровадження комплексного підходу до справи виховання радянських людей, поглиблення і актуалізації змісту ідейно-політичних заходів, пошуку, впровадження і застосування найдійовіших форм і методів ідейного впливу на трудящих, тісного поєднання теорії і практики.

Необхідність постійної уваги партії до питань комуністичного виховання трудящих зумовлена самою природою комуністичної суспільно-економічної формації, яка «...забезпечує разом з найбільшим розквітом продуктивних сил суспільної праці і найповніший розвиток людини»¹.

Становлення і розвиток політичної, класової свідомості пролетаріату основоположники марксизму-ленінізму розглядали не тільки як стихійне породження суспільного буття, а й як результат цілеспрямованої ідейно-політичної і виховної роботи організованого авангарду робітничого класу — комуністичної партії.

КПРС, виходячи з цього положення, постійно наголошує, що саме життя людей в соціалістичному суспільстві, зростання їх добробуту і культури, поліпшення умов побуту, праці не можуть автоматично привести до підвищення рівня їхньої політичної свідомості, ідейної переконаності. Для цього потрібна систематична, цілеспрямована і наполеглива ідейно-виховна робота партії в масах.

Ідеологічна робота виступає невід'ємною, складовою частиною багатогранної діяльності КПРС. Вона являє собою комплекс взаємозв'язаних принципів, напрямів, засобів, форм і методів, спрямованих на формування гармонійно і всебічно розвиненої особи комуністичного суспільства. Ідеологічна діяльність партії передбачає послідовний, цілеспрямований, скоординований та диференційований вплив на маси, забезпечення перетворення в життя основних цілей та завдань комуністичного виховання. Найважливішими функціями ідеологічної роботи є: постійний творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії, підвищення знань, розвиток свідомості трудящих до рівня наукового світогляду шляхом пропаганди революційної теорії, політичної освіти, а також організація і мобілізація мас на здійснення політики партії та Радянської держави. В. І. Ленін відзначав, що ідеологічна робота повинна сприяти не тільки політичній освіті мас, а й закликати їх до конкретних дій. Ці два завдання Володимир Ілліч розглядав у нерозривній єдності і вимагав «...виховувати маси неухильно до революційного світогляду і революційної дії...»².

Виходячи з цієї ленінської настанови, головне завдання ідеологічної роботи КПРС вбачає у тому, щоб виховати всебічно розвинену лю-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 118.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 406.

дину комуністичного суспільства, яка б мала високий ступінь свідомості та ідейності, глибоко розуміла завдання і кінцеву мету нашого руху, ясно усвідомлювала, що успішне втілення в життя величних планів комуністичного будівництва безпосередньо залежить і від неї особисто, від її роботи, трудової та політичної активності. Головне призначення ідеологічної роботи в умовах розвинутого соціалізму полягає в тому, щоб домогтися тісного поєднання комуністичних ідей з комуністичними ділами.

В сучасних умовах ідейно-виховна робота спрямована на успішне втілення в життя політики партії в галузі економічного, соціального та духовного розвитку радянського суспільства. «Мобілізація трудящих,— зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— на успішне розв'язання завдань по створенню матеріально-технічної бази комунізму, формування наукового світогляду, комуністичної моралі у всіх членів суспільства, виховання всебічно розвиненої особи — такими є цілі ідеологічної роботи партії»³.

Комуністична партія Радянського Союзу здійснює великий комплекс заходів, які сприяють формуванню наукового, марксистсько-ленінського світогляду у радянських людей, вихованню у них нового, комуністичного ставлення до праці і соціалістичної власності, рис комуністичної моралі, почуття радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до буржуазної і ревізійністської ідеології, будь-яких проявів націоналізму, шовінізму, національної обмеженості. Головні напрями ідейно-виховної роботи визначені в Програмі КПРС і розвинуті далі в рішеннях з'їздів партії, постановах ЦК КПРС з питань ідеологічної роботи, прийнятих останнім часом.

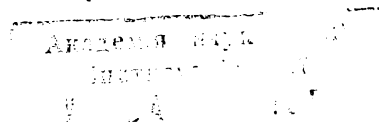
Аналізуючи ідейно-виховну роботу партії, XXV з'їзд КПРС відзначив досягнуті успіхи в цій галузі. Головним її наслідком є те, що в нашій країні вирости покоління людей, відданих комуністичним ідеалам, вихована нова людина, чия моральне обличчя характеризується такими рисами, як колективізм та товариська взаємодопомога, самовіддана праця на користь суспільству, турбота про збереження та примноження суспільного багатства, високе усвідомлення свого громадського обов'язку, радянський патріотизм та соціалістичний інтернаціоналізм. Головним підсумком всієї діяльності партії за роки Радянської влади і насамперед ідейно-виховної є те, підкреслено в матеріалах XXV з'їзду КПРС, що в нашій країні сформувалася нова, радянська людина, «людина, яка зуміла, завоювавши свободу, відстояти її в найтяжчих боях. Людина, яка будувала майбутнє, не шкодуючи сил і йдучи на будь-які жертви. Людина, яка, пройшовши всі випробування, сама невпізнанно змінилася, поєднала в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, культуру, знання і вміння їх застосовувати. Це — людина, яка, будучи палким патріотом, була і завжди буде послідовним інтернаціоналістом»⁴.

Це велике історичне завоювання не означає, що вже повністю розв'язані всі політико-виховні проблеми. В. І. Ленін вчив, що завдання переконання народних мас, забезпечення їх свідомої та активної участі в будівництві нового суспільства ніколи не може бути вичерпане до кінця, що воно завжди стоятиме серед важливих завдань управління⁵. Володимир Ілліч наголошував, що виховання нової людини — справа тривала і важка, що тут неможливо відбутися декретом, а необ-

³ Л. І. Брежнев. Про комуністичне виховання трудящих, К., 1974, стор. 41.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 98.

⁵ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 121.

хідно уміло і терпляче підходити до неї, бути дуже обережним, але твердим⁶.

Комуністичне виховання — це поступальний, безперервний процес. Кожний новий етап комуністичного будівництва висуває більш високі вимоги до людської особистості, її ідейних, політичних, моральних, професійних якостей, рівня знань та культури. XXV з'їзд партії зазначив, що в галузі ідейно-виховної роботи «...ми просунулися вперед. Але ніяких підстав для благодушності у нас немає»⁷, що партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, волі і вміння будувати комунізм. Якісні зміни, що відбуваються як у внутрішньому житті країни, так і на міжнародній арені, ставлять на порядок денний все нові і нові, більш складні і відповідальні завдання перед ідеологічною діяльністю партії, вимагають посилення пропагандистської та агітаційної роботи партійних комітетів, первинних парт-організацій серед широких мас трудящих.

Чим же зумовлюється зростання вимог до ідеологічної роботи на сучасному етапі розвитку радянського суспільства?

В умовах розвинутого соціалізму і поступового переростання його в комунізм відбувається об'єктивний процес дальшого зростання ролі і значення Комуністичної партії як політичного керівника, організатора і вихователя мас. Він зумовлений рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів і виявляється в розширенні масштабів діяльності партії, забезпеченні науково обгрунтованого керівництва суспільством, удосконаленні форм і методів організаторської та політичної роботи, в розширенні її обов'язків, підвищенні відповідальності перед народом, зміцненні зв'язків з масами і ще більшій опорі на них при розв'язанні складних завдань комуністичного будівництва. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, керівна, мобілізуюча роль партії — це не абстрактне поняття, це саме життя, вся наша повсякденна практика⁸.

На сучасному етапі комуністичного будівництва, коли значно зросли масштаби та завдання економічного та соціального розвитку країни, здійснюється перехід до інтенсивних методів господарювання, широким фронтом розгортається науково-технічна революція, зростають культура та освіта радянських людей; коли на міжнародній арені утверджуються принципи мирного співіснування держав з різним соціально-економічним ладом і в той же час розширюється та ускладнюється ідеологічна боротьба, значення ідеологічної роботи і увага до неї партії незмірно зростають.

КПРС послідовно здійснює курс на побудову матеріально-технічної бази комунізму. Цей процес включає в себе не тільки виробничо-технічні заходи, а й вимагає відповідного рівня підготовки, високої трудової активності, дисципліни й організованості всіх радянських людей. Створення матеріально-технічної бази комунізму і духовний розвиток людини невіддільні одне від одного, це — нерозривний, діалектично обумовлений і взаємопов'язаний процес.

Радянське суспільство вступило в такий період своєї зрілості, коли, з одного боку, рівень свідомості мас, поведінки, мислення справляє дедалі більш зростаючий вплив на розвиток продуктивних сил і вдосконалення суспільних відносин, а, з другого, — успішне розв'язання соціально-політичних та економічних завдань все більшою мірою залежить від багатства духовного життя народу, високого ступеня його свідомості, ідейності, ініціативи, організованості і відповідальності. По-

⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 254.

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 82.

⁸ Див. Там же, стор. 76.

будова матеріально-технічної бази комунізму створює економічні умови для виховання нової людини, а людина, що правильно розуміє процеси суспільного розвитку, активніше працює на благо соціалістичної Вітчизни. Тому найголовніше своє завдання Комуністична партія вбачає у вихованні високосвідомої людини, яка була б озброєна найновітнішими досягненнями науки й техніки і правильно застосовувала б їх у своїй практичній діяльності. Успіхи комуністичного будівництва повністю залежать від уміння партії підтримати трудову ініціативу радянських людей, мобілізувати їх на своєчасне і дострокове виконання господарських планів. Найголовніше завдання ідеологічної роботи — розкрити трудящим політичний смисл комуністичного будівництва в нашій країні.

Сприятливі можливості для проведення ідейно-виховної роботи створені в десятий п'ятирічці, головне завдання якої полягає в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства.

Величезні перспективи, що відкриває десята п'ятирічка, ведуть до зростання ролі основної продуктивної сили радянського суспільства — трудящих мас. В процесі створення матеріально-технічної бази комунізму вдосконалюється не лише економічний базис, а й змінюється свідомість, моральне обличчя людини, складається новий тип працівника, що гармонійно поєднує у собі загальноосвітні, соціально-технічні знання, трудові навички з багатством духовної культури. Виховання нової людини неможливе поза суспільним виробничим процесом, а для дальшого розвитку продуктивних сил величезне значення має ідеологічна робота партії.

Підвищення вимог до ідеологічної роботи в сучасних умовах пояснюється й тим, що у внутрішньому житті нашої країни постійно відбуваються відчутні якісні зміни, зокрема, йде процес поступового переростання соціалістичних суспільних відносин в комуністичні, дальшого зміцнення Радянської загальнонародної держави, поглиблення і розвитку соціалістичної демократії, всемірного зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції, дружби народів СРСР, соціально-політичної та ідейної єдності соціалістичного суспільства.

Ідеологічна робота партії покликана також всебічно і глибоко аналізувати, узагальнювати соціально-політичні зміни, що відбуваються в нашій країні і на основі цього науково обґрунтовувати шляхи розв'язання планів комуністичного будівництва. XXV з'їзд КПРС зазначив, що на нинішньому етапі розвитку країни потреба в дальшій творчій розробці революційної теорії не зменшується, а, навпаки, стає ще більшою⁹. Все це і приводить до того, що роль ідеологічної роботи і вимоги до неї постійно зростають.

Комуністична партія виходить з того, що формування і зміцнення норм соціалістичного способу життя безпосередньо залежить від рівня ідеологічної, виховної, культурно-масової роботи, від всезростаючого духовного потенціалу радянських людей.

Зрілий соціалізм створює дедалі найсприятливіші умови для зміцнення і розвитку переваг і всесвітньо-історичних завоювань радянського

⁹ Див. Там же, стор. 81.

способу життя. Соціалістичний спосіб життя відображає і виражає не тільки глибокі якісні зміни в характері праці та матеріальних умов життя людей, а й рівень їхньої зростаючої свідомості, всебічного духовного розвитку, ідейно-моральної зрілості. «Атмосфера справжнього колективізму і товариськості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, — зазначено в матеріалах XXV з'їзду КПРС, — моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими, — такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»¹⁰.

Характерною рисою нашого суспільства є те, що більша половина населення СРСР — люди віком до 30 років. Молодь становить більше половини робітничого класу, майже половину всієї інтелігенції країни. В свідоме життя, зазначалося на XXV з'їзді партії, постійно вступають нові і нові покоління¹¹. Вони вступають в життя, спираючись на велику силу марксистсько-ленінського вчення, втіленого в нашому державному та суспільному ладі. Молоді доводиться вчитися комунізму в нових суспільних відносинах, засвоїти багатющий досвід старших поколінь, сформувати високу свідомість, набути твердості характеру та широкий політичний кругозір. Це вимагає постійної, наполегливої ідейно-виховної роботи партії, комсомолу, всіх ідеологічних організацій та установ серед юнаків і дівчат, виховання їх у дусі високої комуністичної свідомості та ідейності, відданості соціалістичній Вітчизні.

З кожним роком розширюється поінформованість радянського народу про політичне, економічне, культурне життя країни, про міжнародне становище, світовий революційний процес. У цьому велика роль належить засобам масової пропаганди та інформації. В нашій країні виходить понад 8 тис. газет на 57 мовах народів СРСР загальним разовим тиражем понад 165 млн. примірників, більш як 6 тис. журналів та видань журнального типу, разовий тираж яких перевищує 177 млн. примірників. Лише в Українській РСР на початок 1976 р. видавалося 2029 газет, разовий тираж яких перевищував 24 млн. примірників, 506 журналів та інших періодичних видань. За даними передплати в СРСР в середньому на кожну сім'ю припадає більше як чотири періодичних видання. Характерно, що вже в 1962 р. разовий тираж газет, що видавався в Радянському Союзі, складав одну третину тиражу газет усього світу. А до кінця 1975 р. він збільшився у два з лишнім рази, майже вдвічі зросла і кількість видань. Тільки за останні роки в нашій країні створено понад 400 нових газет, 113 журналів¹². Все більшого значення в справі оперативного інформування радянських людей набувають телебачення і радіо. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки майже на 30 млн. зросла кількість телеглядачів в нашій країні. Нині більш як 75% населення СРСР охоплено телепередачами, все населення — радіомовленням. В користуванні трудящих понад 63 млн. телевізорів, 62 млн. радіоприймачів¹³.

В той же час постійно зростає і потік інформації, що йде з-за кордону. 40 радіостанцій капіталістичних країн 25 мовами народів СРСР 250 год. щодоби отрують ефір своїми наклепницькими, антирадянськими передачами. Лише в 1976 р. на фінансування радіостанцій «Сво-

¹⁰ Там же, стор. 98.

¹¹ Див. Там же, стор. 82.

¹² Див. Там же, стор. 87. «Правда», 5 травня 1976 р.; Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, К., 1976, стор. 109.

¹³ «Правда», 20 січня, 5 травня 1976 р.

бода» та «Вільна Європа» конгресом США відпущено 58,3 млн. доларів¹⁴. За цих умов для вірної орієнтації радянських людей, для вироблення у них правильних оцінок тих чи інших явищ і подій суспільного життя потрібна цілеспрямована виховна робота.

Вимоги до ідеологічної роботи в сучасний період зростають і в зв'язку з тим, що в умовах міжнародної розрядки більш активним стає протиборство двох світових систем — соціалізму і капіталізму, двох ідеологій — марксистсько-ленінської, соціалістичної та буржуазної, яке дедалі стає більш витонченим.

В умовах розрядки міжнародної напруженості ідеологічна боротьба вступила в новий етап, який характеризується значними змінами в її змісті та формах. Наші класові вороги намагаються використати цю ідеологічну ситуацію для проникнення в країни соціалізму. З цією метою вони вносять певні корективи у свою пропагандистську діяльність. Зокрема, на перший план виходять представники не «лобового антикомунізму», а так звані «гнучкі антикомуністи». Вони не заперечують розрядку міжнародної напруженості, але висувають вимогу оплатити її принциповими поступками в галузі ідеології. Визнаючи деякі досягнення реального соціалізму, вони закликають до подолання ідейної несумісності двох світових систем, до «вільної циркуляції людей, ідей та інформації», намагаються розширити пропаганду споживацьких ідей, «масової культури», вигідних їм смаків, мод, розраховуючи таким чином викликати у радянських людей особливо у молоді, інтерес до цінностей буржуазного світу¹⁵. Їх мета зрозуміла: вони намагаються використати процеси розрядки для підриву марксистсько-ленінської ідеології, посіяти сумніви, невпевненість серед членів соціалістичного суспільства.

КПРС та братні марксистсько-ленінські партії світу дають рішучу відсіч всякого роду ідеологічним диверсіям імперіалізму, протиставляють їм наступальну пропаганду і агітацію. В сучасний період, коли політика «холодної війни» терпить поразку, створюються нові умови і можливості для поширення у свідомості найширших мас трудящих розуміння переваг соціалістичного суспільного ладу, які особливо яскраво виступають на фоні економічної кризи в країнах капіталу, для пропаганди комуністичних ідей, радянського способу життя. Характерною особливістю сучасності є те, що саме марксизм-ленінізм перебуває в історичному наступі.

В умовах гострої ідеологічної боротьби виникає необхідність дальшого вдосконалення всієї виховної роботи, посилення класового виховання радянських людей, їхнього ідейного загартування. Ідейно-виховна робота партії спрямована на виховання у радянських людей високої політичної пильності. XXV з'їзд КПРС наголосив на необхідності вести активну, оперативну та переконливу пропагандистську роботу, своєчасно давати відсіч ворожим ідеологічним диверсіям, підкреслюючи, що розрядка ні в якому разі не скасовує і не може скасувати, або замінити закони класової боротьби. «...Мова не йде і не може йти про компроміси в принципових справах, про примирення з поглядами і діями, які суперечать комуністичній ідеології. Це виключено»¹⁶, — сказав на XXV з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев.

Глибоко і всебічно враховуючи ці та інші об'єктивні фактори, XXV з'їзд партії виробив конкретну програму дальшого розгортання ідеологічної роботи, а також зазначив, що в умовах розвинутого соці-

¹⁴ «Правда», 31 березня 1976 р.

¹⁵ «Политическое самообразование», 1976, № 9, стор. 75, 76.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 34.

лізму для ідейно-політичного виховання радянських людей склалися досить сприятливі можливості. Їх свідомість сформувалася під визначаючим впливом марксистсько-ленінської ідеології, зміцнилися відданість ідеям комунізму, почуття загальнонаціональної гордості. Найважливішою особливістю розвитку суспільної свідомості мас на сучасному етапі є масове вивчення марксизму-ленізму¹⁷.

Позитивно впливають на ідейно-виховну роботу і такі фактори, як високі темпи зростання радянської економіки, добробуту народу, процес зближення класів, зміцнення дружби народів СРСР, активна зовнішньополітична діяльність КПРС, яка забезпечує успішну реалізацію конструктивної Програми миру, збереження мирних умов для будівництва комунізму в нашій країні. Комуністична партія цілеспрямовано формує відповідні матеріальні і духовні умови, які у своїй сукупності забезпечують виховання нової людини. «Це стосується насамперед,— сказано у Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії,— дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури — всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя»¹⁸.

XXV з'їзд КПРС висунув ряд загальнопринципових завдань в галузі ідеологічної діяльності. В матеріалах і рішеннях з'їзду показано зв'язок ідейно-виховної роботи з творчим розвитком марксистсько-ленінської теорії, розкрито співвідношення матеріальних та духовних цінностей в радянському способі життя, дано визначення комуністичної ідейності, розкрита соціальна, виховна роль соціалістичного змагання.

Конкретні завдання поставлені з'їздом і в галузі дальшого вдосконалення ідейно-політичного, трудового, інтернаціонального, патріотичного, морального виховання радянських людей, роботи системи політичної та економічної освіти, преси, телебачення і радіо, народної освіти, підвищення ролі літератури та мистецтва в комуністичному вихованні трудящих. XXV з'їзд КПРС поруч з конкертизацією та дальшим розвитком програмних положень партії про головні напрями ідейно-виховної роботи, поставив вимогу до всіх партійних організацій та ідеологічних установ сконцентрувати увагу на розв'язанні таких завдань, як підвищення ідейно-теоретичного рівня пропаганди та агітації, поглибленому вивченню радянськими людьми положень і висновків, зроблених КПРС в сучасних умовах, забезпечення єдності господарської і виховної роботи, посилювати зв'язки пропаганди з життям, постійно підвищувати якість і ефективність ідеологічної роботи.

Багатоплановість комуністичного будівництва зумовлює необхідність тісного взаємозв'язку та взаємодії господарсько-економічної та ідеологічної діяльності, підвищення ефективності ідейно-виховної роботи. Як в економічній сфері нині найважливішою проблемою є підвищення ефективності суспільного виробництва, так і в ідеологічній — підвищення ефективності всієї виховної роботи. Десята п'ятирічка — це п'ятирічка ефективності і якості. У цьому одна з головних її особливостей. Якість роботи — не тільки вузлова виробничо-економічна, а й важлива соціально-виховна проблема. Практична реалізація цього генерального принципу десятої п'ятирічки значною мірою залежить від рівня професійно-ділових та ідейно-моральних якостей радянських людей. Висока ефективність та якість будь-якої роботи є в кінцевому підсумку прямий показник зрілості, ідейної переконаності, морального благородства особи.

¹⁷ Див. Там же, стор. 83.

¹⁸ Там же, стор. 45.

В документах XXV з'їзду КПРС чітко визначені критерії ефективності ідеологічної діяльності. Марксизм-ленінізм вчить, що ідеї стають матеріальною силою лише тоді, коли оволодівають свідомістю мас, сприяють розвитку їх суспільно-політичної та трудової активності, визначають норми їхньої повсякденної поведінки. «Мірило успіху політичного виховання мас, — сказав на з'їзді товариш Л. І. Брежнев, — конкретні діла. Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії»¹⁹.

Важливою умовою підвищення ефективності ідеологічної роботи є комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих. Такий підхід закономірно впливає з суті загальної мети ідеологічної роботи — формування всебічно і гармонійно розвиненої особи, особливостей сучасних засобів ідейно-політичного та морального виховання. Він виражається у висуненні комплексу цілей, завдань і напрямів ідейно-виховної роботи, у взаємодії всіх засобів ідейного впливу на маси, всіх форм і методів пропагандистської та агітаційно-масової роботи, у врахуванні об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на свідомість і поведінку людей (соціальних, техніко-економічних, організаційних, ідеологічних), в координації діяльності партійних і всіх громадських організацій трудящих тощо.

Комплексний підхід до постановки всієї справи комуністичного виховання трудящих піднесений XXV з'їздом КПРС на рівень загальнопартійної політики в галузі ідеологічної роботи. Для його застосування і здійснення нині склалися реальні передумови. Партійні організації мають у своєму розпорядженні чисельні кадри працівників, які займаються організацією та проведенням ідейно-виховної роботи, розроблені різноманітні форми, засоби і методи ідейного впливу на трудящих.

Комплексність — це вузлове питання ідеологічної роботи партії в сучасних умовах. Вона має пряме відношення до всього процесу комуністичного виховання, в якому взаємодіють система суспільних відносин, фактори політики і ідеології, умови життя і побуту радянських людей. Політика КПРС завжди орієнтувалася і орієнтується на цілісний підхід до проблеми виховання нової людини. Створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини, утвердження соціалістичного способу життя розглядається партією як взаємопов'язані проблеми.

Єдину комплексну програму ідеологічної роботи являють собою рішення з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС, постанови Центрального Комітету КПРС. Ця програма охоплює такі важливі ланки, як єдність організаторської та ідеологічної роботи, виховання і господарювання, підвищення ролі трудового колективу в комуністичному вихованні трудящих, соціально-політичного значення інформації тощо. В документах партії завдання розвитку економіки, суспільних відносин, соціалістичної свідомості мас розглядаються комплексно, в органічній єдності. Саме такий підхід дозволяє зробити більш цілеспрямованою пропаганду комуністичних ідеалів і конкретних завдань будівництва нового суспільства, підвищувати ефективність усіх ланок ідеологічної роботи.

Виховання у радянських людей наукового, марксистсько-ленінського світогляду, формування високих моральних якостей, підвищення їхнього загальноосвітнього і професійного рівня, науково-технічної та

¹⁹ Там же, стор. 85.

художньої творчості не можуть здійснюватись по частинах. Це — єдиний, цілісний процес, який вимагає всебічного, комплексного підходу. На практиці це завдання розв'язується зокрема шляхом комплексного планування соціального розвитку трудових колективів, окремих районів, міст та областей, складання перспективних планів ідеологічної роботи та послідовного їх здійснення загальними зусиллями господарських органів, громадських організацій під безпосереднім керівництвом партійних органів.

Формування нової людини не є процесом реалізації готових рецептів, а передбачає комплексне вивчення причин тих чи інших явищ і подій, виявлення конкретних умов і можливостей застосування на практиці загальних принципів виховання. У зв'язку з цим дедалі характернішим для партійної роботи стає систематичне вивчення умов, що впливають на виховання людей, забезпечення взаємодії техніко-економічних, організаційних та ідеологічних факторів, єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання. У цьому плані велику роль відіграють соціологічні дослідження. Їх цінність полягає у тому, що їх результати забезпечують партійні органи і первинні партійні організації необхідною інформацією для вироблення науково обгрунтованих рішень і розробки конкретних заходів. Вони допомагають партійним органам значно розширити сферу ідеологічної роботи і підвищувати ефективність свого впливу на маси.

Комплексний підхід до справи виховання послідовно проводиться партією як у відношенні до її організації, координації діяльності засобів пропаганди і інформації, так і у відношенні цілей і завдань ідеологічної роботи. В сучасних умовах ідейно-виховна робота партії характеризується посиленням оптимального поєднання системи засобів усної пропаганди та політичної агітації.

Важлива роль у комплексному розв'язанні різнопланових виховних завдань належить трудовим колективам, соціальні функції яких дедалі зростають. Розвиваючи у трудівників комуністичне ставлення до праці та суспільної власності, вони мають величезні можливості для формування у кожного члена колективу благородних цілей та духовних потреб, високоморальної поведінки, нетерпимості до будь-яких відхилень від норм соціалістичної моралі і співжиття. У виробничих колективах насамперед проявляються реальні наслідки ідеологічної роботи. Наочним результатом злиття політичного і трудового виховання, як зазначено в матеріалах XXV з'їзду КПРС, виступає піднесення соціалістичного змагання²⁰, яке стало найяскравішим виявом високої політичної свідомості мас, їх трудового героїзму. З'їзд поставив перед партійними організаціями, профспілками, комсомолом завдання домагатися того, щоб кожне позитивне трудове починання отримувало своє поширення, приносило реальні плоди, сприяло підвищенню ефективності і якості роботи.

Озброєні рішеннями XXV з'їзду КПРС, партійні організації, трудящі нашої країни все ширше розгортають соціалістичне змагання. Трудові колективи України активно підтримали, наприклад, почини передовиків виробництва Москви і Ленінграда, спрямовані на успішне і дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки. Так, делегати XXV з'їзду КПРС бригадир київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна Герой Соціалістичної Праці А. Я. Донченко, бригадир монтажників ДБК-1 Головкивміськбуду, Герой Соціалістичної Праці І. І. Бушма, бригадир розкрійниць взуттєвої фабрики ім. 50-річчя Радянської

²⁰ Див. Там же,

України, депутат Верховної Ради УРСР І. В. Кібіткіна, дюральник авіаційного об'єднання ім. 50-річчя Жовтня І. О. Бойко, прагнучи зробити гідний особистий внесок у здійснення поставленого партією завдання по перетворенню десятої п'ятирічки в п'ятирічку найвищої ефективності праці, взяли на себе підвищенні зобов'язання і виступили через газету «Правда» з трудовою ініціативою: «Кожному дню п'ятирічки — найвищу віддачу!»²¹. Ця ініціатива отримала широку підтримку трудівників республіки.

Ідейна переконаність радянських людей виявляється не тільки у праці, а й у всіх їх справах, поступках, в активній життєвій позиції, у свідомому ставленні до громадського обов'язку, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки. Сприяти виробленню такої життєвої позиції покликано моральне виховання. XXV з'їзд наголосив, що чим вище піднімається наше суспільство у своєму розвитку, тим більш нетерпимим стають ще наявні відхилення від норм соціалістичної моралі, які суперечать суті нашого ладу, тому у боротьбі з ними партійним організаціям «...необхідно повною мірою використовувати і думку трудового колективу, і критичне слово преси, і методи переконання, і силу закону — всі засоби, які є в нашому розпорядженні»²², тобто комплексно використовувати засоби, форми і методи виховної роботи. Забезпечуючи постійне і неухильне зростання матеріальних благ, Комуністична партія провадить велику роботу по формуванню потреб людини, розумному їх задоволенню.

Важливими моментами комплексного підходу до постановки всієї справи комуністичного виховання є використання партійними організаціями всіх засобів і форм пропагандистської та агітаційної роботи, координація діяльності ідеологічних установ, їх єдність і взаємодія у розв'язанні ідейно-виховних завдань, координація роботи таких соціальних інститутів, як сім'я, школа, трудовий колектив.

Комплексний підхід у виховній роботі — це програма дальшого вдосконалення ідеологічної роботи, підвищення її ефективності. «Життя учить, — зазначав Л. І. Брежнев, — що... чим більше завдань доводиться розв'язувати одночасно, тим найстійніша потреба вирішувати їх у взаємному пов'язанні, систематично і цілеспрямовано, беручи до уваги складні і різноманітні залежності між окремими районами країни, між галузями народного господарства, між усіма сферами суспільного життя. Словом, потрібен комплексний, систематичний підхід до вироблення відповідальних рішень. Ми прийняли такий підхід на озброєння і будемо послідовно проводити його в життя»²³.

На основі рішень, положень і висновків XXV з'їзду КПРС значно активізувалась ідейно-виховна робота партійних організацій. Вони розгорнули роботу по пропаганді матеріалів з'їзду, мобілізації мас на успішне розв'язання планів десятої п'ятирічки. Донести ідеї з'їзду до кожного комуніста, до кожної радянської людини, роз'яснити їм завдання і цілі партії — таке завдання поставив з'їзд перед усіма ідеологічними кадрами.

Партійні організації України, як і всієї країни, проводять значну роботу по пропаганді та роз'ясненню матеріалів і рішень XXV з'їзду КПРС. Підсумки роботи з'їзду обговорювались на зборах партійного активу республіки, обласних, міських та районних комітетів партії, в яких взяло участь близько 2,5 млн. комуністів, кожен п'ятий з них

²¹ «Правда», 25 березня 1976 р.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 87.

²³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1973, стор. 367.

виступив²⁴. Проводяться семінари і наради із секретарями первинних парторганізацій, лекторами, пропагандистами, політінформаторами, завідуючими кафедрами суспільних наук, на яких обговорюються питання організації і методики вивчення матеріалів XXV з'їзду КПРС з урахуванням особливостей різних груп трудящих.

Значний вплив на дальшу активізацію ідейно-виховної роботи партійних організацій республіки справив травневий (1976 р.) Пленум ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про організаційно-політичні заходи Центрального Комітету Компартії України по здійсненню рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України»²⁵. Схвалений Пленумом комплекс заходів розрахований на весь період десятої п'ятирічки і спрямований на дальше вдосконалення організаційно-партійної й ідейно-виховної роботи, поліпшення стилю і методів керівництва, підвищення ефективності ідеологічної роботи.

Під керівництвом партійних організацій в усіх колективах проводяться бесіди і політінформації, читаються цикли лекцій з актуальних проблем внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, документи з'їзду вивчаються в усіх ланках системи партійної і комсомольської політичної освіти, економічного навчання трудящих. З метою поглибленого вивчення документів XXV з'їзду КПРС, відповідно до постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної освіти в світлі рішень XXV з'їзду КПРС»²⁶ в усіх ланках системи партійної освіти на 1976—1978 рр. вводяться нові навчальні курси з актуальних питань теорії і політики КПРС.

XXV з'їзд КПРС озброїв партійні організації, ідеологічні кадри чіткою програмою дальшого розширення і вдосконалення ідейно-виховної роботи, підвищення її ефективності, активізації діяльності по формуванню духовного обличчя людини комуністичного суспільства, розвитку суспільно-політичної та трудової активності радянських людей в ім'я процвітання і зміцнення могутності нашої соціалістичної Вітчизни, торжества великої справи комунізму.

²⁴ «Радянська Україна», 30 травня 1976 р.

²⁵ «Комуніст України», 1976 р., № 7, стор. 4.

²⁶ «Радянська Україна», 13 червня 1976 р.

В. К. Василенко

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАБОТА ПАРТИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье раскрываются задачи, поставленные XXV съездом КПСС в области идеологической работы, коммунистического воспитания трудящихся. Автор показывает, чем конкретно обусловлены возросшие требования партии к идейно-воспитательной работе в современных условиях, пути повышения ее эффективности, суть комплексного подхода к постановке воспитательной работы.

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

Л. П. НАГОРНА (Київ)

ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В літопису людської цивілізації немає події, глибину революційного впливу якої на суспільний розвиток можна було б порівняти з впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Перемога соціалістичної революції в Росії відкрила нову еру в історії людства. Вона визначила основну тенденцію історичного розвитку, породила нову суспільну формацію, ознаменувала початок революційного переходу від капіталізму до соціалізму в усьому світі. «Почалася нова епоха всесвітньої історії. Людство скидає з себе останню форму рабства: капіталістичне або наймане рабство.

Визволяючись від рабства, людство вперше переходить до справжньої свободи»¹.

Так стисло і образно була виражена В. І. Леніним суть Жовтневої революції як вододілу між двома епохами всесвітньої історії. Встановлення диктатури пролетаріату в Росії означало, що світовий революційний процес піднявся на якісно новий ступінь. Великий Жовтень став першим переможним актом світової соціалістичної революції.

Локомотиви історії — так називав революції Карл Маркс. Це визначення, вірне для всіх соціальних революцій, з особливою силою відбиває суть Жовтневої соціалістичної революції. У 1917 р. зазнала нищівного краху світова система гноблення і експлуатації людини людиною. Перетворивши соціалізм у соціально-політичну практику мільйонних мас трудящих, революція в Росії, за словами В. І. Леніна, «вказала всьому світові шляхи до соціалізму і показала буржуазії, що наближається кінець її торжества»².

Процес переходу від капіталізму до комунізму, початок якому був покладений Великим Жовтнем, являв собою закономірний результат розвитку людства. Вступивши у свою монополістичну стадію, капіталізм не тільки прирік маси на неймовірні страждання, але й поставив під загрозу долю світової цивілізації. «...Людство опинилося перед вибором: або загинути або віддати свою долю в руки найреволюційнішого класу...»³. Поваливши владу поміщиків і капіталістів, встановивши владу трудящих — диктатуру пролетаріату, революційний пролетаріат Росії істотно звузив сферу імперіалістичних впливів і зазіхань. Доля людства опинилася в надійних руках, в руках найпередовішого, найреволюційнішого класу суспільства.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 293.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 28.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 187.

Величезне історичне значення Жовтневої революції полягає в тому, що вона наочно продемонструвала нездоланну життєву силу марксизму-ленінізму, перетворивши комунізм з наукової теорії, з віддаленої перспективи у могутню революційну силу сучасності. Розпочате Великим Жовтнем революційне оновлення світу стало реальним втіленням ленінських ідей, джерелом їх могутнього, всезростаючого впливу на долю людства.

В ході Жовтня знайшли блискуче підтвердження всі основні елементи ленінської теорії соціалістичної революції і насамперед її положення про неминучість краху капіталізму і утвердження соціалізму. Його досвід показав, що революції не робляться на замовлення, не викликаються штучно. Він наочно підтвердив марксистське положення про те, що соціалістична революція визріває в силу об'єктивних законів історичного розвитку, а можливість її перемоги перетворюється в дійсність шляхом революційної боротьби народних мас. Одночасно революція підтвердила життєвість одного з основних положень наукового комунізму — положення про авангардну роль робітничого класу, керованого Комуністичною партією, в революції і в будівництві нового суспільства. Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла тому, що її натхненником і організатором виступила випробувана й загартована Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним, партія, яка керувалася в своїй діяльності глибоким знанням законів суспільного розвитку, яка була тісно зв'язана з трудящими масами і вела їх за собою.

Спіраючись на союз робітничого класу і селянства, партія більшовиків зуміла об'єднати і спрямувати до єдиної мети різні революційні потоки: соціалістичний рух робітничого класу за повалення буржуазії, революційну боротьбу селянства проти поміщиків, національно-визвольний рух за рівноправність народів, всенародну вимогу миру і припинення кривавої імперіалістичної війни. Жовтнева революція на практиці підтвердила ленінську ідею необхідності згуртування соціалістичного руху робітничого класу з найширшим загальнодемократичним рухом народу, поєднання боротьби за соціалізм з боротьбою за демократію.

Великий Жовтень став могутнім рушієм історії людства. Він небагато прискорив суспільний прогрес, знаменував собою глибокий переворот в житті сотень мільйонів людей. Очевидність того факту, що сьогодні всесвітній прогрес нерозривно зв'язаний з розпочатим Жовтневою революцією могутнім поступом нашої країни до комунізму, була переконливо підтверджена XXV з'їздом КПРС. Виступаючи з доповіддю «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев говорив: «У наших календарях записано: 1976 рік — 59-й рік Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це не просто слова. Сьогоднішні звершення радянського народу є пряме продовження справи Жовтня. Це є практичне втілення ідей великого Леніна»⁴.

Найглибший смисл революційного гуманізму Жовтня полягає в тому, що економічне, соціальне і політичне розкріпачення народних мас, їх всебічний розвиток стали метою будівництва нового світу. Лише соціалістичній революції виявилось під силу звільнити трудящу людину — головну продуктивну силу суспільства — від експлуатації, від невпевненості в завтрашньому дні, перетворити її у справжнього господаря країни, у свідомого творця історії. Жовтнева революція відкрила шлях до здійснення віковичної мрії людства — створення суспільства

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 5.

без експлуатації і гноблення, суспільства, єдиною метою якого є благо і щастя народу.

«Велика Жовтнева соціалістична революція, — сказано в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — дала світові зразок розв'язання корінних соціальних проблем: повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату, перетворення приватної, буржуазно-поміщицької власності в суспільну, соціалістичну, справедливого розв'язання аграрного питання на користь селян, визволення залежних народів від колоніального і національного гніту, створення політичних та економічних передумов побудови соціалізму»⁵.

Жовтень перетворив буржуазно-поміщицьку Росію в першу в історії людства Радянську соціалістичну державу. На руїнах царської «тюрми народів» виникла принципово нова державна спільність вільних трудівників, заснована на справжньому народовладді, послідовному демократизмі і пролетарському інтернаціоналізмі. Трудящі маси всіх націй і народностей багатонаціональної країни здобули єдину соціалістичну Вітчизну; інтернаціональна природа Рад як політичної форми диктатури пролетаріату згуртувала воедино трудящих різних націй на базі добровільно обраного ними соціалістичного федералізму. Перемога соціалістичної революції стала головною і вирішальною передумовою утворення Союзу РСР — братерської співдружності соціалістичних націй, могутнього бастиону миру і соціального прогресу.

Поклавши початок нової епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі, Великий Жовтень підняв завісу над майбутнім людства, давши відповідь на кардинальні питання — про характер соціального прогресу, про війну і мир, про долю світової цивілізації. Від Жовтневої революції бере початок тривалий в часі процес переходу людства від класової диференціації до соціальної однорідності, до безкласового комуністичного суспільства. Виплекану людством мрію про мир Жовтнева революція перетворила в науково обгрунтоване знання можливостей, умов і шляхів виключення воєн, збройних конфліктів з відносин між народами і державами. Зовнішня політика Радянської держави, що відобразила соціалістичну природу нового суспільного ладу, стала яскравим доказом того, що ідеалом комунізму є утвердження дійсно людських відносин між народами, звільнення людства від загрози винищувальних воєн, встановлення на Землі загального миру і вільного радісного життя для всіх людей.

Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла під прапором пролетарського інтернаціоналізму. Робітничий клас Росії блискуче справився з відведеною йому історичною роллю авангарду світової соціалістичної революції. «...Ми вправі пишатися і ми пишаємося тим, — писав В. І. Ленін, — що нам припало щастя *почати* побудову радянської держави, *почати* цим нову епоху всесвітньої історії, епоху панування *нового* класу, який пригноблюється в усіх капіталістичних країнах і йде всюди до нового життя, до перемоги над буржуазією, до диктатури пролетаріату, до визволення людства від ярма капіталу, від імперіалістичних воєн»⁶. Ленінізм точно відбив об'єктивні потреби міжнародного комуністичного руху і став його прапором. Жовтнева революція оживила і зміцнила в міжнародному пролетаріаті віру в соціалізм і в його близьку перемогу, віру в себе і в свої сили.

⁵ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 15—16.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 140.

Пролетарська за своїм змістом, Жовтнева революція стала водночас глибоко народною революцією, піднявши до історичної творчості найширші маси трудящих. Жовтень спростував стару буржуазну тезу про народ як об'єкт історії, як силу, нездатну нібито до самостійної історичної творчості. Він показав, що «...розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»⁷. «Російське чудо» захопило і понині продовжує хвилювати людство.

«Що б не думав дехто про більшовиків, незаперечно, що Жовтнева революція — одна з найвеличніших подій в історії людства», — писав один з перших зарубіжних літописців Жовтня Джон Рід⁸. У відкритому листі в Америку, що мав назву «На захист Росії» англійський письменник і журналіст Артур Рансом писав: «Я хочу, щоб люди, розсунувши завісу наклепів, які оточують більшовиків, побачили, що ідеал, за який ті борються єдино можливим для них шляхом, належить до числа маяків, що світять кожній людині з молодим і чистим серцем на її життєвому шляху. Вони вписали в історію людства найбільш мужню сторінку з усіх, які я пам'ятаю... І коли через багато років люди прочитають цю сторінку, вони винесуть вирок вашій країні і моїй, залежно від того, допомогли ми чи перешкодили написати її»⁹.

Воротили капіталістичного світу, як і слід було чекати, не виявили державної мудрості, до якої їх закликав Рансом. Вони не тільки не допомагали радянському народові писати нову сторінку його історії, але й всіма засобами, які були у їх розпорядженні, перешкождали творити її. Поряд з політичними і всенними засобами боротьби проти молоді Країни Рад широко використовувалися і ідеологічні. Стоуста буржуазна преса на всі лади вішувала швидкий і неминучий крах «більшовицького експерименту». За три роки (1917—1920) одна лише «Нью-Йорк таймс» 90 разів передрікала «неминучий кінець» Радянської влади. У 1918 р. вона писала: «Росія є просто географічним поняттям і нічим більше вона ніколи не буде. Її сила згуртування, організації і відновлення пішла назавжди»¹⁰. «У них не вистачить розуму управління країною» — резюмувала лондонська «Таймс»¹¹.

Наступні роки спростували пророцтва адвокатів віджилого ладу. Справа Жовтня блискуче витримала екзамен історії, і навіть пропагандисти буржуазного світу змушені були істотно «переорієнтуватися» в її оцінках. «З вступом російської революції в друге півстоліття, — пише відомий англійський «радянолог» І. Дейчер, — навіть серед її найзапекліших ворогів і опонентів мало таких, хто все ще буде заперечувати її всесвітньо-історичний вплив і значення. Очевидно, що це була найбільша визначальна подія століття»¹². У виданій у США книзі «Революція і еволюція у XX столітті» Дж. і Г. Богг пишуть: «Російська революція є істотною ланкою у триваючій боротьбі людства за створення нових соціальних відносин і політичних форм... І кожен, хто відмовляється з будь-якої причини брати всерйоз досягнення російської революції і ті проблеми, які вона заповідала майбутнім поколінням революціонерів, не може вважатися революційним лідером»¹³.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 270.

⁸ Джон Рид. Десять дней, которые потрясли мир, М., 1957, стор. 13.

⁹ А. Рансом. Самая мужественная страница. — «Известия», 27 серпня 1967 р.

¹⁰ Див. Б. Бекпазар-Юзбашев. Похороны Кассандр, М., 1968, стор. 11.

¹¹ Там же, стор. 25.

¹² Див.: М. Liebman. The Russian Revolution, New York, 1972, стор. 11.

¹³ J. and G. Boggs. Revolution and Evolution in the Twentieth Century. New York and London, 1974, стор. 25—26.

Жовтнева революція не чекала нічийого визнання — вона сама змусила себе визнати. Капіталістичний світ визнав її тоді, коли зазнали цілковитого краху всі спроби буржуазної реставрації, щедро підтримувані міжнародним капіталом. Визнав тоді, коли в смертельній сутичці з фашизмом батьківщина Жовтня не тільки відстояла свою честь і свободу, але й захистила світову цивілізацію. Трубадури віджилого ладу змушені були змиритись з тим, що всупереч їх пророцтвам Жовтнева революція виявилася не історичним епізодом, обмеженим рамками однієї країни, а початком могутньої ланцюгової реакції, яка на протязі життя одного покоління змінила панораму світу.

Соціалістична революція в Росії стала могутнім прискорювачем суспільного прогресу саме завдяки тому, що силою свого прикладу сколихнула трудящих всієї планети, сприяла висуненню їх на авансцену світової політики. Всі найважливіші зміни в соціально-економічній структурі світу, які сталися за неповні шість десятиріч, нерозривно зв'язані з визвольними ідеями Жовтня, з його безсмертною справою. «Неминуше значення цієї революції, — писала Долорес Ібаррурі, Голова Комуністичної партії Іспанії, — виявилось в тому, що піввікова відстань не стала прірвою, не позначила розриву з попередньою епохою, а послужила мостом, що з'єднав революцію з повсякденною революційною і демократичною діяльністю робітничого класу і широких народних мас всіх країн, їх боротьбою за прогресивні політичні, економічні і соціальні перетворення... Дух революційного Жовтня 1917 р. живе і присутній в усій визвольній боротьбі нашої епохи»¹⁴. «З часу Жовтневої революції все нові покоління революціонерів виховувалися на її ідеях, дусі і принципах. Ніяка інша подія не справила такого впливу на умі людей, долі народів і світовий прогрес», — говорив з трибуни XXV з'їзду КПРС Перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Куби, прем'єр-міністр Революційного уряду Республіки Куба Фідель Кастро Рус¹⁵.

Вплив ідей Великого Жовтня на розвиток світового революційного процесу іде по багатьох напрямках. Найглибше джерело цього впливу — внутрішня і зовнішня політика Радянської держави. Давши світові приклад якісно нового типу суспільного розвитку і міжнародної політики, Країна Рад з величезною силою демонструє переваги соціалізму над капіталізмом. Кожним кроком свого розвитку вона збагачує практику будівництва нового суспільства, вносить щось нове у скарбницю марксистсько-ленінської теорії.

Побудова розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні — один з найважливіших соціально-економічних результатів Великого Жовтня. Підбиваючи на XXV з'їзді КПРС підсумки шляху, пройденого радянським народом за шість десятиріч, Л. І. Брежнев говорив: «Ми створили нове суспільство, суспільство, подібного якому людство ще не знало. Це — суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи. Це — суспільство, де панує науковий матеріалістичний світогляд. Це — суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив. Перед ним відкриті безмежні простори дальшого всебічного прогресу»¹⁶.

¹⁴ Великий Октябрь и мировой революционный процесс (Пятьдесят лет борьбы рабочего класса во главе революционных сил современной эпохи), М., 1967, стор. 76.

¹⁵ Приветствия XXV съезду КПСС от коммунистических, рабочих, национально-демократических и социалистических партий, М., 1976, стор. 38.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 97.

Могутній економічний і науково-технічний потенціал країни ХХV з'їзд КПРС охарактеризував як неоціненний капітал, створений героїчними зусиллями радянського народу, керованого лєнінською партією. За післяжовтнєві роки випуск промислової продукції в нашій країні зріс більш як у 200 раз. Нині у нас видобувається нафти, вугілля, залізної, марганцевої і хромової руди, виробляється чавуну, сталі, цементу, мінеральних добрив, тракторів, тепловозів і електровозів, шерстяних тканин, шкіряного взуття, цукру, молока, масла більше, ніж у будь-якій іншій країні світу. На основі поєднання переваг соціалізму з досягненнями науково-технічної революції економічний потенціал країни за останні десять років практично подвоївся. Це дає можливість успішно здійснювати широку соціальну програму, накреслену партією. Реальні доходи на душу населення в СРСР подвоюються приблизно кожні 15 років, внаслідок чого протягом людського життя соціалістичне суспільство кілька разів переходить до якісно нового рівня споживання¹⁷.

Радянський лад переконливо ілюструє переваги реального соціалізму завдяки тому, що дає трудящим незрівнянно більше демократичних прав і свобод, ніж здатна дати будь-яка буржуазна демократія. Величезний пропагандистський вплив на трудящих всього світу справляє радянський спосіб життя, яскравими гранями якого є атмосфера справжнього колективізму і товариськості, згуртованість, дружба всіх націй і народів нашої країни, моральне здоров'я суспільства. Могутнім фактором суспільного прогресу стало виникнення в нашій країні нової історичної спільності людей — радянського народу. Будучи принципово новим явищем у світовій історії, радянський народ прокладає людству шлях до майбутньої комуністичної єдності.

Прямий і безпосередній наслідок Великого Жовтня — утворення світової системи соціалізму, динамічний розвиток її складових частин, їх впевнений поступальний рух до розвинутого соціалістичного суспільства, до комунізму. Швидкими темпами йде процес поступового зближення країн соціалізму. Їх співробітництво досягло такого рівня, що стало можливим не просто координувати програми розвитку, але перейти до спільного планомірного використання переваг міжнародного соціалістичного поділу праці. «Розвиток країн соціалізму, зростання їх могутності, посилення благотворного впливу міжнародної політики, яку вони проводять, — ось що становить нині головний напрям соціального прогресу людства»¹⁸.

Дедалі міцніюча світова система соціалізму все більше й більше виявляє себе як визначальна сила суспільного розвитку людства. За 1971—1975 рр. індустрія країн РЕВ розвивалася в чотири рази швидше, ніж промисловість розвинутих капіталістичних держав. У 1975 р. країни РЕВ випустили промислової продукції у два з лишнім рази більше, ніж весь Спільний ринок¹⁹. Всесвітньо-історичні здобутки реального соціалізму, який забезпечив економічне, соціальне і культурне процвітання народів, справжню демократію, всебічний розвиток особи, який створив новий тип міждержавних відносин, заснований на принципах якнайтіснішого співробітництва і взаємодопомоги, справляють всезростаючий вплив на хід міжнародних подій, на становище

¹⁷ Там же, стор. 126.

¹⁸ Там же, стор. 30.

¹⁹ К. Катусhev. ХХV съезд КПСС: за дальнейшее укрепление дружбы и сотрудничества стран социализма. — «Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ», 1976, № 2, стор. 4; И. Дудинский. Самая динамичная сила современности, — «Мировая экономика и международные отношения», 1976, № 5, стор. 19—20.

і боротьбу робітничого класу і його союзників у капіталістичному світі.

Розпочатий Жовтнем процес революційного перетворення і оновлення світу створив докорінно нову обстановку для боротьби міжнародного робітничого класу за свої найближчі і кінцеві цілі. Поставлений Жовтневою революцією в центр сучасної епохи, робітничий клас являє собою найпередовішу, найреволюційнішу силу суспільного прогресу. Його боротьба проти панування монополістичного капіталу, за соціалізм зливається на спільній антиімперіалістичній платформі з національно-визвольними і демократичними революціями, з різними потоками загально-демократичних і антифашистських рухів, з боротьбою широких мас селянства, міських середніх верств, інтелігенції та інших суспільних сил проти гніту монополій, реакції і мілітаризму за свободу, демократію, соціальні права трудящих.

Останні роки ознаменувалися новими перемогами міжнародного робітничого і національно-визвольного руху у боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм. Здобув блискучу перемогу в'єтнамський народ, завоювали свободу Лаос і Камбоджа, сталися революції в Чілі і Португалії, добились важливого успіху революційно-визвольні сили в Перу, впав військово-фашистський уряд в Греції і захитався в Іспанії, переміг національно-визвольний рух в Анголі. Покінчивши з одним з останніх фашистських режимів нашого часу, привівши до ліквідації останньої колоніальної імперії, події в Португалії знову підтвердили, що революція є могутньою підмогою соціального оновлення, звільняє величезні сили, що таяться в народі.

В. І. Ленін пророче передбачав, що «...соціалістична революція не буде тільки і головним чином боротьбою революційних пролетарів у кожній країні проти своєї буржуазії,— ні, вона буде боротьбою всіх пригноблених імперіалізмом колоній і країн, усіх залежних країн проти міжнародного імперіалізму»²⁰. Ми є свідками того, як неухильно зростає роль у світовій політиці десятків країн, що розвиваються, країн, які і за територією і за населенням являють собою величезну частину людства. Будучи ще зовсім недавно резервом імперіалізму, його колоніями і залежними країнами, вони перетворилися нині у важливий самостійний фактор боротьби за мир, соціальний прогрес, стали активною антиімперіалістичною силою. Революційно-демократичні сили ряду країн «третього світу» обрали соціалістичну орієнтацію курсом своєї політики. І хоча теоретичні концепції, які обґрунтовують цю орієнтацію, інколи будуються на примиренні капіталістичних і соціалістичних принципів, неможливо переоцінити той факт, що все більше молодих національних держав вбачає єдино можливий шлях прогресу для себе в усупільненні основних засобів виробництва, у плановому розвитку господарства, у здійсненні широких соціальних перетворень, у залученні мас до будівництва нового суспільства.

Післяжовтневий історичний досвід переконливо підтвердив марксистсько-ленінський висновок про приреченість капіталізму. Розпочате Жовтнем відпадання держав, що вступили на шлях соціалізму, від капіталістичної системи завдало такого нищівного удару всій системі господарських відносин капіталізму, від якого він ніколи не зможе оправитися. Останні роки дали нові підтвердження поглиблення загальної кризи капіталізму, ослаблення його позицій, загострення всіх його суперечностей. Найглибша за останні 40 років економічна

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 307.

криза, що охопила капіталістичний світ, виявилася у настримному розвитку інфляції, нових валютно-фінансових потрясіннях, у поглибленні економічної кризи, спаді виробництва, зростанні безробіття, зниженні життєвого рівня трудящих. Реальний валовий продукт цитаделі капіталізму — США знизився у 1974 р. на 2,2 і у 1975 р. — на 3,5%²¹. Той факт, що криза такої сили вразила високорозвинуту державно-монополістичну економіку, спростував один з найбільш поширених міфів буржуазної пропаганди — міф про те, ніби капіталізм наших днів здатний позбутися криз. «Комуністи, — підкреслювалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — далекі від того, щоб передікати «автоматичний крах» капіталізму. У нього є ще чималі резерви. Однак події останніх років з новою силою підтверджують, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього»²². Суспільний розвиток все більш переконливо ілюструє марксистсько-ленінський висновок про те, що капіталізм є гальмом суспільного прогресу.

Великий Жовтень зумовив корінні зрушення в усій системі міжнародних відносин, проголосивши принципи миру і міжнародної безпеки, рівності, дружби і співробітництва між народами. Цим була зумовлена глибока криза імперіалістичної зовнішньої політики, яка з часу Жовтневої революції неухильно поглиблюється. В результаті неухильного зростання економічної і оборонної могутності світового соціалізму, зміцнення всіх революційних і демократичних сил, дальшого ослаблення позицій імперіалізму в сучасну епоху виникла не тільки реальна можливість відвернення нової світової війни, але й створюються умови для її остаточного усунення з життя людства.

Перехід від вибухонебезпечної конфронтації держав з різним соціальним устроєм до мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва між ними, від «холодної війни» до розрядки міжнародної напруженості — велика перемога розпочатої Жовтнем справи миру. І якщо небо над планетою сьогодні не затягнуте грозовими хмарами, а імперіалістичним планам агресії поставлено міцний заслон, то основна заслуга в цьому належить Радянському Союзові, світовій соціалістичній співдружності, комуністичному рухові. Загальноєвропейська нарада в Хельсінкі показала, що принципи мирного співіснування стають провідною тенденцією у відносинах держав з різним суспільним ладом.

Успіх справи розрядки міжнародної напруженості надихає і зміцнює сили миру і прогресу, створює незрівнянно більш сприятливі можливості для мобілізації народних мас на активну боротьбу за збереження і зміцнення миру. Але в умовах розрядки активізуються і всі антисоціалістичні сили, намагаючись розширення торгових контактів, культурного обміну, туризму тощо використати для проникнення з своїм ідейним вантажем всередину соціалістичного суспільства, для ослаблення єдності соціалістичних країн, міжнародного комуністичного руху, для роз'єднання передових сил сучасності. На сторінках недавно виданої книги «Радянський Союз: сімдесяті роки і перспектива» відомий антикомуністичний «теоретик» Бертрам Вольф прямо закликає використати розрядку для активізації впливу на умови і серця людей в країнах соціалізму, «...не виключаючи їх лідерів, їх партії, їх армії, їх секретну поліцію, їх закордонних емісарів, не розраховуючи досягти багато відразу і не виявляючи нетерпіння, не боячись того, що підтри-

²¹ Е. С. Хлебный. Капитализм США в середине 70-х годов. — «США. Экономика, политика, идеология», 1976, № 4, стор. 46.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 32.

мувати ці зусилля доведеться багато, багато років»²³. Пропагандисти капіталістичного світу всерйоз уповають на те, що, розширюючи фронт «психологічної війни», вони зможуть добитися «ерозії» соціалістичного суспільства, його підриву зсередини.

Однією з найважливіших рис ідеології антикомунізму на сучасному етапі є посилення її антирадянської спрямованості. Зусилля великої армії пропагандистів імперіалізму зосереджені на тому, щоб дискредитувати внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії і Радянської держави, довести уявну незастосовність радянського досвіду для народів інших країн, що вступили або вступають на шлях соціалістичного розвитку. Саме тому проблеми Жовтня, його соціально-економічних результатів, його досвіду опинилися в фокусі сучасної ідеологічної боротьби.

Еволюція ідеологічного хрестового походу антикомунізму проти ідей Жовтня іде від безапеляційного заперечення Жовтневої революції і лайки на її адресу до все більш витонченої соціальної демагогії. «Зловживання словами, — писав В. І. Ленін, — звичайнісіньке явище в політиці. «Соціалістами», напр., не раз називали себе і прихильники англійського буржуазного лібералізму..., і прихильники Бісмарка, і друзі папи Льва XIII. Слово «революція» теж цілком придатне для зловживання ним...»²⁴. Цим зауваженням В. І. Ленін ніби передбачив ту еволюцію поняття «революція», якої воно зазнало в антикомунізмі. Застосування цього терміну стало нині дуже модним в буржуазній соціології. Англійський соціолог П. Кельверт, автор книги «Вивчення революції», нарахував з 1901 по 1960 рік 363 «революції». Він же досить прозоро пояснив, навіщо потрібно іменувати революцією кожен змову й заколот: чим більше, за його словами, вживається це поняття, «тим більш неясним стає його значення»²⁵. «Вивчаючи» Жовтневу революцію, сучасні «радянологи» ставлять перед собою заздалегідь визначену мету — звузити масштаби революції, заперечити її соціалістичний характер, відвести їй скромну роль однієї з трьохсот чи чотирьохсот «революцій» XIX—XX століть, опорочити встановлений революцією соціальний устрій.

Різноманітні концепції «трансформації капіталізму», «постцивілізації», «суперіндустріальної революції», які конструюються нині буржуазними ідеологами, мисляться як альтернатива марксистському, історико-матеріалістичному розумінню суспільних явищ. Тому в буржуазній соціології так багато місця відводиться таким схемам і «концепціям прогресу», які, на думку буржуазних ідеологів, можна протиставити марксистсько-ленінській теорії соціалістичної революції, марксистсько-ленінському розумінню закономірностей і перспектив суспільного розвитку. Особливо характерні з цього погляду спроби буржуазних ідеологів створити загальну «теорію модернізації» як альтернативу марксистсько-ленінському вченню про суспільний прогрес. Підміняючи аналіз соціальних процесів вульгарним техніцизмом, буржуазні ідеологи посилено доводять, ніби майбутнє людства належить не капіталізму і не комунізму, а т. зв. «єдиному індустріальному» чи «постіндустріальному» суспільству. Рушійною силою, яка веде нібито світ до цього суспільства, оголошується науково-технічний прогрес. Оскільки ж він спонтанно перетворює суспільне життя, питання про соціаль-

²³ The Soviet Union; The Seventies and Beyond, ed. by B. Eissenstat, Toronto—London, 1975, стор. 344.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 110.

²⁵ Цит. за ст.: Г. Голиков. Великий Октябрь: правда истории и вымыслы «советологов». — «Коммунист», 1972, № 15, стор. 61.

ну революцію, мовляв, автоматично відпадає. «Після цього тема революції, — пише Дж. Гелбрейт, — навряд чи може служити навіть предметом наукової дискусії»²⁶.

У таких нехитрих спробах «розвінчати» революцію, оголосити її просто непотрібною, з прямими противниками комунізму тісно змикаються і його приховані вороги — соціал-реформісти, праві і «ліві» ревізіоністи. Марксистська періодизація суспільного розвитку оголошується ними «догматичною», а соціальна революція відривається від своєї реальної економічної і класової основи і переноситься в площину абстрактно-гуманістичних розмірковувань. Досвід Жовтня вивчається ними з єдиною метою — щоб довести його незастосовність для аналізу сучасної ситуації в капіталістичних країнах, а значить, його непридатність для вироблення загальної стратегії сучасного робітничого руху. На противагу революційним змінам соціальна еволюція зображується найефективнішим, а то і єдиним шляхом суспільного прогресу.

Марні намагання! Єдино можливою основою побудови соціалізму в будь-якій країні є втілення в конкретно-історичних умовах тих загальних закономірностей суспільного розвитку, які були відкриті і обґрунтовані марксизмом-ленінізмом. І хоча існують десятки реформістських і ревізіоністських «моделей соціалізму», немає жодної країни, де з їх допомогою вдалося б побудувати соціалістичне суспільство. Що ж до досвіду Жовтня, то його, як підкреслював В. І. Ленін, «...відняти не можна. Він увійшов в історію, як завоювання соціалізму, і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»²⁷.

Величезне міжнародне значення Жовтневої революції полягає не лише в тому, що вона небаченими темпами рушила вперед весь хід світової історії, але у тому, що вона показала неминучість повторення її корінних рис в соціалістичній революції будь-якої країни. Досвід соціалістичних революцій в Європі, Азії, Америці показав, що без революційного насильства (збройного або мирного), без зламу буржуазної державної машини робітничий клас разом із своїми союзниками не може забезпечити ліквідацію приватної власності і утвердження власності суспільної, тобто створити умови для переходу суспільства від капіталізму до соціалізму. Величезним безглуздям, писав В. І. Ленін, було б думати, що перехід влади від меншості експлуататорів до більшості експлуатованих може відбутися всередині старих рамок старої, буржуазної, парламентарної демократії²⁸. «Хто не зрозумів необхідності диктатури всякого революційного класу для його перемоги, той нічого не зрозумів в історії революції або нічого не хоче знати в цій галузі»²⁹.

Динаміка світового революційного процесу в наш час вносить чимало нового в форми підходу і переходу до соціалізму в капіталістичних країнах. Розвиток світової революції закономірно супроводиться дальшим розширенням її соціальної бази, наростанням широких масових, у тому числі загальнодемократичних рухів, переплетенням їх з боротьбою за соціалізм. Проте нові форми і можливості боротьби за соціалізм, що відкриваються нині, аж ніяк не лежать поза ленінізмом, як про це намагаються твердити сучасні ревізіоністи. Вони є логічним

²⁶ Див. Современный правый ревизионизм. Критический анализ, Москва—Прага, 1973, стор. 276.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 360.

²⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 476.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 351.

розвитком теорії і практики ленінізму, узагальненням нових явищ дійсності з позицій ленінського вчення.

Закономірне, історично прогресивне розширення соціальної бази світового революційного, антиімперіалістичного руху зовсім не означає, як про це часто пишуть ідеологи ліберальної буржуазії вкупі з правими і «лівими» опортуністами, якоїсь «депролетаризації» суспільства, розчинення робітничого класу в т. зв. «новому зростаючому середньому класі». Робітничий клас сьогодні активніше, ніж будь-коли, виконує роль головної продуктивної і революційної сили суспільства. Зроблений марксизмом-ленінізмом і блискуче підтверджений в ході Жовтня висновок про те, що клас — гегемон революції дедалі більше виступає як представник всього суспільства, нині наочно матеріалізується в формуванні об'єктивних і суб'єктивних передумов єдності робітничого класу капіталістичних країн, у виконанні ним ролі «представника всього суспільства» на противагу панівному класу. Робітничий клас і його дітище — світова система соціалізму — стоять в центрі сучасної епохи; вплив революційного робітничого руху на долю людства неухильно зростає.

Події нашого часу блискуче підтверджують і марксистсько-ленінський висновок про те, що тільки на чолі з комуністичною партією, послідовно революційною, озброєною глибоким знанням закономірностей історичного процесу, народні маси можуть успішно здійснити безпрецедентне за своєю складністю завдання переходу від капіталізму до соціалізму і побудови комуністичного суспільства. «Тільки комуністична партія, — писав В. І. Ленін, — якщо вона справді є авангардом революційного класу, якщо вона включає в себе всіх кращих представників його, якщо вона складається з цілком свідомих і відданих комуністів, освічених і загартованих досвідом запеклої революційної боротьби, якщо ця партія зуміла зв'язати себе нерозривно з усім життям свого класу, а через нього з усією масою експлуатованих і здобути в цьому класі і в цій масі повне довір'я, — тільки така партія здатна керувати пролетаріатом в найбільш нещадній, рішучій, останній боротьбі проти всіх сил капіталізму»³⁰. Всілякі ревізіоністські «моделі» соціалізму, спрямовані на обмеження сфери діяльності комуністичних партій, на створення системи, в якій вони займали б «рівне становище» серед інших партій, не мають нічого спільного з пошуками «кращих форм» соціалізму. Досвід світового соціалізму неспростовно підтверджує зростаючу роль комуністичного авангарду в будівництві нового суспільства.

Корінні зрушення, які перетворили за півстоліття соціальне обличчя нашої планети, дали неспростовне підтвердження ролі і значення пролетарського інтернаціоналізму — найглибшої суті марксистсько-ленінського вчення, найважливішої передумови соціального прогресу. Розвиток світового революційного процесу, який супроводиться поглибленням інтернаціонального характеру класової боротьби, зумовлює зростання ролі інтернаціоналізму як могутньої і випробуваної зброї комуністичних партій, робітничого руху, всіх прогресивних сил. Саме тому питання інтернаціоналізму зайняли чільне місце в роботі і рішеннях XXV з'їзду КПРС. Документи з'їздів компартії Болгарії, Чехословаччини, Куби, НДР, Франції, ФРН та інших країн відбили посилення інтересу комуністів до питань теорії і практики інтернаціоналізму, співвідношення інтернаціонального і національного в історичному процесі. Новим виявом інтернаціональної солідарності комуністів стала Конференція комуністичних і робітничих партій Європи в Берліні.

³⁰ Там же, стор. 177.

Марксистсько-ленінська концепція інтернаціоналізму тісно зв'язана з революційною практикою і чужа будь-якій абсолютизації досвіду минулого. В. І. Ленін неодноразово застерігав проти шаблонного, однобічного сприйняття досвіду Жовтня, проти змішування тієї чи іншої особливості «...російської Радянської влади, російської історії її розвитку з Радянською владою в її міжнародному значенні»³¹. Не відступаючи від найважливіших принципів диктатури пролетаріату, підкреслював він, інші країни внесуть багато нового, особливого, творчого в форми і способи її здійснення. Немає нічого більш беззмістовного, ніж намагання буржуазних ідеологів представити інтернаціоналізм КПРС у вигляді «нав'язування російського досвіду як керівництва для всіх комуністів»³². Спроби пропагандистів буржуазного світу звинуватити Радянський Союз у тому, що він, мовляв, використовує розрядку для «експорту революції», для «експансії комунізму», є не що інше як шантаж, розрахований на те, щоб змусити СРСР, інші соціалістичні країни відмовитися в ім'я розрядки від класових принципів своєї ідеології й політики, визнати за імперіалізмом «право» на «експорт контрреволюції», на втручання у справи інших народів.

Об'єктивно цій меті служать і твердження лівацького толку, за якими мирне співіснування означає мало не «допомогу капіталізові», «заморожування соціально-політичного статус-кво». У світі, розколотому на дві протилежні системи, можна і потрібно уникнути воєнно-політичної конфронтації, але не можна обійти корінну класову суперечність епохи. Розрядка ніякою мірою не скасовує і не може скасувати або змінити закони класової боротьби.

Розрядка і класова боротьба — це дві сторони діалектики суспільного прогресу; як підкреслюється у підсумковому документі Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, саме політика мирного співіснування і розрядки міжнародної напруженості «...створюють найкращі умови для розвитку боротьби робітничого класу і всіх демократичних сил, для утвердження невід'ємного права кожного народу вільно обирати шлях свого розвитку і йти по цьому шляху, для боротьби проти панування монополій, за соціалізм»³³.

Досвід всіх соціальних революцій, які знало людство, неспростовно підтверджує ту істину, що жоден експлуаторський клас не сходить в могилу добровільно. Коли виникає реальна загроза пануванню монополістичного капіталу, імперіалізм не зупиняється ні перед чим. Економічна блокада і саботаж, терор і наклепи, підкуп і погрози — все пускається в хід, і трагедія Чилі — лише одна з багатьох можливих ілюстрацій цього. Але, незважаючи на шалений опір імперіалістичної буржуазії, розпочата Жовтнем справа світової революції успішно просувається вперед. «Справа свободи, справа прогресу — непереможна»³⁴. Цей висновок, зроблений XXV з'їздом КПРС, ґрунтується на глибокому аналізі темпів суспільного прогресу і становлення нової соціально-економічної формації в нашу епоху.

Мільйони людей в усьому світі ведуть від Жовтня літосчислення нової історичної епохи. Всі люди доброї волі віддають належне цій всесвітньо-історичній події, зв'язуючи з нею і кардинальний поворот у світовій історії, і зміни у своїй особистій долі. «Ось уже майже шість

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 373.

³² "Christian Science Monitor", 15 січня 1976 р.

³³ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 29—30 червня 1976 року, К., 1976, стор. 24.

³⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 34.

десятиріч паруси корабля історії наповнює народжений Жовтнем вітер, могутнє дихання якого доноситься до найвіддаленіших куточків нашої планети», — так образно характеризує всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції Голова компартії Австрії Франц Мурі³⁵. «В наш час, — лише Перший секретар ЦК Компартії Уругваю Р. Арісменді, — чудесне стало звичним. Наука дала змогу людині досягти інших планет, проникнути у невичерпні таємниці матерії. Але час цей увійде в історію насамперед завдяки соціалістичній, національно-визвольній, гуманній революції, початій у 1917 році. Відтоді пролетаріат, що перебуває у центрі боротьби, стійко, непохитно тримає в руках прапор миру і революції. В наступні роки він буде піднятий ще вище. Пролетаріат пронесе його до повної перемоги»³⁶.

Історія розвивається так, як передбачали Маркс, Енгельс, Ленін. Не деклараціями, а своїми конкретними справами творці нового суспільства виконують історичну місію поширення соціалістичних ідей в усьому світі. Під впливом соціалізму, всіх революційних сил сучасності неухильно йде процес величезної соціальної ломки підвалин старого світу.

Велика очисна гроза, що з часу Жовтня проноситься над планетою, крок за кроком оновлює її. Все більш зримо, відчутно вимальовуються обриси комунізму — світлого майбутнього всього людства.

³⁵ «Проблемы мира и социализма», 1976, № 6, стор. 3.

³⁶ «Проблемы мира и социализма», 1976, № 1, стор. 9.

Л. А. Нагорная

ВСЕМИРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье раскрывается всемирно-историческое значение Великого Октября, его влияние на развитие мирового революционного процесса. Автор показывает, как бессмертные ленинские идеи, под знаменем которых победила Октябрьская революция, последовательно воплощаются в достижениях социализма, международного коммунистического и национально-освободительного движения, в борьбе народов за мир и социальный прогресс.

Методологія і методика історичних досліджень

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Марксистсько-ленінський аналіз розвитку соціалістичного суспільства, визначення етапів та з'ясування перспектив цього розвитку вимагають всебічного й поглибленого вивчення соціальної структури суспільства та її динаміки, тобто пізнання місця і ролі класів, соціальних верств і соціально-класових відмінностей, які ще існують за соціалізму, та шляхів їх зникнення і утворення соціальної однорідності. Тому проблеми змін соціальної структури радянського суспільства є надзвичайно важливими для успішного виконання програмного завдання партії — побудови безкласового комуністичного суспільства.

Свідченням важливості цих питань є велика увага, яку приділяє їм партія. Так, в тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» дана узагальнююча характеристика соціальної структури радянського суспільства 60-х років. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії змінам у соціальній структурі суспільства, дальшому зміцненню єдності радянського народу присвячено спеціальний розділ¹. У ньому дається глибокий марксистсько-ленінський аналіз соціального розвитку радянського суспільства. Оцінка місця і ролі робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції в житті нашої країни міститься у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. На необхідність дослідження цих питань як істотно важливе завдання суспільствознавців вказувалося на XXV з'їзді партії, який особливо наголосив на потребі дальшої творчої розробки теорії².

Постановка питань розвитку соціальної структури радянського суспільства у партійних документах, виступах Л. І. Брежнєва та інших керівних діячів партії і держави стала для вчених-суспільствознавців основою і могутнім стимулом активних досліджень з цієї проблеми. В останні роки найбільше уваги її висвітленню приділяли філософи та соціологи. Дослідження питань розвитку соціальної структури в історичних працях, яке науковцями здійснюється ще недостатньо, передбачає акцент на конкретно-історичному підході до цієї проблеми, тобто має відбуватися на основі вивчення загальних закономірностей, провідних тенденцій і специфіки соціальних процесів у чітко визначених хронологічних межах, виявлення їх історичних коренів і особливостей динаміки протягом певних хронологічних періодів чи етапів.

Важливою передумовою дослідження згаданої проблеми є чітке визначення самого поняття «соціальна структура», що в перекладі з

¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, К., 1972, стор. 92—96.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 81.

латині означає будову, устрій суспільства, тобто сукупність усіх класів і соціальних груп, систему певних відносин усіх складових елементів суспільства, які перебувають у постійних взаємозв'язках і безперервній взаємодії.

В широкому розумінні поняття «соціальна структура» включає сукупність суспільних груп в їх взаємозв'язках і взаємозалежностях, сукупність соціальних рис і відмінностей, у тому числі класових, професійних, демографічних, національних, а також інші відмінності людей, розбіжності в їх суспільному становищі тощо. Але головним елементом соціальної структури будь-якого класового суспільства є його соціально-класова структура, що означає поділ суспільства на класи і соціальні групи, які входять до них, а також поділ класів і груп на інші верстви. Цей поділ і відмінності, що його супроводжують, виникли на певному етапі розвитку людства. Будучи пережитком класово-антагоністичного суспільства, вони зникнуть при переході до комунізму. Ряд методологічних і методичних проблем вивчення динаміки соціально-класової структури радянського суспільства й розглядається у даній статті.

Кожний суспільний лад передбачає різний підхід до проблем соціальної структури. Марксистсько-ленінська наука виходить з того, що соціально-класову структуру суспільства визначає спосіб виробництва, передусім виробничі відносини, які у своїй сукупності становлять економічний базис суспільства і до яких зводяться всі суспільні відносини. «Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання, — писав К. Маркс, — і ви матимете певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів або класів, — словом, певне громадянське суспільство»³. У свою чергу соціальна структура активно впливає на спосіб виробництва, а також на політичне і духовне життя суспільства. Тому марксизм-ленізм не ігнорує політичних та ідеологічних факторів і психологічних зв'язків між людьми, не заперечує їх відносної самостійності і специфіки. Все це дає підставу зробити висновок, що соціальною структурою радянського, як і взагалі соціалістичного, суспільства можна вважати сукупність дружніх класів, соціальних груп і верств, взаємозв'язки і взаємовідносини між якими зумовлені суспільною власністю на засоби виробництва, єдністю корінних інтересів, спільністю марксистсько-ленінської ідеології і високою метою побудови комунізму⁴.

Буржуазні вчені розглядають проблеми соціальної структури суспільства з позицій непорушності капіталістичного ладу і, виходячи з цього, відривають їх від способу виробництва і виробничих відносин, а отже, і від необхідності їх революційних перетворень. Ні чим іншим, як намаганням будь-якою ціною обілити класове, антагоністичне суспільство, є поява серед ідеологічних захисників капіталізму численних теорій так званих «індустріального», «постіндустріального» та інших подібних суспільств, де начебто немає суперечностей, де, як прагне довести, наприклад, Дж. Гелбрейт, керівництво здебільшого переходить від підприємця до технічного персоналу, який автор називає техноструктурою, і де вчені та педагоги займають місце, багато в чому схоже на те, яке до цього часу займали банкіри і фінансисти⁵. Навряд чи є потреба доводити абсурдність подібних тверджень. Адже при всіх змі-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 388.

⁴ Див.: А. А. Амвросов. Социальная структура советского общества, М., 1975, стор. 16.

⁵ Дж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество, М., 1969, стор. 135, 430.

нах, що відбуваються в капіталістичному суспільстві, його класова суть залишається незмінною.

На динаміку соціальної структури в сучасних умовах впливає ряд факторів, таких, наприклад, як науково-технічна революція, урбанізація тощо. Характер їх дії в умовах різних суспільних систем — соціалістичної й капіталістичної — має свої специфічні особливості й відмінності. Водночас існують і деякі загальні моменти. Наприклад, концентрація кадрів у нових галузях промисловості, поява і розвиток яких зумовлюється потребами науково-технічного прогресу; вивільнення робочої сили із сільського господарства; перерозподіл людської праці між галузями матеріального виробництва і невиробничої сфери в напрямі зростання питомої ваги останньої. Але, безперечно, соціальні наслідки цих процесів у різних суспільних системах докорінно різні.

Протилежні суспільні системи зумовлюють також принципи відмінності як у самій соціальній структурі, так і в тенденціях її розвитку. Для капіталістичного суспільства характерними є зіткнення соціальних суперечностей, дальше загострення класового і національного антагонізму, урізноманітнення форм його прояву. Продовжують існувати також антагоністичні протилежності в суспільному становищі окремих класів, груп і осіб: у той час, як невеликі групи людей володіють незліченними багатствами й ведуть розкішне життя, мільйони і мільйони трудівників, насамперед безробітні, змушені терпіти злигодні й нестатки і підніматися на боротьбу проти гніту капіталу. Отже, основним соціальним законом капіталістичної формації була й залишається класова боротьба.

Провідним соціальним законом розвитку соціалістичного суспільства є зміцнення єдності неантагоністичних класів і соціальних груп, ліквідація соціально-класових відмінностей, перетворення всього суспільства, за словами В. І. Леніна, «в єдиний кооператив трудящих»⁶. Сучасне соціалістичне суспільство вже досягло досить високого ступеня соціально-політичної та ідейної єдності. В тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції зазначалося, що «соціально-структура радянського суспільства характеризується наявністю дружніх класів і груп трудящих, єдністю їх економічних, соціально-політичних та ідейних інтересів, загальною заінтересованістю в побудові комунізму»⁷.

Оцінюючи ступінь досягнутих соціальних зрушень, необхідно виходити з того, що перша фаза комунізму передбачає ліквідацію лише антагоністичних класів із властивими їм непримиренними суперечностями. При соціалізмі ще залишаються певні соціально-економічні відмінності у становищі класів і соціальних груп. Це, зокрема, відмінності між робітничим класом і колгоспним селянством; між трудівниками міста і села; між робітниками і колгоспниками, з одного боку, та інтелігенцією і службовцями-неспеціалістами, — з другого, тобто між представниками переважно фізичної і переважно розумової праці; між внутрішніми соціальними групами і верствами та ін.

Специфічні потреби різних класів і соціальних груп не виключають і певних суперечностей між інтересами людей чи груп, суперечностей, що, як зазначав В. І. Ленін, залишаються при соціалізмі⁸. Їх наявність має об'єктивний характер: прогрес не може бути вільним від суперечностей. А соціалізм — це суспільство, яке постійно розвивається, і кож-

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 331.

⁷ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 35.

⁸ Див.: Ленинский сборник XI, стор. 357.

ний етап його розвитку вимагає дальшого вдосконалення суспільних відносин. Не слід виключати й суб'єктивних причин появи суперечностей, пов'язаних з не зовсім правильним розумінням усієї складності суспільних процесів. Однак суперечності за соціалізму мають неантагоністичний характер. В умовах соціально-політичної єдності суспільства вони розв'язуються в результаті спільної цілеспрямованої діяльності всіх груп трудящих, керованих Комуністичною партією, політика якої дає потрібні результати тоді, коли вона точно враховує як інтереси всього народу, так і інтереси класів і соціальних груп, з яких він складається, спрямовує їх в одне спільне русло⁹. Це є необхідною умовою вироблення науково обгрунтованої політики, оскільки інтереси як соціальна категорія, тобто об'єктивні економічні інтереси, викликані певними економічними умовами, завжди виступають спонукальним фактором дій будь-якого класу чи соціальної групи, в тому числі й у соціалістичному суспільстві.

Враховання всіх цих моментів дає підставу вважати, що головна тенденція змін у соціальній структурі радянського суспільства на сучасному етапі полягає в подоланні наявних, насамперед соціально-класових, відмінностей, дальшому зближенні класів і соціальних груп у напрямі до повної соціальної однорідності, яка остаточно утвердиться з побудовою комунізму. Головна тенденція яскраво виявляється (і в цьому її діалектика) одночасно з дальшим розвитком усіх класів і соціальних груп, всебічним розкриттям їх творчих можливостей і специфічних особливостей, зростанням їх ролі в комуністичному будівництві.

Буржуазні ідеологи, всупереч реальним процесам розвитку радянського суспільства, намагаються довести наявність у нашій країні антагоністичних суперечностей та боротьби між класами і соціальними групами і таким чином обгрунтувати неможливість побудови безкласового суспільства.

Вважаючи соціальну нерівність універсальним явищем, буржуазні ідеологи свої «теоретичні» висновки хочуть поширити й на радянське суспільство, де, за їх твердженнями, як і в сучасному буржуазному суспільстві, «на вершині» соціальної ієрархії перебувають не ті, хто володіє засобами виробництва, а ті, хто їх контролює. Жовтнева революція, мовляв, ліквідувавши вищий аристократичний клас, замінила його новим — «правлячою елітою», тобто особливою верствою людей, яка нібито в ході здійснення нею управлінських функцій перетворилася на «панівний», «привілейований» клас.

Подібні «теорії», які, до речі, далеко не нові, потрібні нашим ідейним ворогам для того, щоб людей, зайнятих в управлінні народним господарством, а також у керівництві партійними та державними справами, протиставити робітничому класові, селянству, рядовій інтелігенції, службовцям — тобто абсолютній більшості населення нашої країни. Ці вигадки, за задумом їх авторів, мають сприяти досягненню головної для них мети — перевернути й заперечити керівну роль робітничого класу в радянському суспільстві. Серед робітників, як твердять так звані радянознавці, також виникла аристократія, але вже — робітнича. Не залишається поза увагою наших ідейних ворогів і колгоспне селянство, яке начебто поділене на «заможних» і «рядових» і роль якого у соціальному і політичному житті країни постійно зменшується. Звідси вони роблять висновки про якість дальше зміцнення соціально-класових перегородок у радянському суспільстві. Це досить поширена тема писань буржуазних та буржуазно-націоналістичних авторів.

⁹ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, стор. 92.

Активніша розробка питань соціальної структури радянського суспільства науковцями-марксистами дасть можливість більш предметно і конкретно викривати вигадки наших класових ворогів. Та головною причиною необхідності поглибленого дослідження цих питань, як вказувалося на XXV з'їзді партії, є їх важливість для справи комуністичного будівництва.

Вивчення проблем соціальної структури має велике теоретичне і практичне значення. Ще в 1911 р. В. І. Ленін писав, що «соціальна структура суспільства і влади характеризується змінами, не усвідомивши яких не можна зробити ні кроку в якій завгодно галузі громадської діяльності. Від усвідомлення цих змін залежить питання про перспективи, розуміючи під цим, звичайно, не пусті гадання відносно того, чого не відає ніхто, а основні тенденції економічного і політичного розвитку, — ті тенденції, рівнодіюча яких визначає найближче майбутнє країни, ті тенденції, які визначають завдання, напрям і характер діяльності всякого свідомого громадського діяча»¹⁰. Чим вищим є рівень розвитку суспільства, насамперед соціалістичного, тим більшого значення набувають питання соціальної політики.

Розробка проблем соціальної структури дає можливість визначити ступінь наближення радянського народу до його програмної мети — побудови безкласового суспільства — і на цій основі накреслити плани дальшого соціально-економічного розвитку країни. Використовуючи марксистсько-ленінський метод пізнання законів суспільного розвитку, Комуністична партія поставила управління соціальними процесами на строго наукову основу. Вже в перші роки Радянської влади, як зазначав В. І. Ленін, ми «...одержали досить рідкий в історії випадок установлювати строки, необхідні для проведення корінних соціальних змін, і ми ясно бачимо тепер, що можна зробити за п'ять років і для чого потрібні значно більші строки...»¹¹.

Вивчення проблем соціальної структури суспільства є важливим і з того погляду, що аналіз соціально-класового складу населення, динаміки соціальних змін та її характеру озброює Комуністичну партію, державні органи знанням об'єкту їх керівництва і управління, дає вихідні дані для складання планів економічного і культурного розвитку нашої країни.

При дослідженні проблем, пов'язаних із змінами соціальної структури суспільства, необхідно чітко визначити її межі. Питання стоїть так: кого потрібно включити до складу соціальної структури — все суспільство, людей усіх вікових категорій, чи тільки осіб, зайнятих у суспільному виробництві. Для широких, всебічних узагальнень в соціальну структуру слід включати всіх індивідів, усіх членів суспільства. Проте сучасна статистика не завжди надає відповідні відомості в повному обсязі. Вона дозволяє вивчати згадану проблему лише в межах тієї частини суспільства, яка зайнята у суспільному виробництві. До того ж різні статистичні видання готуються на основі різної методики підрахунків (наприклад, «Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года» в семи томах і статистичні щорічники «Народное хозяйство СССР»). Отже, вміщені в них показники, що торкаються одних і тих же даних, не завжди ідентичні.

У наукових, науково-популярних та публіцистичних працях поняття «соціальний» і «класовий» іноді зустрічаються як рівнозначні. Та перше поняття — ширше, ніж друге, і ставити між ними знак рівності —

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 176.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 365.

значить не враховувати наявності в суспільстві, крім міжкласових, також внутрікласових та інших відмінностей. У цьому зв'язку слід спинитися й на поняттях «безкласове суспільство» і «соціально однорідне суспільство», які ряд авторів також вживає як синоніми. Безперечно, розвиток суспільства в цих напрямках здійснюється одночасно. Проте спочатку, з ліквідацією відмінностей між містом і селом, між людьми фізичної і розумової праці¹², радянське суспільство стане безкласовим і лише згодом, в результаті тривалої і наполегливої роботи, буде досягнута соціальна однорідність. Виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому сторіччю з дня народження В. І. Леніна, Л. І. Брежнев наголошував, що повністю завдання, пов'язані з подоланням відмінностей між класами і соціальними групами, «...будуть розв'язані *лише* (курсив наш.— Ю. К.) в комуністичному суспільстві»¹³. Отже, безкласовість, соціальна однорідність досягаються в результаті подолання соціально-класових відмінностей, створення комуністичного суспільства і дальшого його прогресивного розвитку вже на комуністичній основі.

Важливість цього методологічного висновку полягає в тому, що, засвідчуючи докорінні зміни, які відбуваються в соціальній структурі радянського суспільства, він водночас застерігає від забігання вперед, від недооцінки тих великих і складних завдань, пов'язаних з ліквідацією класових і соціальних відмінностей, які потрібно буде розв'язувати в процесі будівництва комунізму. Ось чому слід розрізняти й такі терміни, як «зближення» і «злиття», які вживаються при характеристиці тенденцій розвитку соціальної структури і між якими іноді також ставлять знак рівності. Зближення класів і соціальних груп є фактором первинним, а злиття — це результат процесу їх зближення, повного подолання соціальних відмінностей.

Серйозною проблемою для дослідників є чітке визначення класового складу населення. В матеріалах і рішеннях з'їздів КПРС та інших партійних документах, особливо тих, що з'явилися в останні роки, як правило, йдеться про робітничий клас, колгоспне селянство і народну інтелігенцію. Саме ці складові елементи суспільства становлять основний об'єкт зробленого на XXIV з'їзді КПРС аналізу соціальної структури та проблем дальшого зміцнення єдності радянського народу, саме героїчна праця робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції дістала високу оцінку на XXV з'їзді партії¹⁴. Діяльність робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції як соціальних компонентів радянського суспільства аналізується в таких важливих теоретичних документах Комуністичної партії, як Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», у промовах і статтях Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева, інших керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави.

Тим часом статистичні видання вміщують дані, які не завжди можуть задовольнити суспільствознавців, зокрема й істориків. Це стосується відомостей про сучасний соціально-класовий склад населення нашої країни. Наприклад, у щорічнику «Народное хозяйство СССР в 1974 г.» (М., 1975) в таблиці, вміщеній на стор. 38, він представлений

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 15.

¹³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 549.

¹⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 40, 41.

робітничим класом, колгоспним селянством і службовцями. В текстуальній частині цієї ж таблиці службовці вже не згадуються. Замість них (після робітників і колгоспників) фігурує інтелігенція, яка, до речі, визначається як категорія лише працівників розумової праці. Тут же наведено й чисельний склад, але вже тих працівників, які зайняті переважно розумовою працею, а не виключно цим її видом, як це було написано стосовно інтелігенції. У багатьох статистичних таблицях названого видання дані про робітників і службовців наведено разом, а зайняті на транспорті подаються як категорія «працівників» — без поділу на робітників, інженерно-технічних працівників, службовців. У ряді таблиць допущено невиправдане об'єднання спеціалістів і службовців.

Така нечіткість утруднює проведення наукових досліджень і уніфікацію їх результатів. Ми поділяємо точку зору багатьох учених, які правильно вважають за необхідне подавати відомості про робітників окремо, а також диференціювати склад службовців на дві великі соціальні групи — інтелігенцію і службовців-неспеціалістів. Об'єднувати дані про чисельність робітників і службовців та вживати лише загальний термін «службовці» — означає спрощувати картину соціальної структури радянського суспільства. Більше того, це об'єктивно утруднює вивчення не тільки її стану, а й тенденцій розвитку.

Дослідження зрушень у соціальній структурі радянського суспільства вимагає аналізу соціально-класових, міжкласових та внутрікласових змін. Якщо вивчення перших двох категорій змін дає можливість простежити насамперед дальший розвиток класів і соціальних груп, то дослідження останньої сприяє визначенню напрямів зближення робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, а також ліквідації відмінностей між містом і селом, між представниками розумової і фізичної праці.

Підвищенню вагомості висновків з цих досліджень великою мірою сприяло б чітке визначення меж сучасного робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, які, до речі, не є величиною постійною. Але й тут статистична та інша література привносить ряд ускладнень. До складу власне робітників статистичні видання часто додають їх сім'ї, службовців, молодший обслуговуючий персонал, учнів, працівників охорони; деякі науковці включають чи включали сюди певні верстви інтелігенції, що не можна визнати методологічно правильним. Немає точних цифрових даних і про колгоспне селянство. Його чисельність підмінюється у статистичних щорічниках середньорічною кількістю працівників у колгоспах, куди включено й спеціалістів та службовців. Через відсутність точних, підрахованих за єдиною загальноприйнятою методикою цифрових даних про соціальну групу інтелігенції дослідникам доводиться використовувати кількісні показники про спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві, які в основному збігаються з її чисельністю.

Динаміку соціальної структури радянського суспільства (маються на увазі загальні закономірності зрушень її соціально-класових елементів) потрібно аналізувати, враховуючи всі названі вище та інші фактори методологічного і методичного характеру. При цьому слід постійно мати на увазі її головну тенденцію, яка виявляється по таких двох взаємозв'язаних і взаємозумовлених напрямках: розвиток усіх класів і соціальних груп, всебічне розкриття їх наявних і потенціальних творчих можливостей, врахування специфічних особливостей, постійне зростання їх ролі та внеску у виконання завдань комуністичного будівництва, у піднесення економіки, науки та культури країни і водночас — подолання існуючих, насамперед соціально-класових, відміннос-

тей, дальше зближення класів і соціальних груп, просування в напрямі до соціально-класової однорідності суспільства.

Сучасний етап цієї двоєдиної тенденції визначено на XXIV з'їзді партії. В його резолюції на Звітну доповідь ЦК наголошується, що в процесі комуністичного будівництва, в умовах розгортання науково-технічної революції, глибоких зрушень в економіці і характері праці відбуваються важливі соціальні зміни. Підвищуються професійна підготовка і майстерність робітників та селян, їх освіченість і культура; поступово зближуються умови праці й побуту в місті і на селі; збільшується чисельність інтелігенції, особливо науково-технічної. На базі соціалістичних інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу дедалі міцнішою стає єдність радянського суспільства¹⁵.

Ці основоположні накреслення партії дають чіткий орієнтир для науковців, які досліджують стан та основні тенденції розвитку соціальної структури радянського суспільства. Своє завдання вони вбачають у тому, щоб, широко використовуючи наявні фактичні матеріали та статистичні дані, співставляючи результати своїх досліджень, робити правильні висновки. Однією з найважливіших методологічних проблем, що постає перед науковцями, є дальше поглиблення аналізу розвитку робітничого класу, зростання його провідної ролі в комуністичному будівництві, у формуванні соціальної однорідності суспільства. Причому на-самперед необхідно вивчати визначальні фактори участі робітничого класу в цих процесах, а отже,— бачити головну перспективу, не підміняючи її аналізом соціальної диференціації робітничого класу за дедалі зростаючим дробленням його на групи і верстви.

Всесвітньо-історичну роль робітничого класу в перетворенні суспільства, в побудові комунізму переконливо довели й обґрунтували класики марксизму-ленінізму. К. Маркс і Ф. Енгельс уперше визначили робітничий клас як могильника буржуазного ладу, як гегемона пролетарської революції. «Головне в ученні Маркса, це, — писав В. І. Ленін, — з'ясування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як будівника соціалістичного суспільства»¹⁶. Запитуючи у своїй статті «До історії питання про диктатуру», якою є перша і головна «підвалина» марксистської теорії, В. І. Ленін відповідав: «Та, що єдиним до кінця революційним класом сучасного суспільства і тому передовим в усякій революції є пролетаріат»¹⁷. Дальша розробка вчення про керівну роль робітничого класу в соціалістичній революції належить В. І. Леніну. Допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати, писав Володимир Ілліч, може тільки робітничий клас¹⁸, оскільки саме він є інтелектуальним і моральним рушієм, фізичним виконавцем цього історичного завдання¹⁹.

Гарантом здійснення цієї ролі є ряд якостей робітничого класу, визначених В. І. Леніном у 1919 р. По-перше, це клас, який навчений, об'єднаний, вихований, загартований десятиліттями страйкової і політичної боротьби з капіталом; по-друге, він засвоїв собі всю міську, промислову, великокапіталістичну культуру, має рішучість і здатність відстояти її, зберегти і розвинути далі всі її завоювання, зробити їх доступними всьому народові, всім трудящим; по-третє, це той клас, який

¹⁵ Див.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. II, стор. 221.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 1.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 359.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 295.

¹⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 65.

зуміє знести всі тяготи, випробування, злигодні, великі жертви, які історія неминує покласти на того, хто рве з минулим і сміливо пробирає собі шлях до нового майбутнього; по-четверте, в особі своєї кращої частини робітничий клас сповнений ненависті й презирства до всього міщанського і філістерського, тобто до тих якостей, які процвітають у дрібнобуржуазному середовищі; і, нарешті, робітничий клас «пройшов загартовуючу школу праці» і вміє викликати повагу до своєї працездатності у всякого трудящого, всякої чесної людини²⁰.

Відзначаючи революційність робітничого класу в цілому, В. І. Ленін вказував на наявність у ньому різних верств, роль яких у суспільному розвитку має певні особливості. Так, Володимир Ілліч із загальної маси робітничого класу виділяв міських і взагалі фабрично-заводських, промислових робітників. Саме вони спроможні «...керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу, в ході самого скидання, в боротьбі за вдержання і зміцнення перемоги, в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»²¹.

Марксистсько-ленінським вченням про робітничий клас як провідну економічну і соціально-політичну силу суспільства Комуністична партія керувалася протягом усіх років Радянської влади, творчо розвиваючи його і доповнюючи відповідно до тих або інших умов чи етапів соціалістичного будівництва. В сучасний період це вчення дістало дальший розвиток у Програмі КПРС, рішеннях XXIV і XXV з'їздів партії, у важливих теоретичних документах ЦК КПРС, присвячених 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю Союзу РСР, 70-річчю II з'їзду РСДРП та ін. У цих документах зазначається, що життя підтвердило найважливіше положення марксистсько-ленінізму про велику історичну місію робітничого класу; що, будучи найбільш передовою і організованою силою, носієм соціалістичного патріотизму, робітничий клас є провідною творчою силою радянського суспільства і в період будівництва комунізму²². Тому, зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові, зусилля партії і далі треба спрямовувати на те, щоб вплив робітничого класу в усіх сферах життя нашого суспільства зростав і зміцнювався, щоб його активність та ініціатива давали ще плодотворніші результати²³.

Методологічне положення, яке покладено в основу всіх зазначених документів і яке має широко враховуватися науковцями-дослідниками, полягає в тому, що із змінами в економіці, позитивними зрушеннями в радянській політичній системі відбувається діалектичний двоєдиний процес: з одного боку, розвиваються й удосконалюються форми впливу робітничого класу на всі сфери життя нашої країни, а з другого, — сам робітничий клас як найважливіший і найактивніший компонент соціальної структури СРСР розвивається під впливом прогресу радянського суспільства.

Ці методологічні засади дістали чітке обґрунтування у доповідях, виступах і промовах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. В них дано докладний і глибокий аналіз ролі робітничого класу в розвитку радянського суспільства, вся історія якого підтверджує величезну

²⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 375.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 14.

²² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 35; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 27.

²³ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, стор. 93.

правоту марксистсько-ленінського вчення про робітничий клас як провідну революційну і творчу силу. Сучасний робітничий клас нашої країни, зазначав Л. І. Брежнев у промові на XV з'їзді профспілок СРСР, відрізняється не тільки від дореволюційного пролетаріату, а й від робітничого класу 30-х років, коли в СРСР було здобуто перемогу соціалізму. З того часу його роль як провідної соціально-політичної та економічної сили суспільства зростає²⁴. Успадкувавши найкращі якості революційного пролетаріату, будучи гідним наступником пролетарів, які билися на барикадах Кривої Пресні і штурмували Зимовий, говорив Л. І. Брежнев, підкреслюючи наступність традицій, радянський робітничий клас блискуче продемонстрував свою здатність керувати суспільством, будувати соціалізм, комунізм. Це насамперед його руками створена індустріальна й оборонна могутність країни, технічна база для перетворення сільського господарства та інших галузей економіки. Він висунув із свого середовища тисячі державних і громадських діячів, командирів виробництва, вчених і полководців, письменників і художників. І сучасний радянський робітничий клас — це свідомий борець за справу народу, глибоко відданий ідеалам партії, творець тих традицій у праці і в побуті, які наближають нас до комунізму²⁵.

У працях Л. І. Брежнева переконливо викриваються намагання наших класових ворогів ревизувати роль найпередовішого революційного класу сучасності — міжнародного робітничого класу як головної продуктивної і соціально-політичної сили в усьому світі. «Всупереч модним антимарксистським теоріям про те, ніби науково-технічна революція веде до звуження меж робітничого класу і навіть до його ліквідації, — говорив Л. І. Брежнев, — реальні факти свідчать про прямо протилежне: науково-технічний прогрес всюди веде до зростання робітничого класу, в тому числі за рахунок нових професій, породжуваних сучасним виробництвом»²⁶.

Таким чином, марксистсько-ленінська наука вчить, що провідна роль робітничого класу — це результат дії об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, вона складається історично й зумовлюється насамперед становищем робітничого класу в системі суспільного виробництва і суспільних відносин. Керівна роль радянського робітничого класу визначається місцем, яке він займає в системі соціалістичного способу виробництва, і передусім залежить від таких найістотніших рис останнього, як характер соціалістичної власності та структура економічних відносин. Сфера діяльності робітничого класу безпосередньо пов'язана з державною загальнонародною власністю, яка становить переважну частину всієї соціалістичної власності і питома вага якої весь час закономірно зростає. Більшість робітників працює в галузях соціалістичної індустрії, якій належить провідне становище в народному господарстві країни. Соціалістичний спосіб виробництва, вся радянська суспільно-політична система дають робітничому класові можливість справляти істотний вплив на розвиток продуктивних сил, усіх сторін суспільного життя.

Особливо зростає керівна роль робітничого класу на етапі зрілого соціалізму, в умовах прискорення науково-технічного прогресу і зростання його впливу на всі сфери виробництва і життя суспільства. При цьому слід мати на увазі, що провідна роль робітничого класу в умо-

²⁴ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 459.

²⁵ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 90, 543.

²⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, стор. 461—462.

вах радянської дійсності, як і в будь-якому іншому соціалістичному суспільстві, не означає надання для робітників якихось привілеїв за рахунок применшення ролі колгоспного селянства і народної інтелігенції у комуністичному будівництві. Йдеться про те, що становище провідного класу суспільства багато до чого зобов'язує, насамперед покладає на робітничий клас обов'язок правильно й повністю реалізувати творчі можливості колгоспного селянства, інтелігенції, інших суспільних груп, отже, покладає відповідальність за долю соціалізму й комунізму.

У працях радянських дослідників досить докладно висвітлено питання розвитку робітничого класу СРСР, в тому числі й динаміку прогресивних кількісних та якісних змін у його структурі, що кінець-кінцем визначає весь хід соціального прогресу нашого суспільства, яке йде по шляху до комунізму. Науковці всебічно проаналізували зростання чисельності робітничого класу як у цілому по країні, так і по окремих регіонах, союзних та автономних республіках і навіть краях та областях, визначили темпи цього зростання. Як наслідок розробки процесів кількісних зрушень у робітничому класі глибоко вивчено зміни його питомої ваги по відношенню до всього населення, до чисельності зайнятих у народному господарстві тощо, простежено динаміку його територіального розміщення. Значну увагу приділено вивченню напрямів перерозподілу робітничого класу по галузях народного господарства, змінам його професійного та кваліфікаційного складу, піднесенню культурного і загальноосвітнього рівня, тобто тим питанням, які пов'язані з провідним становищем робітничого класу в розвитку економіки. Дещо менше розроблено проблеми розвитку робітничого класу, що зумовлюють зростання його ролі в соціально-політичній та духовній сферах життя радянського суспільства. Поряд з дальшою розробкою названих проблем партія ставить перед науковцями, які вивчають динаміку соціальної структури радянського суспільства, завдання активніше досліджувати провідну роль робітничого класу у створенні соціальної однорідності в СРСР, його визначальний вплив на соціальні процеси, що відбуваються в нашій країні.

Діяльність робітничого класу, ті зрушення, які відбуваються в його соціальній структурі, визначають рух радянського народу до соціальної однорідності. Об'єктивним виявом цього є формування в процесі соціалістичного будівництва в нашій країні нової історичної спільності людей — радянського народу. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва²⁷. В цих умовах ще глибшого змісту набуває союз робітничого класу з колгоспним селянством і трудовою інтелігенцією, цементуючою силою якого виступає робітничий клас. Саме на цій основі, підкреслював Л. І. Брежнев, відбувається дальша ідейно-політична і соціальна консолідація радянського суспільства, зближення націй і народностей країни²⁸. Виходячи з ленінського вчення про те, що робітничий клас ставить собі за мету ліквідацію класових відмінностей, створення безкласового суспільства, Комуністична партія наголошує, що в сучасний період зближення всіх класів і соціальних груп, виховання моральних і політичних якостей радянського народу, зміцнення його соціальної єдності відбуваються у нас на основі марксист-

²⁷ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. ч. I, стор. 96.

²⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, стор. 460.

сько-ленінської ідеології, яка виражає соціалістичні інтереси і комуністичні ідеали робітничого класу²⁹.

Зрілість робітничого класу, яка виявляється насамперед у рівні його професійно-кваліфікаційної підготовки, освіти і культури, свідомості й ідейності, організованості, колективізму і дисципліни, трудової і політичної активності; глибина, інтенсивність і зміст кількісних та якісних змін, що відбуваються в структурі робітничого класу, зумовлюють його внесок у створення матеріальних передумов для досягнення соціальної однорідності в усіх сферах життя суспільства. Збільшення абсолютної кількості робітничого класу, а також його питомої ваги у суспільстві, піднесення загальноосвітнього, культурно-технічного та ідейного рівня робітників, зростання їх трудової і політичної активності зумовлюють цілеспрямованість і ефективність діяльності робітничого класу по створенню матеріально-технічної бази нового суспільства, матеріальних передумов для зближення соціальної позиції різних верств трудящих у духовній сфері, в галузі побуту й матеріального добробуту радянського народу. Цей висновок випливає з аналізу розвитку робітничого класу, зробленого Л. І. Брежневим на XXIV з'їзді КПРС³⁰. Розкриваючи причини, що визначають неухильне зростання ролі робітничого класу як провідної, найбільш організованої сили радянського суспільства, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький говорив: «Цей закономірний процес дістає своє відображення в кількісному зростанні робітничого класу, підвищенні його професійної підготовки і освітнього рівня, посиленні соціально-політичної активності і впливу на всі сфери нашого життя»³¹.

Важливою проблемою є дослідження процесу здійснення провідної ролі робітничого класу у розв'язанні двох взаємозв'язаних завдань: подоланні ще існуючих відмінностей між містом і селом та між фізичною і розумовою працею.

Кількісне збільшення робітничого класу та його питомої ваги в суспільстві, розширення географії розміщення робітничого класу, як результат зростання індустріального виробництва в цілому і, зокрема, в тих республіках, які раніше були відсталими, виникнення індустріальних комплексів і цілих міст, будівництво нових підприємств у невеликих та середніх населених пунктах, постійне збільшення робітничого прошарку серед зайнятих у сільськогосподарському виробництві, тобто у структурі сільського населення,— все це справляє помітний вплив на зміну соціальної структури радянського суспільства. Кількісне зростання дає робітничому класові можливість безпосередньо впливати на все ширшу сферу життя радянського суспільства, прилучати до сприйняття притаманних йому рис дедалі більше людей, піднімати до свого рівня інші соціальні верстви. При цьому відбувається не просто процес перетворення всього населення на робітників, а складна взаємодія різних соціальних категорій, взаємообмін передовими, прогресивними рисами, характерними для кожної суспільної групи.

Ще помітніший вплив на стирання відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею справляють позитивні зміни у якійній структурі робітничого класу. Зростання частки розумової праці у діяльності робітників, піднесення їх культурно-технічного і загальноосвітнього рівня, прогресивні процеси у галузі побуту тощо зумовлюють помітні зрушення у напрямі вирівнювання рівнів між міським та сіль-

²⁹ XXIV з'їзд Комунистичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, стор. 92.

³⁰ Там же, стор. 92—93.

³¹ Матеріали XXV з'їзду Комунистичної партії України, К., 1976, стор. 8.

ським населенням з цих показників, наближають працю робітників до праці інженерно-технічних працівників та інших спеціалістів.

При дослідженні розвитку радянського суспільства у напрямі до соціальної однорідності взагалі і провідної ролі робітничого класу зокрема, вчить партія, слід зосереджувати увагу на різноманітних формах прояву і особливостях процесу дальшого зміцнення непорушного союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, який лежить в основі нової історичної спільності людей — радянського народу³², — і на тих прогресивних якісних зрушеннях, що відбуваються всередині колгоспного селянства та інтелігенції.

Всебічне вивчення змін соціальної структури радянського суспільства вимагає поглибленого дослідження такої соціальної категорії, як колективи, яким належить важлива роль у зближенні класів і соціальних груп нашої країни, у їх взаємовпливі. В зв'язку з тим, що основу всіх людських відносин становлять виробничі відносини, головними серед різних видів колективів є трудові. Це — підприємства, об'єднання, установи, організації, які поділяються на менші (первинні) колективи — цехи, відділи, відділення, сектори, факультети тощо. Саме тут, в умовах дружніх стосунків і співробітництва, всі працівники вносять свій вклад у розвиток матеріального чи духовного виробництва.

Теоретичні положення про місце і роль трудових колективів у соціальній структурі суспільства розробили класики марксизму-ленізму. Стосовно до сучасних умов їх далі розвинула колективна думка нашої партії. Почуття колективізму в трудовій діяльності людей К. Маркс вважав однією з найважливіших рис виробничих відносин, які мають встановитися при соціалізмі³³. Положення К. Маркса про те, що тільки в колективі людина дістає засоби, які дають їй можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода³⁴, повною мірою стосується трудового колективу соціалістичного суспільства. Це ж саме можна сказати й про передбачення Ф. Енгельсом всебічного розвитку людських здібностей у загальній асоціації всіх членів суспільства з метою спільної планомірної експлуатації продуктивних сил³⁵. У праці «Великий почин» В. І. Ленін серед завдань соціалістичного будівництва називав і необхідність масового об'єднання свідомих працівників, які творять велике соціалістичне виробництво³⁶. Однією з найважливіших теоретичних проблем, порушених на XXIV з'їзді КПРС, було визначення місця трудових колективів у системі радянської демократії, у соціальній структурі суспільства. У Звітній доповіді Центрального Комітету з'їздові трудові колективи названо основними осередками соціалістичного суспільства, в яких формуються нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і соціалістичної взаємодопомоги³⁷.

У трудових колективах дедалі активніше відбуваються процеси зближення соціальних груп і подолання соціальних відмінностей, створюються передумови нової, майбутньої соціальної структури. Людей, які входять у трудовий колектив, згуртовує єдність за їх місцем у системі соціалістичних виробничих відносин, співробітництво в ім'я виконання загальнонародних завдань, спільність політичних цілей і моральних принципів. Отже, трудові колективи є своєрідним регулятором соціаль-

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 91.

³³ Див.: Архив Маркса и Энгельса, т. 4, стор. 117.

³⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 70.

³⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 324.

³⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 17.

³⁷ Див.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, стор. 100.

них процесів. Суспільні відносини в них втрачають соціально-класовий характер і перетворюються на відносини між членами колективу як асоціації трудівників, яким і має стати комуністичне суспільство.

Трудовий колектив як осередок соціальної структури сучасного соціалістичного суспільства залишиться й після подолання соціально-класових відмінностей. Тому вже сьогодні можна говорити про нього як про елемент майбутньої соціальної структури. У зв'язку з цим науковці, керуючись рішеннями XXV з'їзду партії, при аналізі соціальної структури радянського суспільства, поряд з класами, соціальними групами і верствами, мають приділяти увагу й таким соціально значущим одиницям, як трудові колективи, оскільки проблеми, пов'язані з їх розвитком і функціонуванням, у міру подолання класових відмінностей набуватимуть дедалі більшого теоретичного і практичного значення.

Таким чином, зміни соціальної структури радянського суспільства є однією з найважливіших складових його розвитку. Вони не тільки визначають етапи, а й допомагають накреслювати перспективи суспільного прогресу. Марксистсько-ленінська методологія та методика наукових досліджень вимагає врахування діалектики основної двоєдиної тенденції розвитку соціальної структури радянського суспільства, реального з'ясування тих змін, які в ній відбуваються, чіткого визначення соціальних категорій, глибокого аналізу специфіки й особливостей динаміки соціальної структури у конкретних хронологічних межах тих чи інших періодів або етапів суспільного розвитку. Останнє насамперед стосується науковців-істориків. При цьому, оцінюючи сучасні процеси, що відбуваються в досліджуваній галузі, не слід забігати наперед. Важливим для дослідників завданням, яке впливає з партійних рішень, залишається вивчення провідної ролі робітничого класу в прогресивних змінах соціальної структури суспільства, місця у цьому процесі трудових колективів, багатогранної діяльності Комуністичної партії по управлінню соціальними процесами.

Науковий і громадський обов'язок дослідників, наголошує партія, полягає у тому, щоб на конкретних фактах сучасної дійсності показувати докорінні відмінності основних соціальних законів соціалістичної і капіталістичної формацій; наголошувати, що кожному суспільному ладові властивий різний підхід до цих питань, як і в цілому до проблем суспільного розвитку; викривати намагання буржуазних ідеологів фальсифікувати ті соціальні процеси, які відбуваються в соціалістичних країнах і, отже, завжди перебувати на передньому краї ідеологічної боротьби проти наших класових ворогів, переконливо захищати чистоту марксистсько-ленінського вчення.

Ю. А. Курносов

К ИЗУЧЕНИЮ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье рассматривается ряд методических и методологических проблем изучения динамики социальной структуры советского общества, в том числе ведущей роли рабочего класса в осуществлении ее главной тенденции. Автор обосновывает различный подход к названным проблемам при различном общественном строе, разоблачает попытки наших классовых противников извратить сущность процессов, происходящих в социальной структуре советского общества.

* * *

КОНСТИТУЦІЯ ПЕРЕМІГШОГО СОЦІАЛІЗМУ

(До 40-річчя Конституції СРСР 1936 року)

Сорокаріччя Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік народи нашої країни відзначають в обстановці великого трудового і політичного піднесення, викликаного історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, прагненням успішно втілити їх у життя.

XXV з'їзд КПРС, який накреслив перспективи соціально-економічного прогресу країни, знаменує собою нову віху в розвитку радянського суспільства на шляху до комунізму. Він озброїв радянських людей чіткою програмою дальшого піднесення продуктивних сил країни і вдосконалення суспільних відносин розвинутого соціалізму. У рішеннях форуму радянських комуністів важливе місце займають питання дальшого вдосконалення соціалістичної загальнонародної державності і демократії, розвитку політичної системи радянського суспільства. Наголосивши на глибокому соціальному смислі і значенні роботи, яка була проведена в нашій країні з метою вдосконалення політичної системи радянського суспільства, Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК XXV з'їзду вказав на необхідність узагальнення того, що вже здійснено. Саме з цього, підкреслив Леонід Ілліч, виходить партія, розробляючи проект нової Конституції СРСР¹.

За 40 років, що минули з часу прийняття Конституції СРСР, у розвитку радянського суспільства, в міжнародному становищі Країни Рад, у розстановці класових сил у світі сталися докорінні зміни. Зрозуміло, що ці зміни, а також завдання, які постали перед нашим суспільством у нових умовах, мають дістати своє відображення в Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. «У новому проекті конституції, — зазначав Л. І. Брежнев, — очевидно, слід відобразити великі перемоги соціалізму, зафіксувати не тільки загальні принципи соціалістичного ладу, що виражають класову суть нашої держави, але також і основні риси розвинутого соціалістичного суспільства, його політичної організації... Нова конституція повинна закріпити і точно визначити найвищу мету нашої держави. А цією найвищою метою є побудова комуністичного суспільства»².

За роки Радянської влади в нашій країні було прийнято три Конституції. І кожна з них знаменувала певний етап у розгортанні соціалістичної демократії, підбивала підсумки здобутого. Прийнята V Всеросійським з'їздом Рад 10 липня 1918 р. перша Радянська Конституція — Конституція РСФРР — законодавчо закріпила перемогу робітничого класу і біднішого селянства в соціалістичній революції, народження в результаті перемоги Великого Жовтня держави диктатури пролетаріату.

Друга Конституція — це Конституція СРСР, яку в січні 1924 р. затвердив II Всесоюзний з'їзд Рад. Вона відображала зміни, що відбу-

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 96.

² Там же, стор. 96—97.

лися в житті країни з 1918 року. Зокрема, в ній дістав відображення факт зміцнення Радянської влади, яка перемогла численні армії іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Конституція СРСР 1924 р. законодавчо закріпила створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, вона «...була першою конституцією багатонаціональної Радянської держави, що оформила добровільне об'єднання братніх республік в єдину державу»³.

За час, що пройшов з моменту прийняття другої Конституції до затвердження в 1936 р. нової Конституції СРСР, у суспільно-політичному й економічному житті Радянського Союзу відбулися величезні зміни. Виходячи з лєнінського учення про можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох і навіть в одній, окремо взятій країні, Комуністична партія мобілізувала трудящих Радянського Союзу на боротьбу за побудову соціалістичного суспільства. У своїй діяльності вона керувалася розробленим В. І. Леніним планом побудови соціалізму, складовими частинами якого були індустріалізація країни, соціалістичне кооперування сільського господарства, здійснення культурної революції.

Вирішальною ланкою будівництва соціалізму була індустріалізація країни. За роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.) Країна Рад перетворилася на індустріальну державу. Обсяг промислового виробництва на кінець п'ятирічки вдвічі, а на Україні — в 2,4 рази перевищив рівень 1929 р. Промисловість давала 70% усієї продукції народного господарства, тимчасом як на початку п'ятирічки цей показник становив лише 48%.

Успішне здійснення лєнінської політики індустріалізації країни привело до того, що СРСР з відсталої, аграрної країни перетворився на передову, індустріальну державу. Соціалістична індустріалізація створила фундамент для технічної реконструкції всіх галузей народного господарства, «вона зміцнила суспільну власність у вирішальній галузі економіки, забезпечила витіснення капіталістичних елементів у місті, перемогу соціалістичного укладу в промисловості, зростання робітничого класу, сприяла зміцненню його керівної ролі в суспільстві, зміцненню економічної і оборонної могутності СРСР»⁴.

Соціалістична індустріалізація країни створила і необхідні передумови для успішного здійснення колективізації сільського господарства. Керуючись лєнінським кооперативним планом, Комуністична партія провела величезну організаторську і виховну роботу, внаслідок якої бідняцько-середняцькі маси села остаточно повернули на шлях соціалізму. В результаті колективізації сільського господарства і ліквідації на її основі куркульства як класу старі виробничі відносини на селі було замінено новими, соціалістичними. Провідне становище в сільському господарстві зайняло колгоспно-радгоспне машинне виробництво.

Успішно завершивши першу п'ятирічку, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії приступив до виконання другого п'ятирічного плану, основним господарським завданням якого було завершення соціалістичної реконструкції народного господарства на базі нової техніки. В результаті самовідданої праці радянських людей і плодотворної діяльності Комуністичної партії другий п'ятирічний план було виконано за 4 роки і 3 місяці. За обсягом промислової продукції СРСР вийшов на перше місце в Європі і на друге місце в світі.

³ Л. І. Брежнев. *Лєнінським курсом. Промови і статті*, т. 4, К., 1974, стор. 92.

⁴ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 14.

Протягом п'ятирічки було завершено колективізацію сільського господарства. На селі повністю переміг колгоспний лад. Ще більше зміцнився союз робітничого класу і селянства.

Чудових результатів досяг радянський народ у культурному будівництві. Кількість учнів у школах та середніх спеціальних навчальних закладах і студентів у вузах становила в 1936/37 навчальному році понад 38 млн. чоловік, або в 4,7 раза більше, ніж у 1914 р. в царській Росії⁵. З'явилася широка мережа культурно-освітніх закладів і кіно-театрів, значно зріс випуск газет і книг. Підвищились матеріальний добробут і культурний рівень трудящих СРСР.

Послідовно втілюючи в життя ленінську національну політику, Комуністична партія забезпечила піднесення економіки всіх радянських республік. Надзвичайно великі зміни відбулися, зокрема, в Українській РСР. У братній сім'ї радянських народів вона стала могутньою індустріально-колгоспною республікою. В 1937 р. валова продукція промисловості збільшилася на Україні порівняно з 1932 р. у 2,4 раза⁶.

Успішне виконання двох п'ятирічних планів означало, що в нашій країні втілено в життя ленінський план побудови соціалізму. Соціалістичний уклад повністю переміг в народному господарстві. **«Соціалізм, неминучість якого наукою провістили Маркс і Енгельс,— говориться в Програмі КПРС,— соціалізм, план побудови якого накреслив Ленін, став у Радянському Союзі реальною дійсністю»**⁷.

Перемога соціалізму в СРСР зумовила докорінні зміни в класовій структурі радянського суспільства. Було повністю ліквідовано експлуататорські класи в місті й на селі (міську буржуазію та куркульство) і знищено причини, що породжують класові антагонізми. Радянське суспільство стало суспільством без експлуататорів і складається з двох дружніх класів — робітників та селян, а також тісно пов'язаної з ними трудової інтелігенції.

Зміною класового складу радянського суспільства, однак, не вичерпується весь зміст докорінних змін класової структури в СРСР. У ході будівництва соціалізму робітничий клас і селянство нашої країни перетворилися на нові за своєю соціальною природою класи, іншою стала інтелігенція.

Робітничий клас — провідна сила радянського суспільства — в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції з пригнобленого та експлуатованого перетворився на клас, що стоїть при владі, володіє знаряддями і засобами виробництва. Він виступив як натхненник, організатор і керівник усіх трудящих Союзу Радянських Соціалістичних Республік в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства й виявив при цьому безприкладний героїзм, самовідданість, високу свідомість та організованість.

Провідна роль робітничого класу виразно виявляється і в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Вона полягає насамперед у тому, що соціалістичні інтереси і комуністичні ідеали робітничого класу, його наукова марксистсько-ленінська ідеологія, сприйняті трудящими, стали загальнонародними, що його Комуністична партія є тепер партією всього народу, а її політика дістає одностайну підтримку всіх верств суспільства.

В радянських умовах докорінно змінилося й селянство. Визволившись від гніту поміщиків і капіталістів, які нещадно його грабува-

⁵ 20 лет Советской власти. Статистический сборник, М., 1937, стор. 81.

⁶ Н. Д. Давыдова. Борьба партии за завершение социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР, К., 1970, стор. 27.

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1967, стор. 12.

ли, і перейшовши до колективної праці, що ґрунтується на соціалістичній власності на знаряддя та засоби виробництва, селянство за роки Радянської влади стало зовсім новим класом, подібного до якого ще не знала історія людства. В умовах колгоспного ладу змінилися соціальна природа і психологія селянства, підвищився його культурний рівень, воно було залучене до активної громадської діяльності.

Поряд з робітничим класом і селянством змінилася також радянська інтелігенція. За старого, буржуазного ладу в Росії інтелігенція виходила переважно з пануючих класів і служила їх інтересам. Нова, радянська інтелігенція, що вийшла з надр трудового народу, вірно служить йому. Вона стала активним учасником загальнонародної боротьби за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні.

Усі ці зміни, що відбулися в класовій структурі радянського суспільства, сприяли зміцненню союзу робітничого класу і селянства, забезпечили морально-політичну єдність радянського народу.

Серйозні зміни сталися і в галузі національних відносин. Комуністична партія, керуючись ленінською програмою з національного питання, забезпечила все необхідне для того, щоб раніше відсталі народи мали можливість розвивати у себе соціалістичну економіку, створити власні національні кадри для державного, господарського і культурного будівництва. Протягом першої і другої п'ятирічок в основному було виконано настанови X з'їзду РКП(б) про ліквідацію фактичної економічної і культурної нерівності народів.

Величезне значення для налагодження братерських взаємовідносин між радянськими народами мало утворення в грудні 1922 р. єдиної союзної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Утворення СРСР стало одним з вирішальних факторів, що забезпечили умови для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, піднесення радянських національних республік та зміцнення могутності держави трудящих.

Успіхи соціалістичного будівництва, досягнення в галузі національної політики привели до того, що у народів СРСР зникло почуття взаємного недовір'я, і між ними встановилося тісне співробітництво. Замість буржуазних націй в процесі створення фундаменту соціалізму сформувався новий за духовним змістом і політичним спрямуванням тип націй — соціалістичні нації. Широка, безкорислива взаємодопомога в усіх галузях господарського і суспільного життя, розквіт національних культур, соціалістичних за своїм змістом, забезпечили міцну дружбу народів нашої країни, яка перетворилася на рушійну силу радянського суспільства.

Завдяки величезним соціальним змінам, що сталися в результаті побудови соціалізму, в країні в основному склалася і якісно нова історична спільність людей усіх суспільних груп, націй і народностей — радянський народ. Вона сформувалася на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, виникнення і розвитку соціалістичних націй, між якими склалися відносини дружби і братерського співробітництва.

В результаті перемоги соціалізму в нашій країні утвердився радянський спосіб життя. Це — перший в історії спосіб життя, що не знає експлуатації людини людиною. Він ґрунтується на колективізмі та взаємодопомозі трудящих, на гуманізмі, повазі до людини праці, до кожного члена суспільства. Підбиваючи підсумки великого шляху, який пройшов радянський народ після перемоги Жовтня, Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXV з'їздові КПРС говорив: «Інший головний під-

сумок пройденого шляху — наш радянський спосіб життя. Атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими — такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»⁸.

Побудувавши соціалізм в обстановці ворожого капіталістичного оточення, радянський народ здійснив під керівництвом Комуністичної партії безприкладний всесвітньо-історичний подвиг, якого не знала історія людства.

Докорінні зміни, що сталися в житті Радянського Союзу, в соціально-класовій структурі нашого суспільства, зумовили необхідність внесення змін у Конституцію 1924 р. Партія розгорнула всебічну роботу, спрямовану на підготовку нової Конституції. 1 лютого 1935 р. відбувся Пленум ЦК ВКП(б), який прийняв рішення про необхідність внесення змін у Конституцію СРСР. Це рішення було подано на розгляд VII з'їзду Рад, що проходив з 28 січня до 6 лютого 1935 р. Для вироблення тексту Конституції з'їзд доручив ЦВК СРСР створити Конституційну комісію. Ця комісія, до складу якої ввійшли керівники партії та уряду, передовики виробництва, діячі науки і культури, а також представники союзних республік, була створена 7 лютого 1935 р. і під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету партії відразу ж розгорнула велику роботу, залучивши до неї широке коло спеціалістів.

1—4 червня 1936 р. відбувся Пленум ЦК ВКП(б), який розглянув поданий Конституційною комісією проект Конституції СРСР і в основному схвалив його. Пленум прийняв рішення: «В зв'язку з особливою важливістю питання вважати за доцільне скликання Всесоюзного з'їзду Рад для розгляду проекту Конституції СРСР»⁹.

12 червня 1936 р. проект нової Конституції СРСР було опубліковано для всенародного обговорення. Це свідчило про дальшу демократизацію суспільного життя країни, про прагнення Комуністичної партії залучити до активної участі у розв'язанні найважливішого державного питання багатомільйонні маси трудящих.

Всенародне обговорення проекту Конституції СРСР тривало п'ять з половиною місяців. Збори і мітинги трудящих, присвячені цьому питанню, проходили з небувалою активністю. В цехах і червоних кутках, у клубах і гуртожитках, в установах та інститутах, у колгоспах і радгоспах влаштовувалися спеціальні виставки, бесіди, читки проекту Конституції. Агітатори і пропагандисти проводили велику роз'яснювальну роботу за місцем проживання трудящих. Для поглибленого вивчення проекту створювалися спеціальні гуртки. У Київській області, наприклад, їх працювало понад 8700 з кількістю слухачів більш як 275 тис.¹⁰ Обговорення проекту Конституції відбувалося також на сторінках газет і журналів, по радіо.

Трудящі Радянського Союзу палко схвалювали цей документ як такий, що відображає великі завоювання соціалізму. Зачинатель руху новаторів у промисловості донецький шахтар О. Г. Стаханов писав у ті дні: «Такої Конституції немає і не було ніде у світі. Така справді народна Конституція могла народитися тільки в нашій прекрасній країні. Ми нею пишаємося перед робітниками і трудящими всього світу,

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 98.

⁹ «Правда», 5 червня 1936 р.

¹⁰ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 399.

і ми кажемо їм: ось шлях усіх пригноблених і експлуатованих! Завоюйте і собі право на таку Конституцію!»¹¹.

Схвалюючи проект нової Конституції, радянські люди водночас вносили до нього багато поправок, доповнень і пропозицій. Загалом їх було внесено близько 2 млн. З цієї скарбниці народної мудрості Конституційна комісія запозичила ряд цінних пропозицій, які згодом знайшли відображення у затверженому тексті Основного Закону.

Завершальним етапом всенародного обговорення проекту Конституції був розгляд його на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад (25 листопада — 5 грудня 1936 р.), делегатами якого були 2016 чол. — представники робітничого класу (42%), колгоспного селянства (40%), інтелігенції, видатні партійні, державні і громадські діячі нашої країни. На цьому історичному з'їзді були представлені 63 нації, народності і національні групи СРСР¹². Від Української РСР в його роботі взяли участь 370 делегатів¹³.

Обранці радянського народу заслухали доповідь Конституційної комісії, з якою виступив її голова — Й. В. Сталін. Після ґрунтовного обговорення доповіді, в якому взяли участь 59 чол., з'їзд 5 грудня 1936 р. затвердив Конституцію Союзу РСР. Цей незабутній день став для народів нашої країни, для всього прогресивного людства днем урочистого свята. Радянські люди стали жити за новою Конституцією — Конституцією перемігшого соціалізму.

Прийняття Конституції знаменувало собою новий етап у всесвітній історії. Великі ідеї класиків марксизму-ленінізму про докорінне перетворення суспільства на соціалістичних засадах були втілені в життя і записані як основний закон першої в світі соціалістичної країни.

Конституція СРСР починається з таких величних слів: «Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична держава робітників і селян»¹⁴. Цим самим було визначено суспільний устрій Країни Рад, зафіксовано остаточну ліквідацію в нашому суспільстві експлуаторських класів і наявність у ньому двох дружніх класів — робітників і селян.

Вся влада в СРСР, підкреслюється в Конституції, належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих¹⁵. У цьому положенні висловлено глибокий політичний зміст: влада в СРСР не протистоїть народові, а належить йому самому. Ради, які зросли й зміцніли внаслідок повалення влади поміщиків і капіталістів та встановлення диктатури пролетаріату, становлять політичну основу СРСР. У них об'єднані мільйонні маси трудящих міста і села. Ради — найдемократичніші організації, що забезпечують якнайповнішу участь народних мас у справах держави.

За останні роки Комуністична партія чимало зробила для підвищення ролі Рад депутатів трудящих. Піднесенню авторитету і активності депутатів Рад значно сприяло прийняття в 1972 р. відповідно до настанов ХХІV з'їзду КПРС Закону про статус депутата. «Це дало, — підкреслив Л. І. Брежнев на ХХV з'їзді КПРС, — відчутні результати. З ініціативи депутатів Рад тепер висувається і розв'язується багато важливих питань»¹⁶.

¹¹ Цит. за: Ю. В. Бабко. У боротьбі за соціалізм, К., 1974, стор. 206—207.

¹² С. А. Ронін. Конституція СССР 1936 года, М., 1957, стор. 48.

¹³ Ю. В. Бабко. Назв. праця, стор. 209.

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1975, стор. 3.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, стор. 91.

В СРСР, де влада знаходиться в руках народу, немає приватної власності на знаряддя та засоби виробництва, що поневолює трудящі маси. «Економічну основу СРСР, — говорить в статті 4 Конституції СРСР, — становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва»¹⁷. Ця основа утвердилася в результаті ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності і знищення експлуатації людини людиною. В цьому полягає докорінна відмінність Радянської Конституції від усіх буржуазних конституцій, які ґрунтуються на визнанні непохитності приватної власності як священної основи існування людського суспільства.

Соціалістична система господарства створює найсприятливіші умови для неухильного і дедалі зростаючого виробництва матеріальних благ. Наочний і переконливий приклад цього — успішне виконання дев'ятого п'ятирічного плану. За абсолютним приростом промислової продукції, капітальних вкладень, масштабами зростання економічної могутності країни дев'ята п'ятирічка є найкращою в історії країни. «Ще переконливішим, — відзначав Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — став перелік важливих видів продукції, за обсягами виробництва яких Радянський Союз вийшов на перше місце в світі. До вугілля, залізної руди, цементу і ряду інших продуктів за останні роки добавилися сталь, нафта, мінеральні добрива»¹⁸.

Конституція СРСР закріпила дві форми соціалістичної власності. В нашій країні поряд з державною власністю (всенародним надбанням) існує кооперативно-колгоспна власність (власність окремих колгоспів і кооперативних об'єднань). Комуністична партія постійно дбає про зміцнення соціалістичної власності. Неухильно розширюються капіталовкладення в народне господарство, розвиваються основні виробничі фонди, збільшується обсяг виробництва. Показовою щодо цього є, зокрема, дев'ята п'ятирічка. Протягом 1971—1975 рр. в усі галузі народного господарства було вкладено 500 млрд. карбованців, що дало змогу збільшити основні виробничі фонди в півтора рази, а порівняно з 1965 р. вони зросли більш як удвоє. «До економічного потенціалу, на створення якого пішло майже півстоліття, — підкреслив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — ми змогли додати рівний йому всього за десять років. Така могутня хода розвинутого соціалістичного суспільства. Такі масштаби наших звершень»¹⁹.

Конституція СРСР внесла значні зміни в галузі державного устрою країни. В ній дістали законодавче оформлення історичні перемоги ленінської національної політики в СРСР, яка привела до розквіту нових, радянських соціалістичних націй, до могутнього розвитку їх суверенної державності, економіки і культури, до значного зміцнення братерської взаємодопомоги і дружби радянських народів у спільній боротьбі за комунізм.

Конституція СРСР визначає Союз Радянських Соціалістичних Республік як союзню державу, утворену на основі добровільного об'єднання рівноправних Радянських союзних республік. Було зафіксовано значне зростання кількості союзних республік (з чотирьох до одинадцяти), розвиток і зміцнення всіх інших видів і форм національно-державного будівництва в СРСР (автономних республік і областей, національних округів).

¹⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 3.

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 39.

¹⁹ Там же, стор. 40.

Конституція СРСР передбачає повний суверенітет союзних республік, кожна з яких здійснює державну владу самостійно. СРСР охороняє суверенні права союзних республік. Ці права були розширені шляхом збільшення кількості союзно-республіканських наркоматів і скорочення загальносоюзних. Усі союзні республіки — рівноправні, жодна з них не має будь-якої переваги над іншими.

Враховуючи зрослий рівень економічного і культурного розвитку союзних республік, Комуністична партія протягом останніх років вжила ряд заходів, спрямованих на надання республікам більшої самостійності та ініціативи в питаннях господарського і культурного будівництва, розширення їх прав. Здійснення цього курсу сприяло дальшому зміцненню союзних республік, розгортанню творчої ініціативи на місцях, розквіту дружби народів нашої країни.

Як і всі інші радянські республіки, незалежною, суверенною державою є Українська Радянська Соціалістична Республіка — складова і невід'ємна частина СРСР. За роки Радянської влади Україна перетворилася в республіку могутньої індустрії, великого соціалістичного сільського господарства, передової національної формою і соціалістичної змістом культури. Як член Організації Об'єднаних Націй Українська РСР, послідовно і наполегливо відстоюючи справу миру в усьому світі, здобула великий авторитет на міжнародній арені. Нових успіхів було досягнуто в республіці за роки дев'ятої п'ятирічки. «...Трудящі республіки, їх бойовий авангард — Комуністична партія України, — зазначив на XXV з'їзді Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербинський, — наполегливо працювали над здійсненням рішень XXIV з'їзду КПРС, внесли гідний вклад у розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни, зміцнення її економічного, науково-технічного потенціалу і обороноздатності»²⁰.

У Конституції СРСР уперше в історії за всіма громадянами законодавчо закріплено величезні соціальні блага, про які людство мріяло протягом століть. Це був новий крок у розвитку радянської демократії, розквіт якої можливий лише в умовах соціалізму. Багаторічна практика, наголошував на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, показує, що «...як справжня демократія неможлива без соціалізму, так і соціалізм неможливий без постійного розвитку демократії»²¹.

Радянська демократія — справді народна, найбільш представницька, гуманна й справедлива. Вже з моменту свого виникнення вона виступала як демократія для більшості, для трудящих, а з перемогою соціалізму стала демократією для всього народу. Розвиток радянської демократії, її вдосконалення й розширення підпорядковані головній меті — справі побудови комунізму. Це було ще раз підкреслено у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії. Ми можемо сказати, заявив Л. І. Брежнев, що «...демократичним для нас є те, що служить інтересам народу, інтересам комуністичного будівництва. Те, що суперечить цим інтересам, ми відкидаємо, і ніхто не переконає нас у тому, що це неправильний підхід»²².

Радянська демократія, соціалістичний спосіб життя мають величезну перевагу над буржуазною демократією. В капіталістичному суспільстві панує економічна і, отже, соціальна нерівність. Там, де існують експлуатація і приватна власність на знаряддя і засоби виробництва, не може бути й мови про справжню демократію. Там демократія —

²⁰ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 7.

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 96.

²² Там же, стор. 95—96.

обмежена, формальна і декларативна. А коли з якихось причин вона стає на заваді, імперіалізм відкидає її геть. Досвід революційного руху останніх років, говорив Л. І. Брежнев, показує, що коли «...виникає реальна загроза пануванню монополістичного капіталу і його політичних ставлеників, імперіалізм іде на все, відкидаючи всяку видимість будь-якої демократії. Він готовий розтоптати і суверенітет держав, і будь-яку законність, не кажучи вже про гуманність»²³.

Важливою рисою соціалістичної демократії, а водночас і головною відмінністю її від фальшивої буржуазної демократії є те, що вона на ділі забезпечує широкі демократичні права і свободи для всіх трудящих країни. Для здійснення цих прав і свобод, передбачених Конституцією, в Радянському Союзі створено надійну систему гарантій.

Найважливішим правом громадян СРСР є право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою їх праці у відповідності з її кількістю та якістю. У нас це право забезпечується соціалістичною організацією народного господарства, неухильним зростанням продуктивних сил радянського суспільства, всіма тими матеріальними засобами, що є в розпорядженні держави, усуненням можливості господарських криз і ліквідацією безробіття.

Право на працю, проголошене Конституцією СРСР, є величезним завоюванням радянського народу, важливим принципом соціалізму, однією з його основних підвалин. Тим часом в умовах капіталістичного ладу, який хворіє на хронічне безробіття, не може бути й мови про право на працю. Щоправда, деякі буржуазні держави після другої світової війни почали в своїх конституціях також проголошувати це право. Але, оскільки в цих країнах воно нічим не гарантоване, безробіття дедалі зростає. Особливої сили воно досягло останнім часом, коли в капіталістичному світі вибухнула економічна криза, гостроту й глибину якої можна порівняти лише з кризою початку 30-х років. Навіть за офіційними даними ООН, як зазначалося в доповіді Л. І. Брежнева на XXV з'їзді КПРС, «...понад 15 мільйонів трудящих у розвинутих капіталістичних країнах викинуті за ворота заводів і установ, живуть разом із своїми сім'ями за рахунок допомоги. Крім того, мільйони людей змушені працювати неповний день або два-три дні на тиждень»²⁴.

Радянська Конституція проголошує, що праця є не тільки правом, а й обов'язком громадян (за принципом: «хто не працює, той не їсть»). Вона є справою честі кожної здатної працювати людини. У нашій країні, де всі громадяни одержують за рівну працю рівний заробіток, багато уваги приділяється забезпеченню найсприятливіших умов праці.

Поряд з правом на працю громадянам СРСР забезпечено також право на відпочинок і освіту, на матеріальне забезпечення в старості, а також на випадок хвороби або втрати працездатності. Конституція гарантує рівноправність жінки з чоловіком, свободу слова, преси, зборів, мітингів, демонстрацій, об'єднання трудящих у різні громадські організації, недоторканість особи, житла, таємницю листування.

Конституція СРСР — це конституція непорушної дружби братніх народів нашої країни. Справжній її інтернаціоналізм полягає в тому, що вона проголошує принцип повної рівноправності всіх рас і національностей СРСР в усіх галузях державного, суспільного, господарського і культурного життя.

Радянська Конституція, гарантуючи громадянам СРСР рівноправність незалежно від їх національності і раси (стаття 123), разом з тим

²³ Там же, стор. 33—34.

²⁴ Там же, стор. 32.

встановлює, що «яке б то не було пряме чи посереднє обмеження прав, або, навпаки, встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової і національної приналежності, а так само всяка проповідь расової або національної винятковості або ненависті і зневаги — караються законом»²⁵.

В імперіалістичних державах вся система управління побудована на нерівноправності націй і рас, на расовій дискримінації, на розпалюванні міжнаціональної ворожнечі. Розгул расової і національної дискримінації панує, зокрема, у США. Тут 25-мільйонне негритянське населення обмежене в правах. Негри використовуються здебільшого на важких роботах, платять їм порівняно з білими меншу заробітну плату. Расову дискримінацію і розправи щодо 10-мільйонного корінного населення широко застосовують колонізатори Південно-Африканської Республіки, які офіційно проголосили і неухильно здійснюють політику «расового бар'єру» (апартеїду). Будь-які виступи негрів проти колонізаторів жорстко придушуються. Гнів і обурення всього прогресивного людства викликали криваві розправи, вчинені цього року південноафриканськими расистами над африканським населенням.

У відповідності з інтересами трудящих та з метою розвитку організаційної самодіяльності і політичної активності народних мас, зазначається в Конституції СРСР, громадянам нашої країни забезпечується право об'єднання в громадські організації²⁶. Важливе місце в системі громадських організацій займають профспілки, комсомол, кооперативні об'єднання, наукові, науково-технічні товариства тощо.

Конституція вперше законодавчо закріпила роль і місце Комуністичної партії в радянському суспільстві, в житті всіх трудящих нашої країни. Ленінська партія заслужила безмежну любов трудящих, їх цілковите довір'я. «Радянські люди знають: там, де труднощі, — там попереду комуністи, — заявив на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев. — Радянські люди знають: що б не сталося, комуністи не підведуть. Радянські люди знають: там, де партія, — там успіх, там перемога! Народ довіряє партії. Він цілком підтримує її внутрішню і зовнішню політику. І це подєсятерєє сили партії, є для неї джерелом невичерпної енергії»²⁷. Як свідчення безмежного довір'я трудящих до КПРС у статті 126 Конституції СРСР записано, що Комуністична партія «є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»²⁸.

Надаючи громадянам найширші права і свободи, Конституція СРСР покладає на них і певні обов'язки. У нас немає прав без обов'язків і обов'язків без прав. У Радянському Союзі збулося передбачення основоположників наукового комунізму про побудову такого суспільства, у якому для всіх громадян без винятку встановлена не лише рівність прав, а й рівність обов'язків. «Рівні обов'язки, — писав Ф. Енгельс, — є для нас особливо важливим доповненням до буржуазно-демократичних *рівних прав*, яке позбавляє останні їх специфічно буржуазного смислу»²⁹.

Найпершим обов'язком громадян СРСР є додержання Конституції Радянського Союзу, виконання законів. Радянські закони виражають

²⁵ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 28.

²⁶ Там же, стор. 29.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 98.

²⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 29.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 223.

волю народу, вони спрямовані на захист завоювань соціалізму, охорону прав і інтересів громадян СРСР. Комуністична партія постійно приділяє увагу вдосконаленню радянського законодавства, зміцненню соціалістичного правопорядку. Протягом останнього часу, як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, юридичні норми були приведені у відповідність з новим рівнем, досягнутим нашим суспільством. Розроблено законоположення, що стосуються охорони навколишнього середовища, в тому числі водойм, надр, повітряного простору і т. д.³⁰

Найважливіший обов'язок радянських громадян — берегти і зміцнювати соціалістичну власність. Виключно важливого значення охороні соціалістичної власності надавав В. І. Ленін. «Бережіть, охороняйте, як зіницю ока, землю, хліб, фабрики, знаряддя, продукти, транспорт, — звертаючись до робітників, солдатів, селян і всіх трудящих незабаром після перемоги Жовтневої революції, писав Володимир Ілліч, — все це віднині буде *цілком* вашим, загальнонародним добром»³¹.

Соціалістична власність — священна й недоторкана основа радянського ладу, джерело багатства і могутності Батьківщини, заможного і культурного життя всіх трудящих. Тому згідно з радянськими законами кожний, хто зазіхає на народне добро, підлягає суворому покаранню.

Комуністична партія виховує трудящих у дусі бережливого ставлення до соціалістичної власності, мобілізує зусилля робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції на її постійне примноження, на створення матеріально-технічної бази комунізму.

Священним обов'язком кожного громадянина СРСР є захист Вітчизни. Зрада Батьківщини карається з усією суворістю закону як найтяжчий злочин.

Радянські люди на випадок агресії повинні у будь-який момент бути готовими відстояти Вітчизну від ворога. Тому військову службу в рядах Збройних Сил СРСР Конституція СРСР визначає як почесний обов'язок радянських громадян. Збройні Сили СРСР разом з арміями інших соціалістичних країн — учасників Варшавського договору є надійною гарантією мирної праці братніх народів. Проводячи послідовну і наполегливу миролюбну зовнішню політику, втілюючи в життя вироблену на XXIV з'їзді КПРС Програму миру, Комуністична партія водночас постійно дбає про зміцнення обороноздатності нашої країни. Ні в кого не повинно бути сумнівів у тому, заявив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, «...що наша партія робитиме все, щоб славні Збройні Сили Радянського Союзу і надалі мали всі необхідні засоби для виконання свого відповідального завдання — бути стражем мирної праці радянського народу, оплотом загального миру»³².

Виконання обов'язків, покладених на громадян Конституцією СРСР, є важливою передумовою зміцнення радянської демократії, єдиною надійною базою для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму. «...Без дисципліни і міцного громадського порядку, — сказав з трибуни XXV з'їзду КПРС Л. І. Брежнев, — демократія нездійсненна»³³.

Про дальший розвиток радянської демократії свідчили також записані в Конституції СРСР нові принципи виборчої системи. Вперше

³⁰ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 91—92.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 63.

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 93.

³³ Там же, стор. 95.

в світовій історії в нашій країні було встановлено дійсно загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні.

Вибори в СРСР — важлива форма участі трудящих в управлінні державою. Тому наш народ розглядає їх як свою кровну справу. У ході виборчих кампаній радянські люди підбивають підсумки діяльності органів влади, ставлять перед ними нові конкретні завдання у господарському і культурному будівництві.

Зовсім інше становище в країнах капіталу. Там виборчі закони відображають експлуататорський лад і спрямовані на те, щоб забезпечити на виборах перемогу буржуазії, обрання таких органів влади, які захищатимуть інтереси капіталістичних монополій.

Імперіалістична буржуазія, яка не пропускає нагоди для вихваляння таким показником демократії, як підрахунок голосів у виборчих урнах, виявляє своє справжнє обличчя, як тільки воля народу суперечить її класовим інтересам. Коли під час парламентських виборів 1976 р. більш як третина італійських виборців висловила своє довіря Комуністичній партії, уряди США, ФРН, Франції і Англії вирішили вдатися до заходів економічного тиску на Італію, якщо представники Комуністичної партії ввійдуть до уряду цієї країни. «Виходить, — зазначав Л. І. Брежнев у відповідях на запитання кореспондента «Правди», — що в очах тих, кому не подобаються результати виборів в Італії, дешево коштує така демократія. Хіба не свідчення цьому — різниця між їх урочистими заявами на користь додержання певних демократичних норм і тією політичною лінією, яку вони оголосили щодо Італії»³⁴.

Такі основні положення Конституції СРСР 1936 р. На її принципах було побудовано нові конституції усіх союзних і автономних республік. Після всенародного обговорення проект Конституції УРСР, зокрема, було розглянуто і одностайно схвалено Надзвичайним XIV з'їздом Рад Української РСР 30 січня 1937 р. Нова Конституція Української РСР, побудована на основі Конституції СРСР 1936 р. і в цілковитій відповідності з нею, разом з тим враховує особливості, пов'язані з історичним розвитком республіки. Вона законодавчо закріпила велику перемогу соціалізму, завойовану українським народом у дружній сім'ї всіх народів Радянської країни під керівництвом Комуністичної партії.

Конституція СРСР 1936 р. відобразила найпрогресивніші ідеї сучасної епохи — ленінські ідеї соціалістичного і комуністичного перетворення суспільства. Великим є й міжнародне значення Конституції СРСР. Трудящі всього світу побачили в ній втілення справжньої демократії, дійсного народовладдя, вона є зразком для народів, які стали або стають на шлях соціалістичного розвитку.

Принципи переміжного соціалізму, відбиті в Радянській Конституції, запалюють трудящих нашої Вітчизни на все нові й нові звершення в ім'я побудови комунізму в СРСР.

³⁴ «Радянська Україна», 30 липня 1976 р.

Е. М. Киселевский

КОНСТИТУЦІЯ ПОБЕДИВШЕГО СОЦІАЛІЗМА

Резюме

В статтю, посвященную 40-летию Конституции СССР 1936 г.— Конституции победившего социализма,— рассказывается об истории ее принятия, а также раскрываются содержание и всемирно-историческое значение Основного Закона нашей страны.

Повідомлення

РОЗВИТОК ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

О. М. КУПЧИШИН (Київ)

Зовнішньополітична діяльність КПРС і Радянської держави спрямована на гарантування миру і міжнародної безпеки, прискорення соціального прогресу в усьому світі, а також на забезпечення сприятливих умов для будівництва комунізму в нашій країні. Один з напрямів радянської зовнішньої політики полягає у зміцненні могутності країн соціалістичної співдружності, зокрема їх позицій на міжнародній арені. Як зазначалося на берлінській Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, соціалістичні країни завдяки неухильному зростанню їх економічного потенціалу і погодженій зовнішній політиці справляють дедалі більший вплив на хід світових подій, відіграють провідну роль у розвитку процесу розрядки напруженості¹.

У своїй зовнішній політиці Радянський уряд керується розробленими В. І. Леніним двома основними принципами — принципом пролетарського інтернаціоналізму і принципом мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Однак кожний з цих принципів можна представити і як систему більш конкретних принципів, у яких розкривається їхня сутність і зміст. Так, принцип пролетарського інтернаціоналізму конкретизують принцип братерської взаємодопомоги соціалістичних держав одна одній і цих країн робітничому класу і марксистсько-ленінським партіям капіталістичних країн, а також принципи соціалістичної економічної інтеграції і соціалістичного міжнародного розподілу праці тощо. Принцип мирного співіснування включає в себе мирне розв'язання міжнародних конфліктів, невтручання у внутрішні справи інших держав, суворе поважання суверенітету і територіальної цілісності всіх країн і т. д.²

Кожний з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу є подією величезного історичного значення. Рішення з'їздів КПРС істотно впливають на світову політику, економіку і сприяють прогресивному розвитку всієї системи міжнародних відносин і міжнародного права³. У них набувають дальшого розвитку принципи зовнішньої політики СРСР — основні керівні положення конституційних актів, що включа-

¹ «Комуніст України», 1976, № 8, стор. 14.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 51—52.

³ І. І. Лукашук. Значення рішень з'їздів КПРС для сучасного міжнародного права. — «Радянське право», 1976, № 2, стор. 14—18.

ють найсуттєвіші правила поведінки Радянської держави в галузі зовнішніх відносин⁴.

XXV з'їзд КПРС знову підтвердив незмінність зовнішньополітичного курсу партії і Радянської держави, їх вірність ленінським принципам зовнішньої політики. Він приділив велику увагу розвитку в сучасних умовах принципу соціалістичного інтернаціоналізму, який «лежить в основі всієї зовнішньої політики Радянського Союзу»⁵.

Ще К. Маркс, вказуючи на класові корені пролетарського інтернаціоналізму, писав, що «...існує свого роду братерський союз буржуазних класів усіх націй. Це — братерський союз гнобителів проти пригноблених, експлуататорів проти експлуатованих. Подібно до того, як буржуазний клас будь-якої країни об'єднаний і зв'язаний братерськими узами проти пролетарів даної країни, ...цілком так само буржуазія всіх країн зв'язана братерськими узами і об'єднана проти пролетарів усіх країн...»⁶. Звідси робиться висновок, що перед лицем інтернаціонально згуртованої буржуазії «тільки інтернаціональний союз робітничого класу може забезпечити його остаточну перемогу»⁷.

Це положення розвинув В. І. Ленін. Він, зокрема, писав: «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»⁸.

У радянській історичній літературі слушно підкреслюється, що в розвитку принципу пролетарського інтернаціоналізму можна виділити три етапи, на кожному з яких він, «поряд з дальшим зміцненням і зростанням своїх характерних рис, збагачується новою якістю, новим змістом»⁹.

Перший етап — з середини XIX ст., коли принцип пролетарського інтернаціоналізму був розроблений основоположниками наукового комунізму, до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. На цьому етапі дієвість принципу ґрунтується на силі переконання в його необхідності, на добровільному виконанні всіх вимог, що випливають з нього. Ці вимоги породжують для пролетарів лише обов'язки морально-політичного характеру.

Другий етап — від перемоги Жовтневої революції до кінця другої світової війни. Його характерна особливість полягала в тому, що принцип пролетарського інтернаціоналізму був закріплений у радянському законодавстві і став, таким чином, конституційним принципом зовнішньої політики Радянської держави.

Третій етап — від часу виникнення світової системи соціалізму до наших днів. На цьому етапі відбувається дальший розвиток принципу, поглиблення його змісту, розширення сфери дій, збільшення форм прояву. Він стає основою зовнішньополітичної діяльності кількох соціалістичних держав. У процесі поступального розвитку пролетарський інтернаціоналізм переростає в інтернаціоналізм соціалістичний.

Не слід, однак, забувати, що на другому і третьому етапах, поряд з дією принципу пролетарського інтернаціоналізму як юридичного

⁴ В. Г. Буткевич. Становлення конституційних принципів зовнішньополітичної діяльності Радянської держави. — «Проблеми правознавства», 1975, вип. 31, стор. 38.

⁵ В. Ф. Губин. Принцип пролетарського інтернаціоналізму и социалистическое право. М., 1972, стор. 57.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 359.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 322—323.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 41.

⁹ Див., наприклад, М. С. Джуусов. Теория и практика социалистического интернационализма на современном этапе общественного развития, М., 1970, стор. 28—30.

принципу, продовжує діяти і його морально-політична сила. В. І. Ленін указував, що «у нас є міжнародний союз, який ніде не записаний, не оформлений, нічого не являє собою з точки зору «державного права», а в дійсності... являє собою все»¹⁰. На цьому наголошувалося і в матеріалах XXV з'їзду КПРС, де, зокрема, підкреслювалося, що принцип пролетарського інтернаціоналізму — керівний принцип зовнішньої політики соціалістичних країн — є одним з головних принципів марксизму-ленінізму¹¹.

У сучасних умовах принцип пролетарського інтернаціоналізму виявляється у двох формах. З одного боку, він є корінним принципом нового типу міжнародних відносин — відносин між країнами соціалістичної співдружності. Тут він виступає як принцип соціалістичного інтернаціоналізму. Разом з тим КПРС і Радянська держава подають всебічну підтримку і допомогу робітничому класові капіталістичних країн і його марксистсько-ленінським партіям, також керуючись принципом пролетарського інтернаціоналізму. XXV з'їзд КПРС підкреслив рішучість Радянської держави і надалі поглиблювати і розширювати застосування цього принципу в обох напрямках. Головна увага повинна приділятися, як вказується в Звітній доповіді ЦК КПРС, взаємовідносинам з соціалістичними країнами. У матеріалах з'їзду зазначається, що основними напрямками співробітництва соціалістичних країн на базі принципів соціалістичного інтернаціоналізму є співробітництво в політичній, економічній і культурній галузях. Особливо було підкреслено значення плідних зв'язків братніх партій соціалістичних країн, які також будуються «...на основі випробуваних принципів марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму, рівноправності і товариського співробітництва»¹².

Що стосується другого напрямку дії принципу пролетарського інтернаціоналізму, то XXV з'їзд КПРС висловив тверду рішучість і надалі подавати всебічну допомогу і підтримку робітничому класу капіталістичних держав, який бореться за своє соціальне визволення, всіляко розвивати і поглиблювати зв'язки з комуністичними і робітничими партіями цих країн. Особливо важливою, підкреслюється в рішеннях з'їзду, є підтримка КПРС марксистсько-ленінських партій, які перебувають у підпіллі.

Дальшого розвитку у рішеннях XXV з'їзду партії набув найважливіший принцип радянської зовнішньої політики — принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Його вихідною теоретичною передумовою є відоме ленінське положення про неминучість співіснування двох протилежних соціально-економічних систем. «...Соціалізм,— підкреслював В. І. Ленін,— не може перемогти одночасно в усіх країнах. Він переможе спочатку в одній або кількох країнах, а всі інші на протязі деякого часу залишаться буржуазними або добуржуазними»¹³.

Як відомо, саме Володимир Ілліч розробив цей принцип, хоча дехто на Заході твердить, що за втілення його в життя В. І. Ленін не виступав, оскільки не вживав терміна «мирне співіснування». Виступаючи по американському телебаченню, Л. І. Брежнев підкреслював: «...Саме поняття мирного співіснування, яке в наші дні дедалі більше стає загально визнаною основою розвитку відносин між державами з

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 233.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 35.

¹² Там же, стор. 9.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 127.

різним суспільним ладом, було вироблене засновником Радянської держави Володимиром Іллічем Леніним»¹⁴.

Вкажемо на корінні основи ленінського принципу мирного співіснування як принципу зовнішньої політики Радянської держави. По-перше, В. І. Ленін вважав, що ідея «підштовхування» революції шляхом революційної війни необґрунтована з точки зору завдань розвитку світового революційного процесу, шкідлива для справи пролетаріату, у корені суперечить марксизму¹⁵. По-друге, мирне співіснування — це, насамперед, мир. Миролюбна політика соціалістичних країн зумовлюється їх базисом і визначається характером надбудови. По-третє, мирне співіснування — це не тільки відсутність війни, а й розвиток ділового співробітництва з капіталістичними країнами, якому В. І. Ленін надавав величезного значення. «Я не бачу ніяких причин,— говорив він,— чому така соціалістична держава, як наша, не може мати необмежені ділові відносини з капіталістичними країнами»¹⁶. Справа в тому, що міждержавні зв'язки є об'єктивною потребою міжнародних відносин. Йдеться саме про основу всесвітніх міждержавних відносин — про світовий ринок як передумову і результат виробництва. Тому Р. Л. Бобров цілком слушно зауважував, що «розкол світу на дві протилежні соціально-економічні системи не знищив, не зміг знищити все-світньої взаємозв'язаності держав»¹⁷⁻¹⁹. Міністр закордонних справ НДР О. Фішер зазначав з цього приводу, що хоч «соціалізм та імперіалізм несумісні за своєю природою, для держав з різними соціальними системами немає альтернативи мирному співіснуванню, бо інший шлях може призвести лише до спустошливої ядерної війни»²⁰.

Таким чином, постановка В. І. Леніним питання про мирне співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом, висування принципу мирного співіснування як принципу зовнішньої політики Радянської держави були об'єктивно закономірними. Тому КПРС і Радянська держава завжди саме так будували свої відносини з капіталістичними країнами. Робота XXV з'їзду КПРС яскраво свідчила про бажання і прагнення Радянського Союзу й надалі жити у мирі і дружбі з усіма країнами.

Буржуазні писакки нерідко твердять про неясність терміна «мирне співіснування», про те, що різні суспільно-політичні сили по-різному трактують його зміст²¹. З'їзд рішуче відкинув подібні твердження, а також дав відсіч лівацьким елементам, які писали, нібито мирне співіснування означає мало не «допомогу капіталізму», «заморожування соціально-політичного статус-кво», і заявив, що «у своїй зовнішній політиці Радянський Союз має намір терпеливо і послідовно шукати все нові й нові шляхи розвитку мирного взаємовигідного співробітництва держав з різним суспільним ладом...»²².

XXV з'їзд КПРС констатував, що за минуле п'ятиріччя відбулися значні зрушення у бік поліпшення відносин з країнами протилежної суспільно-економічної формації і, що особливо важливо, з великими імперіалістичними державами, такими, як Франція, ФРН, Японія, Канада. Велику увагу з'їзд приділив відносинам Радянського Союзу з

¹⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 166—167.

¹⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 385.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 147.

¹⁷⁻¹⁹ Р. Л. Бобров. Шаг, продиктованный историей, М., 1974, стор. 19.

²⁰ «Международная жизнь», 1976, № 3, стор. 16.

²¹ Див., наприклад, J. H. Sarsd. Codifying Peaceful Co-existence.— "American Journal of International Law", 1961, vol. 55, № 1, стор. 110—112.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 28.

Сполученими Штатами Америки — найбільшою капіталістичною країною. Основний підсумок розвитку цих відносин за минулий період полягає у тому, що вони в сукупності заклали вагомую політичну і правову базу для зміцнення взаємовигідного співробітництва між СРСР і США на принципах мирного співіснування.

Водночас з'їзд вказав на труднощі, які виникають на шляху втілення в життя ленінських зовнішньополітичних принципів мирного співіснування. Певні кола західних держав не хочуть примиритися з атмосферою розрядки у міжнародних відносинах, продовжують брязкати зброєю, намагаються змусити уряди своїх країн проводити політику у дусі часів «холодної війни». Безперечно, і на цьому також наголошувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС, мова втручання у внутрішні справи, мова «холодної війни» — «це не та мова, якою можна розмовляти з Радянським Союзом»²³.

Значне місце у рішеннях з'їзду приділено підсумкам Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Виступаючи у Хельсінкі, Л. І. Брежнев підкреслив, що головним підсумком Наради є практичне втілення в життя прагнень усіх миролюбних сил, матеріалізація розрядки²⁴. XXV з'їзд КПРС підтвердив цей висновок і вказав, що в результаті підписання Заключного акту Наради «розроблено звід принципів міждержавних взаємовідносин, який повністю — і буквою, і духом — відповідає вимогам мирного співіснування... Головне тепер — втілювати в практичні діла всі принципи і домовленості, погоджені в Хельсінкі»²⁵.

На з'їзді знову була підтверджена непорушність ленінського принципу невтручання у внутрішні справи інших держав, який є складовою частиною системи принципів мирного співіснування. З'їзд заявив, що суворе додержання принципу невтручання у внутрішні справи інших держав, поважання їх незалежності і суверенітету — одна з умов мирного співіснування, розрядки міжнародної напруженості. Конкретним проявом цього є реакція КПРС і Радянського уряду на події в Португалії. Ця позиція, підкреслювалося на з'їзді, чітка і недвозначна: «Радянський Союз категорично проти будь-якого втручання у внутрішні справи Португалії. Португальський народ, як і всякий інший, має право йти тим шляхом, який він визначає сам»²⁶.

XXV з'їзд КПРС підтвердив вірність Радянської держави принципові мирного розв'язання міжнародних конфліктів, який також входить у систему принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. На з'їзді з новою силою пролунала вимога розв'язувати всі конфлікти між державами шляхом переговорів, а не шляхом війни, застосування сили або погрози силою. Новим важливим вкладом Радянського Союзу у справу загального міжнародно-правового визнання цього принципу є висунута на з'їзді пропозиція про укладення всесвітньої угоди про незастосування сили у міжнародних відносинах.

Особливо слід підкреслити розвиток у рішеннях XXV з'їзду КПРС принципу роззброєння. В результаті послідовної і наполегливої боротьби Радянського Союзу він міцно увійшов у систему принципів мирного співіснування. Одним з головних напрямів зовнішньополітичної діяльності ЦК КПРС і Радянського уряду, — зазначається в документах з'їзду, — залишається боротьба за припинення гонки озброєнь,

²³ Там же, стор. 23.

²⁴ «Правда», 2 серпня 1975 р.

²⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 20.

²⁶ Там же, стор. 33.

за роззброєння. З'їзд із задоволенням відзначив успіхи, досягнуті в цій галузі. На основі проекту СРСР та інших соціалістичних країн розроблена, підписана і набрала чинності міжнародна Конвенція про заборону і знищення бактеріологічної зброї. Розширилася сфера дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, останнім часом до нього приєднався ряд великих держав, включаючи ФРН та Італію. Велике значення мають триваючі радянсько-американські переговори щодо дальшого обмеження стратегічних озброєнь.

Разом з тим XXV з'їзд партії вказав на труднощі, які виникають у цій галузі, на питання, які ще треба вирішити. Одним з головних завдань, як підкреслив з'їзд, залишається боротьба за недопущення розповсюдження ядерної зброї по нашій планеті. На жаль, ще не всі конструктивні пропозиції Радянського уряду про заборону створення нових руйнівних систем озброєння приймаються американською стороною. Тому Радянському Союзу, всім миролюбним колам доведеться докласти ще багато зусиль для того, щоб радянський зовнішньополітичний принцип роззброєння був повністю втілений у життя.

У зв'язку з цим XXV з'їзд нашої партії вніс нові конструктивні пропозиції в галузі роззброєння, а саме: 1) докласти всіх зусиль для укладення нової угоди між СРСР і США про обмеження стратегічних озброєнь, договорів про загальне і повне припинення випробувань ядерної зброї, про заборону і знищення хімічної зброї, про заборону створення нових видів і систем зброї масового знищення; 2) зробити нові спроби в справі активізації переговорів про скорочення збройних сил і озброєнь у Центральній Європі; 3) добиватися, щоб у практику держав міцно ввійшло систематичне скорочення воєнних витрат; 4) вжити всіх заходів до якнайшвидшого скликання Всесвітньої конференції по роззброєнню. З'їзд висловив упевненість, що ці пропозиції знайдуть відгук урядів інших держав, а також найширших верств миролюбної громадськості.

Дальшого розвитку у рішеннях XXV з'їзду партії набув ленінський зовнішньополітичний принцип самовизначення народів і націй. Ліквідація національного гніту цілком і повністю залежить від результатів класової боротьби, оскільки національне гноблення — один з проявів класового панування буржуазії. Виникнувши разом з появою і зміцненням буржуазних виробничих відносин, національне гноблення зникне після їх ліквідації. «В тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, — писав К. Маркс, — буде знищена і експлуатація однієї нації іншою»²⁷. Отже, К. Маркс вважав, що у співвідношенні «національне» — «класове» основна роль належить другому, якому підпорядковано перше.

В нових історичних умовах глибоко наукову програму з національного питання розробив В. І. Ленін. Розвиваючи марксистське вчення, він довів, що національне питання в міру переростання капіталізму в його найвищу стадію — імперіалізм перетворюється на гостре соціально-політичне питання ліквідації національного гноблення. Володимир Ілліч показав, що питання про самовизначення націй нерозривно зв'язане з боротьбою робітничого класу за соціалізм. «...Ми повинні, — писав він, — зв'язати революційну боротьбу за соціалізм з революційною програмою в національному питанні... Ми повинні з'єднати революційну боротьбу проти капіталізму з революційною програмою і тактикою щодо всіх демократичних вимог...»²⁸.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 57—58.

Неоціненним внеском В. І. Леніна в теорію самовизначення націй є висновок про те, що право на самовизначення повинно поширюватися на всі без винятку народи і нації. У 1916 р. він писав, що «...визволення колоній є не що інше, як самовизначення націй. Європейці часто забувають, що колоніальні народи *теж* нації, але терпіти таку «забутливість» значить терпіти шовінізм»²⁹.

З перших днів свого існування Радянський уряд твердо і неухильно втілював у життя ленінський принцип самовизначення націй і народів. Саме завдяки зовнішньополітичним крокам Радянської держави цей принцип поступово став одним з основних принципів сучасних міжнародних відносин. І абсолютно безпідставними є твердження «советологів», нібито принцип самовизначення став загальновизнаним завдяки 14 пунктам програми президента США Вільсона³⁰. Всьому світу відомо, де вперше на практиці став здійснюватися принцип самовизначення народів і націй. Утворення СРСР знаменувало собою триумф політики партії з національного питання, «вперше показало світові на практиці, що таке по-справжньому рівноправні, братерські відносини між народами»³¹. Виступаючи на XXV з'їзді КПРС, Перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії Е. Герек зазначав, що «Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснюючи проголошене Леніним право націй на самовизначення, ...відкрила Польщі шлях до незалежності»³².

Ленінський принцип самовизначення націй не втратив своєї актуальності і політичної гостроти й сьогодні. Як відомо, ще й досі на земній кулі існують колонії і напівколонії. Наслідком загальної кризи капіталізму і загострення класових суперечностей у країнах капіталу є посилення національного гноблення в залежних країнах. Тому XXV з'їзд КПРС приділив велику увагу дальшому втіленню в життя принципу самовизначення. З трибуни з'їзду Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев заявив, що принцип самовизначення народів і надалі залишається непорушним принципом ленінської зовнішньої політики. «Наша партія,— сказав він,— подає і подаватиме підтримку народам, які борються за свою свободу»³³. При цьому з'їзд підкреслив, що на відміну від «допомоги» деяких імперіалістичних держав Радянський Союз не шукає ніяких вигід для себе, не ганяється за концесіями, не добивається політичного панування, не домагається військових баз.

XXV з'їзд КПРС підтвердив невід'ємне право кожної нації вільно розпоряджатися своїми національними багатствами. Одним з найважливіших завдань Комуністичної партії і Радянської держави є боротьба за повну ліквідацію всіх залишків колоніальної системи.

Всі розглянуті принципи радянської зовнішньої політики знайшли своє відображення у зовнішньополітичній програмі XXV з'їзду КПРС, яку Л. І. Брежнев назвав органічним продовженням і розвитком Програми миру. У цих словах закладено глибокий смисл. Це — свідчення послідовності зовнішньополітичного курсу КПРС, Радянської держави, свідчення того, що які б завдання в галузі зовнішньої політики наша партія і уряд не вирішували, мета залишається одна — усунення за-

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 111.

³⁰ Див., наприклад, Е. McWhinney. International Law and World Revolution, Toronto, 1967, стор. 5.

³¹ В. В. Щербіцький. Международное значение опыта национальных отношений в СССР, К., 1974, стор. 6.

³² «Правда», 26 лютого 1976 р.

³³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 14.

грози війни з життя суспільства, ліквідація всіх форм соціального і національного гноблення, розвиток відносин з усіма країнами і народами у дусі взаєморозуміння і дружби. Як підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський у Звітній доповіді XXV з'їзду Комуністичної партії України, «для всієї діяльності нашої партії характерним є наступність її політики, неухильне проведення в життя ленінської генеральної лінії»³⁴. Разом з тим це — свідчення постійного діалектичного розвитку ленінських зовнішньополітичних принципів, які постійно збагачуються новим змістом. Величезна роль у розвитку принципів зовнішньої політики Радянської держави належала і належатиме нашим партійним з'їздам.

³⁴ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 6.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ВІДДІЛІВ ЦК КП(б)У І МІСЦЕВИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ (1943—1945 рр.)

В. М. ПЛАХІН (Київ)

У зв'язку із загостренням міжнародної обстановки у передвоєнні роки Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд вживали необхідних заходів щодо дальшого зміцнення обороноздатності країни, підвищення бойової готовності Збройних Сил СРСР, підготовки населення до захисту соціалістичної Батьківщини. Все це було докладно обгрунтовано в рішеннях XVIII з'їзду, XVIII партконференції, а також у ряді постанов ЦК партії. Особливу увагу Центральний Комітет звертав на підвищення ролі місцевих партійних органів у розв'язанні військових питань. З цією метою секретарі ЦК компартій союзних республік були введені до складу військових рад округів, армій¹.

Важливе значення для дальшого посилення централізації керівництва підготовкою населення до оборони мало створення за рішенням XVIII з'їзду ВКП(б) військових відділів у складі місцевих партійних комітетів. У прийнятому з'їздом новому Статуті ВКП(б), зокрема, підкреслювалося про необхідність в райкомах, крайкомах, окружках, обкомах, міськкомах і ЦК Компартії мати військові відділи, на які покладено обов'язок допомагати військовим органам у справі постановки обліку військовозобов'язаних, організації призову, мобілізації в разі війни, в справі організації протиповітряної оборони і т. д.²

Час показав, наскільки мудрим і своєчасним було це рішення. В роки Великої Вітчизняної війни військові відділи подали величезну допомогу фронтові. Однак їх діяльність поки що не дістала достатнього висвітлення в історичній літературі. В цьому повідомленні викладаються деякі питання діяльності військових відділів парткомітетів України в 1943—1945 рр.

¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 128.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5, М., 1971, стор. 377—378.

З початком визволення території УРСР вирішальною передумовою мобілізації населення на боротьбу за відбудову народного господарства республіки стало відновлення діяльності партійних органів та їх військвідділів, радянських, профспілкових і комсомольських організацій. Вони мали організувати й спрямувати зусилля робітників, колгоспників та інтелігенції на ліквідацію тяжких наслідків війни, подання всебічної допомоги фронту.

У січні—лютому 1943 р. у визволених районах Луганської (нині — Ворошиловградської), Харківської, Сталінської областей було затверджено склад 137 військових відділів міськкомів і райкомів партії, а на кінець 1943 р. відновили роботу військові відділи 10-ти обласних, 36-ти міських, 50-ти міських районних, 357-ми сільських районних комітетів КП(б)У. Однак внаслідок недостатньої кількості кадрів вони були укомплектовані працівниками лише на 40—50%. Роботі по створенню відділів неослабну увагу приділяли ЦК КП(б)У і партійні комітети, в результаті чого напередодні повного визволення Радянської України від гітлерівських окупантів військові відділи відновили свою діяльність у 24 обкомах, 78 міськкомах, 82 міських і 743 сільських райкомах партії³ і були укомплектовані кадрами на 80—85%.

У 1945 р. в 941 парткомі республіки відновили свою роботу військові відділи*. Вони мали чітко визначену структуру і, як правило, однакову кількість штатних працівників. Співробітники військвідділів були переважно демобілізованими військовослужбовцями-комуністами, партизанами, які здебільшого не мали необхідного досвіду партійно-військової роботи. ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми і райкоми партії подавали їм повсякденну практичну допомогу, організовували їх систематичне навчання.

Головним у діяльності військвідділів було подання допомоги військкомісаріатам і оборонним організаціям у проведенні мобілізації, поліпшенні військового навчання трудящих, підготовці бойових резервів для фронту, а також організація протиповітряної і протихімічної оборони, здійснення контролю за будівництвом оборонних споруд, виконанням планів випуску військової продукції, допомога сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни, пораненим і хворим воїнам.

Велика Вітчизняна війна вимагала призову до Червоної Армії і Військово-Морського Флоту мільйонів людей. Під керівництвом ЦК партії це завдання було успішно виконане. Комуністи неухильно дотримувалися настанов В. І. Леніна, який підкреслював, що в «мобілізації — вся доля війни», мобілізація «вирішить справу на нашу користь»⁴. У ході війни рік у рік збільшувалася чисельність Червоної Армії, нарощувалася її бойова міць. Так, з початку 1941 р. до травня 1945 р. склад Збройних Сил СРСР зріс з 4 млн. 200 тис. до 11 млн. 365 тис. чол. Тільки в 1943 р. було створено 78 нових дивізій. На той час у діючих військах воювало більш як 6 млн. солдатів і офіцерів, налічувалося 91 тис. гармат і мінометів, 4,9 тис. танків і самохідних гармат, 8,5 тис. літаків. Значними були резерви Ставки — вони становили понад півмільйона солдатів і офіцерів⁵.

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, К., 1975, стор. 425, 428; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 128, арк. 127; спр. 280, арк. 2; оп. 19, спр. 10, арк. 4.

* Підраховано автором (ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 36, арк. 3—128; спр. 61, арк. 2—89).

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 304.

⁵ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, К., 1970, стор. 53; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 510.

З перших днів визволення районів Радянської України від ворога першочерговими в діяльності ЦК КП(б)У, міськкомів і райкомів партії були, поряд з відбудовою народного господарства, військово-мобілізаційні питання. В їх розв'язанні важливу роль відіграли військвідділи партійних комітетів. З 20 областей Української РСР з дня їх визволення було направлено в ряди Червоної Армії 1854 тис. чол.⁶

Призов до Червоної Армії вимагав від ЦК ВКП(б), місцевих партійних і радянських органів напруженої роботи по підготовці молоді до служби у Збройних Силах. Ці питання регулярно обговорювалися в ЦК КП(б)У, обласних, міських і районних комітетах партії⁷. Прийняті рішення зобов'язували обкоми, райкоми, міськкоми партії, обласні, районні й міські Ради депутатів трудящих подавати всебічну допомогу військовим комісаріатам у підготовці й проведенні призову. До складу призовних комісій вводилися представники партійних і радянських органів, кандидатури яких затверджувалися на бюро райкомів КП(б)У. З партійного і радянського активу виділялися найкращі агітатори для розгортання масово-політичної роботи серед призовників на збірних пунктах. Питання чергового призову за поданням військових відділів були обговорені на засіданнях бюро обкомів партії всіх визволених областей України, зокрема, Луганського — 24 жовтня, Чернігівського—25, Сталінського (нині—Донецького)—26 жовтня⁸.

Питання призову до Червоної Армії, підготовки допризовників та призовників були в центрі уваги військвідділів. ЦК КП(б)У і місцеві партійні органи періодично обговорювали їх та приймали по них конкретні рішення. Так, бюро Київського обкому КП(б)У відразу ж після визволення області від окупантів обговорило питання про мобілізацію трудящих і через військові відділи обкому, міських, районних комітетів партії й органи місцевого військового управління здійснювало контроль за виконанням прийнятого рішення. У 1943 і 1944 рр. план мобілізації резервів був успішно здійснений, а Київський міськвійськкомат план 1944 і 1945 рр. виконав на 160%⁹.

Військові відділи партійних комітетів, як надзвичайні органи партії, були перетворені в справжні штаби мобілізації. До них надходила вся інформація про хід виконання військово-мобілізаційних планів. На їх пропозиції багато міськкомів і райкомів партії для обговорення важливих мобілізаційних питань проводили позапланові засідання бюро¹⁰. Вони підтримували постійний зв'язок з військовим командуванням і спільними зусиллями забезпечували здійснення поставлених завдань.

Завдяки діловому керівництву ЦК КП(б)У місцевими партійними органами та їхніми військовими відділами, великій організаторській і ідеологічній роботі із загальної кількості громадян 1927 р. народження, які підлягали призову в 1943 р. із районів визволених областей України, 92% прибули на призовні пункти в перший же день. На фронтах Великої Вітчизняної війни разом з росіянами, білорусами, воїнами інших національностей і народностей СРСР героїчно билися і воїни-українці. Наприкінці війни вони становили 20% особового складу Чер-

⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, К., 1975, стор. 60.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2244, арк. 64, 65.

⁸ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 5, опр. 12, арк. 2; Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 370, арк. 397; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 387, арк. 30.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 43, спр. 2301, арк. 139, 140.

¹⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 225, стор. 55.

воної Армії. В 1943—1945 рр. у Збройні Сили СРСР було призвано 2 млн. трудящих України, за період усієї війни — 4,5 млн. жителів УРСР¹¹.

Успішне здійснення величезної роботи по мобілізації трудящих УРСР до Червоної Армії стало можливим тому, що ЦК КП(б)У і РНК УРСР приділяли їй вняткову увагу, виявляючи постійну турботу про підготовку допризовників і призовників. ЦК КП(б)У і Раднарком України систематично обговорювали питання про військову і фізичну підготовку учнів шкіл, студентів технікумів і вищих навчальних закладів УРСР. У той же час величезна увага зосереджувалася на підготовці кадрів військових керівників і викладачів військових дисциплін. Місцевим партійним органам і військовим радам Київського, Харківського, Львівського, Одеського округів було наказано організувати в Харкові, Києві, Львові й Одесі Будинки оборони — навчально-методичні центри по організації військової підготовки учнів і студентів та оборонно-масової й спортивної роботи¹².

Виконуючи постанови партії, військові відділи в складі партійних комітетів провели величезну роботу по військово-патріотичному вихованню молоді, її військово-технічній та фізичній підготовці, по здійсненню лікувально-профілактичних заходів, підвищенню загальноосвітнього рівня майбутніх воїнів.

Під керівництвом парткомів військвідділи й органи місцевого військового управління, залучивши громадські організації, партійний, радянський і комсомольський актив, розгорнули широко агітаційно-пропагандистську роботу. Тільки військові відділи парткомів Криму за 3 місяці 1974 р. організували для призовників 181 лекцію, 721 бесіду й політінформацію^{12а}. Доповідачі докладно розкривали питання міжнародного і внутрішнього становища СРСР, успіхи Червоної Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни, проводилися зустрічі з Героями Радянського Союзу, іншими воїнами — учасниками війни.

Активну роботу по підготовці й призову молоді до діючої армії проводили партійні комітети та їх військвідділи і в інших областях України. Поряд із здійсненням агітаційно-масових заходів проводилися заняття, на яких вивчалися бойова техніка, питання військової тактики, організувалися фізкультурні змагання тощо. На фронт відправлялося добре підготовлене поповнення.

Військвідділи партійних комітетів у 1943—1945 рр. виносили на обговорення бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих різні питання військово-організаторської діяльності парторганізацій. Так, протягом 7 місяців 1944 р. (з 1 січня до 1 серпня) військовий відділ Луганського обкому КП(б)У виніс для розв'язання на бюро обкому 10 питань і обласної Ради депутатів трудящих — 5. Крім того, було проведено дві наради із завідувачими військовими відділами міськкомів і райкомів, дві наради із заступниками голів міськвиконкомів з питань матеріального забезпечення і побутового влаштування сімей військовослужбовців.

За цей самий час перевірено діяльність військових відділів в 11 міських і районних комітетах КП(б)У. Було заслухано звіти завідувачих військовими відділами: Луганського міськкому партії (двічі) — про роботу протезної майстерні в м. Луганську і про партійно-політич-

¹¹ М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 28.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 4488, оп. 1, спр. 36, арк. 191—192.

^{12а} Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 11 318, спр. 118, арк. 40, 49, 50, 52.

ну роботу в евакогоспіталях; Новосватівського і Кременського райкомів — про шефство над госпіталями; Станично-Луганського райкому — про партійно-політичну роботу в евакогоспіталях; Краснодарського і Комунарського міськкомів КП(б)У — про хід військового навчання призовників 6-ї черги¹³.

За 11 місяців 1944 р. військовий відділ Київського обкому партії виніс на обговорення 22 оборонних питання, у тому числі 6 — про роботу військкомісаріатів міста і районів, 5 — про роботу міського відділу держзабезпечення і райсоцзабезів по забезпеченню і працевлаштуванню членів сімей військовослужбовців та інвалідів Великої Вітчизняної війни, 3 — про роботу МППО м. Києва, 4 — про роботу Всеобучу, Тсоавіахіму, Товариства Червоного Хреста¹⁴.

Військовий відділ Львівського обкому партії тільки в жовтні 1944 р. здійснив ряд заходів, зокрема, перевіряв стан військового навчання в школах Народного Комісаріату шляхів сполучення Львівської залізниці, виконання постанови бюро обкому «Про поліпшення роботи радянських і партійних організацій з сім'ями військовослужбовців» по м. Львову; якість військового навчання призовників на військово-навчальному пункті Сталінського обласного військкомату м. Львова; хід реалізації рішення бюро обкому «Про створення братніх могил воїнів, що загинули в боях з німецько-фашистськими загарбниками в місті Львові» та ін.¹⁵

Всі найважливіші оборонно-масові питання, що їх розв'язували ЦК КП(б)У і РНК УРСР, проводилися через військовий відділ Центрального Комітету партії, багато з них ставилося з ініціативи самого відділу. На 1 січня 1945 р. військовий відділ ЦК КП(б)У спільно з штабом МППО республіки перевірили стан місцевої протиповітряної оборони міст-пунктів. Після цього було складено докладну довідку про стан МППО міст-пунктів по кожній області, копії якої надіслали всім військовим відділам обкомів партії. У супроводжувальній записці ставилася вимога вжити необхідних заходів щодо усунення недоліків у системі МППО і зміцнити її боєготовність. Зазначалося, що з наближенням весняно-літнього періоду і, отже, посиленням загрози повітряно-хімічного нападу противника, треба особливу увагу приділити питанням зміцнення боєготовності протихімічного і санітарно-хімічного захисту міст¹⁶.

У серпні 1943 р. військвідділ ЦК КП(б)У перевіряв роботу місцевих партійних і радянських органів, які займалися організацією розмінування території визволених районів Луганської, Сталінської і Харківської областей. Перед обкомами, міськкомаами і райкомаами партії було поставлено завдання розпочати підготовку інструкторів і груп розмінування, проводити масово-політичну і роз'яснювальну роботу серед населення про заходи безпеки в замінованій місцевості, залучаючи до цього працівників інженерних відділів Південного, Південно-Західного, Степового і Центрального фронтів¹⁷.

В 1944 р. військовий відділ ЦК КП(б)У разом з Центральною радою Тсоавіахіму України в січні—лютому, травні—червні і серпні—вересні перевірили хід розмінування території визволених районів у 14 областях України. Надаючи цьому заходу важливого значення, ЦК

¹³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 5, спр. 12, арк. 1, 2, 5, 10.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 61, арк. 9.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 1766, арк. 27.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 72, арк. 2.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2274, арк. 49—52.

КП(б)У і РНК УРСР двічі в тому ж році розглядали питання про хід розмінування об'єктів і збір трофеїв та вітчизняного майна в районах УРСР, визволених від німецьких окупантів. У серпні 1944 р. військовий відділ ЦК КП(б)У організував перевірку роботи військвідділів партійних комітетів Сталінської, Житомирської, Чернівецької і Дрогобицької областей, а після доповіді ЦК КП(б)У 3 жовтня дав директивну вказівку щодо дальшого поліпшення діяльності військових відділів парткомів України¹⁸.

Величезну увагу приділяли військові відділи ЦК КП(б)У і місцевих партійних організацій розгортанню оборонно-масової роботи. Вже в 1943 р. з ініціативи військвідділу і під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У в райкомах, міськкомах і обкомах партії пройшли засідання бюро, на яких обговорювалося питання оборонно-масової роботи. Так, у Луганській області вони відбулися в лютому—березні, Чернігівській — квітні—травні, Сталінській — червні—липні, у Київській області — у грудні¹⁹. В прийнятих рішеннях акцентувалася увага на посиленні партійного керівництва оборонно-масовою роботою і, насамперед, Тсоавіахімом, МППО, Товариством Червоного Хреста. Перед партійними організаціями було поставлено завдання повсякчасно займатися навчанням трудящих військової справи. Кожний комуніст мав бути членом оборонного товариства і оволодіти однією з військових спеціальностей.

Військвідділи добивалися того, щоб оборонно-масова робота стала органічною частиною діяльності партійних організацій. Успіх у цій справі залежав від добору і розстановки кадрів, перевірки виконання прийнятих рішень. Парторгани переглянули склад керівників оборонних організацій і рекомендували на цю роботу кращих комуністів і комсомольців. Так, на початку 1944 р. з 46 голів міськрайрад Тсоавіахіму Київської області 39 були комуністами, а решта — членами ВЛКСМ²⁰.

Військові відділи приділяли велику увагу організації і проведенню оборонно-масової роботи, встановлювали єдині для занять дні. Велику роль у посиленні оборонно-масової роботи відіграло організоване проведення оборонних свят: Дня Червоної Армії, Дня авіації, Дня Військово-Морського Флоту. Військвідділи складали плани підготовки і проведення цих свят, які затверджувалися на бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії. Наприклад, планом відзначення 26-ї річниці Червоної Армії та Військово-Морського Флоту в Чернігові передбачалося зачитування доповідей, проведення бесід на міжнародну тематику на промислових підприємствах, в установах, колгоспах і радгоспах, зустрічей з фронтовиками, партизанами і підпільниками. Первинні партійні організації розробляли конкретні заходи для колективів своїх підприємств і установ. До відзначення оборонних свят залучалося широке коло трудящих міст і сіл²¹.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 372, арк. 13—17; оп. 34, спр. 61, арк. 12—14.

¹⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 360, арк. 86—88; Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 3, арк. 13, 82—83; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 8, спр. 16, арк. 27; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3, спр. 225, арк. 57—58.

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 402, арк. 21—22; спр. 225, арк. 57—58.

²¹ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 3, арк. 81—83.

Діяльність військових відділів сприяла поліпшенню керівництва оборонною роботою з боку райкомів і міськкомів партії. На їх засіданнях почали частіше обговорювати досвід первинних партійних організацій по розгортанню оборонно-масової роботи, керівництву оборонними товариствами на підприємствах, в установах, колгоспах і радгоспах. Так, бюро Луганського обкому партії в 1943 р. 21 раз розглядало це питання, а в 1944 р.— 26 разів²². Рішення мали конкретний, діловий характер. У травні—червні 1944 р. Луганський обком КП(б)У виявив серйозні недоліки у воєнно-оборонній роботі Олександрівського і Станічно-Луганського райкомів партії, а саме: в керівництві оборонними товариствами, в організації МППО, у підготовці спеціалістів для Червоної Армії— і зажадав вжити невідкладних заходів для усунення недоліків. Все це великою мірою сприяло поліпшенню оборонно-масової роботи. В перші місяці 1945 р. в цілому по області було підготовлено снайперів, мінометників, автоматників, телеграфісток та інших військових спеціалістів значно більше, ніж передбачалося, прочитано понад 300 лекцій і доповідей на оборонні теми, продемонстровано 20 спеціальних кінокартин, проведено 121 зустріч з учасниками Великої Вітчизняної війни.

Завдяки заходам, вжитим ЦК КП(б)У, а також місцевими партійними організаціями та їхніми військвідділами, широко розгорнулося будівництво та ремонт мостів і шляхів, в якому активну участь брало населення. З початком визволення від окупантів Радянської України діючій армії подавало допомогу 85 тис. чол., які збудували і відремонтували 869 мостів загальною довжиною 14 589 тис. м, близько 8 тис. км шляхів, виконали земляні роботи місткістю 364 тис. куб. м. Взимку 1944 р. населення Правобережної України розчистило від заметів більш як 10 тис. км шляхів, по яких йшли частини Червоної Армії²³.

Військвідділи приділяли значну увагу мобілізації трудових зусиль місцевого населення під час підготовки наших військ до форсування Дніпра. Наприклад, у Запорізькій області трудящі збудували і відремонтували 2666 тис. погонних метрів довжини мостів через Дніпро, на що було затрачено 683 тис. людино-днів²⁴.

Військвідділи партійних комітетів стежили за виконанням планів випуску воєнної продукції, збільшення виробництва озброєння і боеприпасів. Завдяки заходам, що їх вжили відділи спільно з парторганізаціями підприємств, було налагоджено своєчасний і високоякісний ремонт бойової техніки. Так, з початку 1943 р. Луганський завод ім. Будьонного почав ремонт армійських автомобілів і моторів. У грудні було розпочато ремонт авіаційних електроприладів у Харкові, а в 1944 р. їх виробництво. У жовтні 1943 р. машинобудівні заводи міста відремонтували 43 танки, 39 літаків, 40 моторів. Протягом вересня 1944 р. Маріупольський завод ім. Ілліча привів у боєготовність 150 танків. Колектив Одеського заводу ім. Січневого повстання виробничий план 1944 р. по ремонту танків, гармат і автомашин виконав на 205%, а першого кварталу 1945 р.— на 288%. З 108 заводів машинобудівної і оборонної галузей промисловості союзного значення, що дія-

²² Підраховано автором (Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 360, арк. 86—88; оп. 5, спр. 12, арк. 1, 2, 5, 10; спр. 6, арк. 19).

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1180; ф. 1, оп. 18, спр. 129, арк. 28; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 61.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 1023, арк. 3.

ли на території республіки до війни, на вересень 1945 р. було відбудовано 95, з них 93 почали випуск основної продукції²⁵.

Військвідділи партійних комітетів і місцеві органи військового управління приділяли велику увагу пораненим воїнам, забезпеченню і працевлаштуванню сімей військовослужбовців та інвалідів війни. Вони організували шефство над госпіталями, контролювали їх роботу, всіяко допомагаючи в ремонті приміщень, придбанні різного обладнання тощо.

ЦК КП(б)У вживав усіх необхідних заходів, щоб оточити постійним піклуванням сім'ї захисників Батьківщини. Зокрема, радянські й партійні організації зобов'язувалися подати допомогу сім'ям військовослужбовців у визволених від окупантів районах УРСР. Військові відділи ЦК КП(б)У та партійних комітетів разом з військовими комісаріатами провели відповідну велику організаторську та ідеологічну роботу. Так, Чернігівський обком КП(б)У і облвиконком 3 березня 1944 р. прийняли постанову про посилення допомоги сім'ям воїнів. 22 березня вона обговорювалася на сесії обласної Ради депутатів трудящих²⁶. Київський обком КП(б)У і облвиконком з початку визволення і до кінця 1945 р. виносив ці питання на обговорення бюро 20 разів*. З лютого 1944 р. до червня 1945 р. військовий відділ ЦК КП(б)У організував більш як 20 перевірок стану забезпечення сімей військовослужбовців, що великою мірою сприяло пошквалюванню роботи партійних органів у цьому напрямку²⁷.

Військовий відділ ЦК КП(б)У разом з військкоматами Київського, Харківського і Одеського військових округів провів перевірку дієвості заходів поліпшення роботи радянських органів і місцевих парторганізацій по поданню допомоги сім'ям військовослужбовців у червні—липні 1944 р. Перевірка показала, що сім'ї фронтників завдяки піклуванню з боку місцевих партійних і радянських органів забезпечені всім необхідним. Вони своєчасно одержують допомогу, їх дітей поза чергою влаштовують у ясла, дитсадки, санаторії тощо. Тільки по Харківському військовому округу було обстежено 1 243 024 сім'ї фронтників. На той час тут функціонувало 259 ясел, 85 садків, 6 дитячих санаторіїв, які охоплювали 1 141 141 дитину. Розміщення їх у дошкільних закладах дало змогу влаштувати на роботу 372 724 члени сімей військовослужбовців. Для тих, хто не мав спеціальності, в багатьох містах (Дніпропетровську, Харкові, Полтаві та інших) були організовані курси токарів, слюсарів, рахівників, бухгалтерів і т. д. Тільки в Дніпропетровську придбали спеціальність 917 членів сімей фронтників²⁸.

Величезну роботу провели ЦК ВКП(б), Радянський уряд, місцеві партійні й радянські органи щодо подання всебічної допомоги інвалідам Вітчизняної війни. Це було також одним з важливих напрямків у діяльності військових відділів парткомів і військкоматів. У січні 1943 р. Раднарком СРСР розглянув питання про заходи щодо трудового влаштування інвалідів Вітчизняної війни і зобов'язав наркомати соціального забезпечення союзних республік протягом трьох місяців влаштувати на роботу всіх інвалідів війни III групи, що тоді не пра-

²⁵ ЦПА ІМД при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2274, арк. 34; М. Буцько, О. Масний. В ім'я перемоги, К., 1967, стор. 167, 168; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 188, 216.

²⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 22.

* Підраховано автором (Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3, спр. 225, арк. 57—58, 60, 62, 65, 68).

²⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 41, 48; оп. 18, спр. 317, арк. 2, 4, 15; оп. 34, спр. 42, арк. 33—34.

²⁸ Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 11 302, спр. 206, арк. 39.

цували. За всіма інвалідами, незалежно від їх заробітку, повністю зберегалася пенсія.

Цьому питанню приділяли неослабну увагу ЦК КП(б)У і РНК УРСР. В республіці були створені обласні й міські комісії по працевлаштуванню інвалідів, якими керували заступники голів виконкомів Рад депутатів трудящих. До їх складу входили також секретарі обкомів та міських партій, завідувачі відділами соціального забезпечення і представники профспілкових організацій. Крім того, при обласних відділах соціального забезпечення було створено відповідні сектори, а в районах запроваджено посади інструкторів по трудовому влаштуванню інвалідів.

Важливим засобом залучення мас до подання допомоги сім'ям фронтовиків і інвалідам Вітчизняної війни були недільники і місячники допомоги, що проводилися в містах і селах України. Так, у жовтні 1944 р. в Києві відбувся перший міський недільник, в якому взяли участь 60 тис. трудящих. 9127 сімей одержали в той день необхідну допомогу. ЦК КП(б)У і РНК УРСР схвалили патріотичний почин киян і рекомендували всім виконкомам республіки наслідувати його²⁹.

Питання, пов'язані із забезпеченням і працевлаштуванням інвалідів війни, обговорювалися на бюро обкомів і райкомів партії та військвідділів. У серпні й вересні 1944 р. військовий відділ ЦК КП(б)У розглянув стан трудового влаштування, виробничого навчання і матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни. Зокрема, підкреслювалося, що під керівництвом парторганізацій у Київській, Сталінській, Луганській, Чернігівській і Львівській областях успішно розв'язуються питання працевлаштування, виробничого навчання і забезпечення інвалідів.

У великій багатогранній роботі щодо подання фронту допомоги вмілими організаторами проявили себе працівники військових відділів: ЦК КП(б)У — В. І. Іванов, І. З. Кравчук; Луганського обласного — Н. В. Чучмарьов, Полтавського обласного — П. В. Нікітін; Харківського міського — В. А. Рибалко та багато інших. Усі вони відзначені високими урядовими нагородами³⁰.

Високо оцінювали діяльність військових відділів партійні організації республіки. Так, на першій післявоєнній Луганській обласній конференції зазначалося, що військвідділи постійно займалися питаннями військової роботи, успішно виконали завдання, що стояли перед ними. В резолюції Київської обласної партконференції, зокрема, підкреслювалося: «...Військові відділи обкому, міськкомів, райкомів партії справилися із своїми завданнями»³¹. У червні 1945 р. у доповіді Наркомату охорони здоров'я УРСР про роботу за 1943—1945 рр. відзначалося, що завдяки «постійному керівництву і практичній допомозі військових відділів ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів і райкомів партії були успішно розв'язані завдання організаціями Червоного Хреста»³².

Діяльність військових відділів партійних комітетів України по організації допомоги діючій армії сприяла успішному виконанню нею завдань по розгрому німецько-фашистських окупантів.

²⁹ «Правда України», 7 грудня 1944 р.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 3, арк. 82—83.

³¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3, спр. 225, арк. 57, 58, 68.

³² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 5, спр. 19, арк. 32, 38, 59; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 47, арк. 49.

ШЕФСТВО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ НАД ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ (1921—1925 рр.)

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

Після розгрому внутрішньої і зовнішньої контрреволюції молода Країна Рад спрямувала всі зусилля на відбудову народного господарства і планомірне будівництво першого в світі соціалістичного суспільства. Але, знаходячись у капіталістичному оточенні, держава диктатури пролетаріату в усякий час могла зазнати нападу з боку імперіалістичних країн. За таких умов гарантувати безпеку Радянській державі могла тільки наявність сильної робітничо-селянської армії. Тому В. І. Ленін неодноразово наголошував, що «...ми свою Червону Армію що б то не стало повинні зберегти в усій бойовій готовності...»¹. В ті роки таке завдання було надзвичайно складним. Імперіалістична війна, іноземна інтервенція і внутрішня контрреволюція призвели до економічної розрухи народного господарства країни. Важким було становище і робітничо-селянських Збройних Сил. Але червоні бійці стійко перемогли тимчасові труднощі. Командуючий військами України і Криму М. В. Фрунзе у вересні 1921 р. зазначав: «Загальний настрій частин Червоної Армії чудовий... Це тим утішно бачити, що становище армії у відношенні постачання далеко не блискуче»². Дійсно, за роки імперіалістичної і громадянської воєн більшість старих казарм перетворилася в руїни, ті ж приміщення, що збереглися, потребували ремонту. Ще гіршою була справа з внутрішнім обладнанням казарм. За царизму казарми будувалися без елементарних умов для життя солдата. Бракувало також обмундирування, продовольства, необхідної літератури, письмових приладь тощо.

Комуністична партія і Радянський Уряд робили все можливе, щоб забезпечити свої Збройні Сили. Необхідність розгортання шефської роботи у військах та її направленість були обґрунтовані в ряді постанов і рішень партії. Так, у грудні 1921 р. IX Всеросійський з'їзд Рад, поклавши в основу рішення X з'їзду РКП(б), ухвалив «Резолюцію про Червону Армію і Червоний Флот», в якій закликав центральні і місцеві органи влади докласти максимум зусиль для зміцнення армії, поліпшення її матеріального становища, підвищення військового і політичного рівня знань червоноармійців³. Ці ж питання були розглянуті і повністю ухвалені на VI Всеукраїнському з'їзді Рад⁴. Важливу роль у матеріально-технічному забезпеченні Червоної Армії відіграв циркуляр ЦК КП(б)У і Політуправління військ України і Криму «Про допомогу Червоній Армії», розісланий на початку 1922 р. всім губкомам КП(б)У⁵. Але, щоб поліпшити становище армії і флоту, потрібні були значні матеріальні ресурси, які Радянська держава, виснажена багаторічною війною, голодом і розрухою, не могла виділити в достатній кількості.

Заклики Комуністичної партії до трудящих допомогти Радянській державі утримувати Червону Армію знайшли всебічну підтримку з боку робітників, трудового селянства країни. Питання допомоги обговорювалися на численних зборах, що відбувалися також в містах і селах Радянської України. Основною формою участі робітничого класу

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 124.

² «Вісті», 21 вересня 1921 р.

³ Див.: Съезды Советов в документах. 1917—1936, т. I, М., 1959, стор. 177—180.

⁴ Див.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932, стор. 138—141.

⁵ «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 12, стор. 38.

су і трудового селянства у зміцненні Радянських Збройних Сил було шефство колективів заводів і фабрик, промислових об'єднань, комнезамів над частинами Червоної Армії і Військово-Морського Флоту.

Питання шефства робітничого класу Української РСР над Червоною Армією в 1921—1925 рр. не знайшли належного висвітлення в науковій літературі, хоча ця тема дуже важлива і, безумовно, вимагає від науковців ретельного вивчення.

Активно включившись у кампанію допомоги Радянським Збройним Силам, трудящі Української РСР вбачали в цьому виконання ленінських накреслень. У численних листах і телеграмах В. І. Леніну робітники запевняли вождя у своїй готовності всіляко служити зміцненню обороноздатності молодій Країні Рад. Так, колектив Андрушівського цукрового заводу на Житомирщині в день 5-ї річниці Радянських Збройних Сил повідомив: «Ми, робітники, даємо клятву допомогати в щоденній роботі по поліпшенню побуту нашої визволительки Червоної Армії»⁶.

Єднання пролетаріату з Червоною Армією перетворювалося на справжнє свято. Так, 27 березня 1922 р., в день прийняття пролетарського шефства робітниками Харківського паровозоремонтного заводу над Заволзьким полком, його командири і бійці прийшли на завод і разом з робітниками відробили денну зміну. На урочистому мітингу, що потім відбувся, харківські паровозобудівники зазначили: «Робітники паровозоремонтного заводу з гордістю беруть шефство над Заволзьким стрілецьким полком. Сьогоднішній день ми вважаємо кращим днем в історії нашого заводу і в житті кожного з нас. Тільки єдність робітників і Червоної Армії може зберегти і зміцнити всі завоювання революції»⁷.

На урочистих засіданнях з приводу прийняття виробничими колективами шефства над військовими частинами визначалася його мета, накреслювалися конкретні заходи щодо поліпшення матеріального становища червоних бійців. Зокрема, 14 квітня 1922 р. учасники пленуму Донецької губпрофради, взявши шефство над 109-им батальйоном військ ДПУ, у своїй резолюції зазначили: «...Губпрофрада буде пишатися не званням шефа, а можливістю надавати батальйону підтримку»⁸. Вітаючи цей почин, голова Донського райкому профспілки металістів М. М. Шверник від імені всього пролетаріату Донбасу пообіцяв всебічну допомогу військовій частині як в матеріальному відношенні, так і в ідейному вихованні особового складу⁹.

Борючись за охоплення пролетарським шефством всіх військових частин Червоної Армії на Україні, заводські колективи, що вже стали шефами, закликали інші підприємства включатись у цю надзвичайно важливу справу. Так, робітники Харківського заводу сільськогосподарських машин заявили: «Ми закликаємо товаришів з інших заводів наслідувати наш приклад. Нехай не бентежить робітника, що його кошти мізерні для матеріальної допомоги червоноармійцю. Наша сила і допомога в нашому труді і в нашій пролетарській свідомості»¹⁰. Пролетарське шефство швидко поширювалося в республіці. На 1 бе-

⁶ Дорогой наш Ильич. Сборник документов и материалов, Житомир, 1970, стор. 28.

⁷ «Коммунист», 30 березня 1922 р.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 911, арк. 25.

⁹ Там же.

¹⁰ «Коммунист», 24 лютого 1922 р.

резня 1923 р. робітники промислових підприємств УРСР шефствували над 28 942 червоноармійцями¹¹.

Не можна обминути того факту, що робітники, надаючи допомогу своїм підшефним, не лишалися байдужими до становища червоноармійців з інших частин. Траплялося, що для таких військових підрозділів створювалися тимчасові фонди допомоги. Так, підприємства Укртекстильтресту, Південмаштресту, Укртрестільмашу і Коксобензолу робили щомісяця грошові асигнування школі молодшого комскладу військ ДПУ, тим самим компенсуючи відсутність у неї шефа¹².

Одним з головних напрямів шефської роботи заводських і фабричних колективів було надання матеріальної допомоги Червоній Армії. З ініціативи робітників на багатьох підприємствах незадовго до відзначення дня створення Радянських Збройних Сил, організовувалися недільники, робітники працювали понаднормово, відраховуючи зароблені гроші у фонд зміцнення Червоній Армії. Так, 11 січня 1922 р. на II Одеському губернському з'їзді профспілок робітники-металісти міста запропонували влаштувати недільник на користь Червоній Армії. Пропозиція одеського пролетаріату була одностайно схвалена делегатами з'їзду¹³. В лютому 1922 р. парторганізація Луганського гірничого району теж провела недільник, в якому взяло участь понад 1100 гірників. Зароблені на ньому 6 млн. крб. пішли на поліпшення матеріального становища червоноармійців¹⁴. Напередодні 5-ї річниці Червоній Армії (18 лютого 1923 р.) з ініціативи Донецького губкому КП(б)У і губпрофради було влаштовано «Вседонецький недільник допомоги безпритульним дітям і Червоній Армії»¹⁵.

Масового характеру в цей час набуло відрахування робітниками коштів із заробітної плати для бійців підшефних частин. Так, 9 лютого 1922 р. транспортники республіки виділили у фонд зміцнення обороноздатності країни 250 млрд. крб.¹⁶ На багатьох шахтах Донбасу гірники вирішили передати Червоній Армії гроші, які мали отримати за невикористані відпустки в 1921—1922 рр.¹⁷ Робітники 1-ої канатної фабрики в Новій Баварії на Харківщині щомісяця відраховували 2% заробітної плати підшефному полку¹⁸. Аналогічні ухвали одностайно приймалися і на багатьох інших підприємствах України.

Велика підтримка Червоній Армії надходила від робітничої молоді України. Комсомольські організації республіки в 1922—1926 рр. зібрали для своїх підшефних 40 тис. крб. і надіслали близько 50 тис. подарунків¹⁹.

Багато зробила громадськість України для забезпечення червоноармійців казармами після того, як Раднарком УРСР у серпні 1921 р. прийняв постанову «Про ремонт казармених приміщень», а VI конференція КП(б)У визнала цю ділянку роботи «першочерговою справою»²⁰. Повсюдно відбувалися оголошені ВУЦВК місячники ремонту

¹¹ «Архіви України», 1975, № 6, стор. 57.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 5, спр. 32, арк. 14.

¹³ Там же, ф. 2605, оп. 1, спр. 925, арк. 9.

¹⁴ «Луганська правда», 21 березня 1922 р.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 4, спр. 61, арк. 47—49.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 1, спр. 135, арк. 22.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 4, спр. 61, арк. 156.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 818, оп. 1, спр. 7, арк. 435.

¹⁹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971, стор. 157.

²⁰ Сборник узаконений и решений рабоче-крестьянского правительства Украины, Харьков, 1921, № 427, стор. 506; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, К., 1976, стор. 196.

«Червоної казарми»²¹. Кожний губвиконком мав конкретне завдання— відремонтувати приміщення для розташування полку.

Робітничий клас України гаряче відгукнувся на заклик партії та уряду. Протягом 1922—1923 рр. на заводах і фабриках республіки відбувалися недільники, робітники працювали на відбудові казарм у понаднормові години, відраховували кошти на придбання будівельних матеріалів тощо. Так, робітники Харківського паровозоремонтного заводу ухвалили відрахувати на ремонт казарм до 10% свого місячного заробітку²². Миколаївські залізничники заощадили 1 тис. пудів вугілля і передали його в фонд «Червоної казарми»²³.

9 листопада 1922 р. Київський губернський з'їзд профспілок заявив про відрахування 100-тисячним загоном робітників Київщини одностороннього заробітку на ремонт казарм²⁴. Високо оцінюючи допомогу київського пролетаріату, командуючий округом Й. Е. Якір зазначав: «Постанова, ухвалена Київським з'їздом робітників, є лише підтвердженням безперестанної любові, уваги, допомоги з боку організованого пролетаріату робітничо-селянській передовій озброєній заставі»²⁵.

VII Всеукраїнський з'їзд Рад відзначив великі успіхи, досягнуті в справі відбудови і ремонту казарм²⁶. Так, на кінець 1922 р. піхотні частини були забезпечені казармами на 100%, артилерія і технічні війська — на 70%, кіннота — на 50%²⁷. Але ця допомога не була одноразовою кампанією, а стала постійно діючим фактором, про що, зокрема, наголошувалося в резолюції VII Всеукраїнського з'їзду Рад²⁸. Для ефективнішої допомоги Червоній Армії 25 жовтня 1922 р. була створена Центральна шефська комісія при ВУЦВК, яка здійснювала загальне керівництво патріотичним рухом в республіці. Вона зобов'язала шефів витратити значні кошти на ремонт казарм і створення в них належних комунальних умов²⁹.

Для розв'язання цих завдань на місцях були утворені спеціальні комісії для ремонту казарм, які проводили широку агітаційну кампанію серед трудящих, сприяли забезпеченню будівництва робочою силою, необхідними матеріалами тощо. На заводах і фабриках організовувалися технічні підкомісії з числа інженерів і досвідчених робітників, які перед початком ремонту казарм встановлювали обсяг роботи, необхідну кількість будівельних матеріалів і коштів на їх придбання. Були випадки, коли всі робітники підприємства прямували до казарм, де, визначивши необхідну суму для їх обладнання, прямо на місці робили відрахування³⁰. Шефи не обмежувалися лише участю у відбудові казарм, а й споруджували школи, хати-читальні, клуби для червоних бійців.

В свою чергу армійські партосередки проводили серед бійців роз'яснювальну роботу, виховуючи в них почуття дбайливого ставлення до народного майна. Це дало свої позитивні наслідки. Все більше листів з подякою надходило з армії на адресу робітничих колективів.

²¹ Сборник узаконений и решений рабоче-крестьянского правительства Украины, 1922, № 506, стор. 533—534.

²² «Коммунист», 9 лютого 1923 р.

²³ «Красный Николаев», 15 грудня 1922 р.

²⁴ «Красная Армия», 11 листопада 1922 р.

²⁵ «Красная Армия», 12 листопада 1922 р.

²⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 169.

²⁷ «Красная Армия», 8 жовтня 1922 р.

²⁸ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 169.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 40, оп. 1, спр. 135, арк. 20.

³⁰ Там же, ф. 2689, оп. 1, спр. 1046, арк. 73—74.

Ось що писали червоноармійці 2-го електротехнічного батальйону робітникам коксобензолної промисловості: «Нехай будуть впевнені робітники, що їх трудові копійки, кинуті на відбудову нашої казарми, не витрачені дарма. В теплій, затишній казармі ми зуміємо цілком віддатися військово-політичному навчанню — основі могутності Червоної Армії»³¹.

Забезпечення військ казарменими приміщеннями давало змогу краще організувати військову підготовку і відпочинок червоноармійців. Як згадував командир 45-ї Волинської дивізії І. І. Гаркавий, з переходом у казарму все більше часу звільняється для навчання та підготовки молодого бійця, командира і політпрацівника³².

Під керівництвом партійних організацій пролетаріат України значну увагу приділяв поліпшенню побуту червоноармійців. Важливу роль у цьому відігравали заводські та фабричні комітети. Участь широких верств населення в обладнанні казарм для радянських військ сприяла зміцненню братерських уз між робітничим класом і червоними бійцями. «Цим шляхом, — відзначав ВУЦВК, — зміцнюється зв'язок червоноармійців з широкими робітничими масами»³³.

Поряд з матеріальною підтримкою Червоної Армії робітничий клас України винятково важливого значення надавав ідейному шефству. «Потрібно добитися того, — писав заступник командуючого УВО Р. П. Ейдеман у переддень 5-ої річниці Радянських Збройних Сил, — щоб культосвітня робота в армії якнайтісніше була пов'язана з такою ж роботою в робітничих організаціях»³⁴.

Питання про широке впровадження в життя ідейного шефства було порушено в 1922 р., коли в основному було завершено реорганізацію Червоної Армії. Так, на київському окружному засіданні шефів у травні 1922 р. зазначалося, «що турбота про підшефні частини не може обмежуватися лише поліпшенням матеріального побуту, а повинна йти по шляху культурного і духовного розвитку червоноармійських мас»³⁵. На цьому й зосередила свою увагу Центральна шефська комісія при ВУЦВК. Вона, зокрема, наголошувала, що «шефство над Червоною Армією на Україні має на меті не тільки зміцнення самої армії, а й зміцнення ідейного, духовного зв'язку між робітничо-селянською Червоною Армією і робітничо-селянською громадськістю»³⁶.

Успішне розв'язання завдань народного господарства дало змогу Радянській державі цілком взяти на себе забезпечення Радянських Збройних Сил. Отже, необхідність у матеріальній допомозі РСЧА з боку трудящих почала поступово відпадати. Основною формою участі трудящих у зміцненні Червоної Армії стало ідейне шефство. «Нині, — зазначалося в наказі РВР СРСР від 12 грудня 1924 р., — визнається за необхідне перенесення центра ваги на зміцнення спайки і культурної змички трудящих з Червоною Армією, тобто на ідейне шефство»³⁷. Воно охоплювало широке коло питань: проведення спільних свят обмін делегаціями, листування виробничих колективів з військовими підрозділами, піклування шефів про підвищення культурно-освітнього

³¹ «Коммунист», 17 жовтня 1923 р.

³² О сорок пятой. Материалы из истории 45-й Волинской Краснознаменной дивизии, К., 1928, стор. 28.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1581, арк. 222.

³⁴ «Вестник профдвижения Украины», 1923, № 12, стор. 10.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 3489, оп. 1, спр. 39, арк. 52.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1700, арк. 39.

³⁷ «Военно-исторический журнал», 1975, № 1, стор. 87.

рівня червоноармійців тощо. Важливою формою ідейного шефства була організація для червоноармійців екскурсій на підприємства.

З кожним роком кількість таких відвідувань зростала. Так, у 1925 р. лише в Києві було організовано 1189 екскурсій для червоноармійців, в яких взяло участь 43 410 чол.³⁸ Багато з них було присвячено знайомству з революційним минулим і сучасним життям київських заводів і фабрик. Важливістю таких заходів була безперечною. Про це свідчить відгук червоноармійців роти зв'язку після відвідування ними Катеринославського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського. «Бажано більше таких екскурсій, — писали воїни, — які багато дають червоноармійцям, особливо селянам. Вони на власні очі бачать працю робітника, порівнюють свою роботу з фабрично-заводською і починають ясніше розуміти спільність робітничо-селянських інтересів»³⁹.

Для ознайомлення червоноармійців з життям і працею заводських колективів робітники надсилали у підшефні частини фотоальбоми та окремі фотографії⁴⁰. Важливе значення для зміцнення дружніх стосунків між заводом і казармою мали індивідуальні й колективні письмові зв'язки. Під час відвідування підшефних частин робітники влаштовували лекції, бесіди, концерти, ставили спектаклі і вистави для червоноармійців.

Заводські та армійські парторганізації випускали спільні стіннівки, червоноармійці вводилися в редакційні колегії заводських багатотиражок, робітники вміщували свою кореспонденцію в армійській пресі. Зокрема, колектив київського заводу «Арсенал» систематично надсилав підшефному 130-му Богунському полку свою стіннівку⁴¹. Невід'ємною складовою частиною ідейно-політичного зв'язку робітничого класу і Червоної Армії стало масове ознайомлення шефів з історією підшефних їм частин, участь у відзначенні щорічних ювілеїв військових з'єднань. Шефи допомагали военкорам збирати матеріали з історії їх військових частин. З свого боку червоноармійці друкували багато матеріалів про своїх шефів на сторінках військової преси.

Важливу роль відіграла допомога з боку робітничого класу в ліквідації неписьменності серед червоноармійців, яка заважала молодим бійцям успішно опанувати військову справу, перешкоджала оволодінню новою технікою. Так, лише працівники поліграфічної промисловості республіки надрукували для червоноармійців УВО 10 тис. букварів⁴². Інші підприємства відпускали значні кошти підшефним частинам для придбання письмового приладдя, зошитів, підручників тощо.

Успішна ліквідація неписьменності в Червоній Армії вимагала збільшення мережі бібліотек у військових частинах, укомплектування їх достатньою кількістю літератури. З цією метою командування УВО оголосило з 1 жовтня 1923 р. по 1 січня 1924 р. кампанію «Всі за книгу», під час якої планувалися ремонт червоноармійських хат-читалень, реставрація книг, поповнення бібліотек літературою тощо. Кампанія завершилася на початку 1924 р. «Днем книги», який перетворився в справжнє свято ліквідації неписьменності. Робітничий клас Української РСР у своєму ідейному шефстві відводив чільне місце культурним

³⁸ Київський міський державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 411, арк. 25.

³⁹ «Красная Армия», 17 січня 1925 р.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2531, оп. 1, спр. 287, арк. 20.

⁴¹ «Красная Армия», 30 серпня 1923 р.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 5, спр. 126, арк. 12.

зв'язкам з військовими частинами. Так, робітники Харківського заводу сільськогосподарських машин заявили: «Нехай наш робітничий клуб стане клубом червоноармійця і нехай частіше комосередки та гуртки заводу і червоної казарми збираються разом!»⁴³. Заводські самодіяльні колективи були частими гостями в клубах підшефних військових частин. Зокрема, металісти Одеси неодноразово виступали перед воїнами 9-го дивізіону військ ДПУ⁴⁴, драмгурток одеської електростанції показав 7 самодіяльних спектаклів червоноармійцям підшефної частини⁴⁵. Всі ці заходи сприяли піднесенню культурного рівня бійців, формуванню їх світогляду, допомагали підвищенню бойової і політичної підготовки.

Своїм прикладом робітники залучали до активної участі у зміцненні Червоної Армії широкі верстви трудового селянства. «Незаможнику, відгукнись з щирим серцем і допоможи червоноармійцям так, як допомагають робітники фабрик і заводів своїм підшефним!», — закликала Полтавська губкомісія незаможних селян⁴⁶. Запалене патріотичним почином робітничого класу, українське селянство активно допомагало Червоній Армії. «Села та округи брали шефство над цілими дивізіями і постійно підтримували з ними живий зв'язок», — зазначала Центральна шефська комісія при ВУЦВК⁴⁷. З 1 січня 1923 р. по 31 травня 1924 р. лише комітети незаможних селян внесли у фонд оборони країни 39 730 крб. золотом⁴⁸.

З огляду на той факт, що переважна більшість особового складу Червоної Армії складалася з селян (85%), шефство пролетаріату над Збройними Силами сприяло зміцненню союзу робітничого класу і трудового селянства. Тісний зв'язок військових частин з промисловими підприємствами допомагав червоноармійцям ознайомитися з робітничим життям. Багато з них після демобілізації йшли працювати на фабрики і заводи, поповнюючи лави робітничого класу політично свідомими і морально загартованими кадрами.

Шефство робітничого класу України, як і всього Радянського Союзу, мало велике значення для зміцнення обороноздатності першої в світі держави диктатури пролетаріату.

Нині шефські зв'язки військових частин Радянської Армії з робітниками, колгоспниками та інтелігенцією, спираючись на багаторічний досвід, всебічно розвиваються і вдосконалюються. Вони сприяють вихованню воїнів на трудових і бойових традиціях партії і народу, допомагають їм постійно бути в бойовій готовності захистити великі завоювання соціалізму.

⁴³ «Коммунист», 24 лютого 1922 р.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, стор. 214, арк. 86.

⁴⁵ Там же, спр. 397, арк. 36.

⁴⁶ Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 125, арк. 320.

⁴⁷ «Архіви України», 1975, № 6, стор. 57.

⁴⁸ Там же.

ВПЛИВ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ПОСИЛЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ БУКОВИНИ

Л. І. ВАСЮК (Чернівці)

Революція 1905—1907 рр. у Росії поклала початок могутньому піднесенню революційного робітничого руху в Європі і національно-визвольної боротьби народів колоній. Вона справила надзвичайний вплив і на розвиток класової боротьби в сусідній з Росією Австро-Угорщині, яку В. І. Ленін неодноразово порівнював за умовами з Російською імперією. Цей вплив, зокрема, яскраво проявився на західноукраїнських землях — в Галичині, Буковині і Закарпатті, що перебували тоді в складі габсбурзької імперії.

На початку ХХ ст. в Австро-Угорщині, яка справедливо вважалася «тюрмою народів», дедалі гострішими ставали класові суперечності між трудящими масами і експлуататорами, між пригнобленими народами і панівною буржуазною нацією, що здійснювала політику великодержавного шовінізму. Особливо активно розвивався цей процес на загарбаній Буковині, де поряд із загальними формами соціального і національного гноблення існували ще й інші, специфічні форми визиску. До них належали, зокрема, дискримінація буковинців в оплаті праці, найтриваліший робочий день порівняно з іншими провінціями Австрії, жорстокий національний гніт, онімечування всього громадського і культурного життя тощо.

Трудящі Буковини відгукнулися на революційні події в Росії масовими мітингами і демонстраціями. Робітники і селяни висловлювали почуття солідарності з повсталим народом, вітали і підтримували боротьбу проти царського самодержавства — оплоту не лише російської, а й світової реакції. Вони рішуче виступали проти колонізаторської політики австрійських імперіалістів, угодовства опортуністів з місцевої соціал-демократії, проти зради буржуазних націоналістів.

29 січня 1905 р. в Чернівцях відбулися великі народні збори, де в центрі уваги стояло питання «Революція в Росії». Присутні гаряче вітали її, проголошуючи: «Геть царизм!», «Хай живе революція!». З великим піднесенням і одностайністю була прийнята резолюція про подання матеріальної допомоги потерпілим від сваволі царського самодержавства. Прагнучи підтримати революцію в Росії діями, учасники зборів вишикувалися в колони і вирушили до будинку російського консульства, щоб висловити протест царському урядові і солідарність з російським народом. Але поліція не дозволила демонстрантам наблизитися до консульства¹.

Наслідуючи приклад пролетаріату Росії, робітники Буковини розгорнули страйкову боротьбу. У квітні 1905 р. почався страйк 350 будівельників. Одночасно застрайкували робітники цегельного заводу фірми «Сальтер ет Центнер» (с. Глибока). Власники заводу відхилили всі вимоги страйкарів і звільнили їх з роботи. Та, незважаючи на такі суворі заходи, страйк розширився — в ньому взяли участь 950 робітників інших цегельних заводів. У зв'язку із стійкістю й організованістю страйкарів підприємці пішли на деякі поступки: було встановлено мінімальну заробітну плату — 5,2 крони за виготовлення 1000 штук цегли (раніше за такий обсяг роботи платили лише 2,4 крони)².

¹ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 3, оп. 1, спр. 9299, арк. 1, 2; "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 31 січня 1905 р., стор. 3—4.

² «Буковина», 27 квітня, 1 травня 1905 р.; ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9300, арк. 1, 5, 6.

Особливо яскраво продемонстрували буковинські трудящі своє ставлення до російської революції під час святкування 1 Травня. Відзначаючи міжнародне пролетарське свято, чернівецькі робітники і селяни навколишніх сіл організували великий мітинг і демонстрацію. Вони виступали з червоними прапорами під лозунгами: «Хай живе революція!», «Геть абсолютизм!»³.

В кінці травня 1905 р. відбувся новий, більш масовий страйк — робітники 10 цегельних заводів відмовилися вийти на роботу. В результаті цього страйку підприємці змушені були підвищити заробітну плату. Виступи трудящих були організованими й рішучими, що навіть визнавала місцева влада⁴.

8 травня 1905 р. розпочали страйк робітники-землекопи будівельної фірми «Карл унд Емануель Таубер», яка будувала новий вокзал у Чернівцях. За дуже важку фізичну працю землекопам платили мізерну плату — від 1,6 до 2,5 крони на день. Роботу припинили 320 чол. Вони вимагали підвищити мінімальну денну оплату до 2,6 крони, максимальну — до 3 крон, а також збільшити перерву на обід. Їх вимоги були задоволені. Перемогою також закінчився страйк чернівецьких робітників парових млинів, які добилися підвищення заробітної плати усім категоріям трудівників та поліпшення розпорядку робочого дня, і виступ робітників м. Сторожинця⁵.

Особливо рішучим був страйк чернівецьких робітників-металістів (червень 1905 р.). Вони силою розігнали штрейкбрехерів і намагалися примусити майстрів приєднатися до їх вимог. Поліція заарештувала кількох учасників виступу. У Чернівцях страйкували столяри, слюсарі, бляхарі. 13 липня 1905 р. проти підприємців виступило близько 120 робітників м. Сторожинця, зайнятих на будівельних роботах. Цей виступ переріс у загальний страйк сторожинецьких трудящих⁶.

За прикладом російських пролетарів робітники Буковини поряд з економічними дедалі рішучіше ставили політичні вимоги. 18 травня 1905 р. відбулася масова демонстрація чернівецьких трудящих, яка мала політичний характер. При розгоні демонстрації поліцією було поранено 18 її учасників. 16 липня 1905 р. в Чернівцях відбувся загальний страйк, який за його масовість і наполегливість назвали «генеральним». В ньому взяло участь понад 6 тис. чол. Зупинилися фабрики, заводи, дрібні підприємства, не працювали магазини, видовищні заклади. Під час демонстрації 18 липня робітники, крім економічних вимог, висунули лозунг боротьби за загальне пряме виборче право⁷. Виступи робітників відбулися по всій Буковині, а також в інших провінціях Австро-Угорщини.

Барометром класової боротьби буковинського пролетаріату були революційні події в Росії. Жовтневий всеросійський політичний страйк викликав нову хвилю політичних виступів, спрямованих проти австрійської монархії, поміщиків і капіталістів, в Австро-Угорщині, зокрема на Буковині. Так, 19 листопада залізничники Чернівців оголосили політичний страйк з основною вимогою загального прямого виборчого права, який переріс у загальний робітничий страйк міста. За загальне виборче право боролися чернівецькі робітники на мітингу і

³ "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 2 травня 1905 р., стор. 3.

⁴ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9296, арк. 1, 2.

⁵ Там же, спр. 9301, арк. 7, 9; "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 11 травня 1905 р.

⁶ «Буковина», 15, 17 червня 1905 р.; ЧОДА ф. 3, оп. 1, спр. 9297, арк. 1.

⁷ «Буковина», 19 травня 1905 р.; ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9297, арк. 16.

демонстрації 28 листопада 1905 р., сторожинецькі — на «робітничому вічі». У своїх вимогах останні писали: «Ми, робітники м. Сторожинець і околиць, солідарні з робітничим людом цілої Австрії, залишили сьогодні роботу і зійшлися на віче, на якому піднесли жадання загального і рівного виборчого права». Страйк, що відбувся потім, і багатолюдна демонстрація, в якій взяло участь 1500 чол.⁸, були жорстко придушені поліцією.

Про великий вплив першої російської революції на розвиток класової боротьби на Буковині свідчить те, що 1905 р. в краї мали місце страйки на 209 промислових підприємствах з кількістю учасників, майже вчетверо більшою проти 1901 р.⁹ Це був апогей страйкового руху буковинського робітничого класу.

Страйковий рух являв собою величезну школу зростання класової свідомості, революційної боротьби робітничого класу проти капіталістичного ладу. Як відзначав В. І. Ленін, «...страйки привчають робітників до об'єднання, страйки показують їм, що тільки спільно можуть вони вести боротьбу проти капіталістів, страйки навчають робітників думати про боротьбу всього робітничого класу проти всього класу фабрикантів і проти самовладного, поліцейського уряду»¹⁰.

Під впливом революції в Росії набрали широкого розмаху і революційні виступи трудового селянства, особливо сільськогосподарських робітників. Квітень 1905 р. ознаменувався страйком сільського пролетаріату в селах Юрківці, Добринівці, Горошівці, який в результаті наполегливості добився деякого підвищення денної заробітної плати. Селяни Юрківців виступили проти жорсткої експлуатації і сваволі з боку місцевого поміщика Л. Меча. Страйкарі погрожували розправою тим, хто піде працювати до поміщика, і попередили про це жителів сусідніх сіл, зокрема с. Товтри. 10 квітня 1905 р. поміщицькі наглядачі почали зганяти жителів с. Малий Кучурів на роботу. Близько 200 селян стали вимагати підвищення заробітної плати. Поміщик відмовився виконати цю вимогу, і селяни розійшлися по домівках. Наступного дня все повторилося знову. Поміщик почував себе впевнено: на його ланах працювали інші найняті селяни, і не йшов на поступки. Але наполегливість страйкарів перемогла. Денна оплата праці незабаром була підвищена дорослим чоловікам до 1 крони 10 гелерів, жінкам — до 80 і неповнолітнім — до 60 гелерів. Місцева влада побоювалася, що цей тривалий і організований страйк сільськогосподарських робітників може поширитися й на інші села.

На початку травня застрайкували сільськогосподарські робітники с. Добринівці, вимагаючи від посесора Мотеля Ландау підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня. Про серйозність боротьби сільських робітників, і зокрема в названому селі, свідчить те, що цим питанням особисто займався президент крайового управління Буковини. «Слід докласти всіх зусиль, — писав він начальнику Чернівецького повітового управління, — щоб покласти край страйкові в Добринівцях законним шляхом в найкоротший строк. Я певен, що при вашому особистому втручанні це вдасться. Невтомно слідкуйте за настроєм сільськогосподарських робітників у вашім повіті»¹¹.

⁸ «Буковина», 22 і 29 листопада, 3 і 5 грудня 1905 р.

⁹ Österreichisches statistisches Handbuch, 1907, стор. 256—260.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 283.

¹¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9302, арк. 35, 39.

4 травня 1905 р. начальник Кіцманського повітового управління повідомив телеграфом президію крайового управління про початок страйку сільськогосподарських робітників в с. Горошівці. Жандармський пост села доповідав крайовій жандармерії: «3 травня близько 20 робітників прийшли до будинку землевласника Абрама Ланде і почали вимагати підвищення денного заробітку до 2 крон, замість 80 гелерів, які погодився прибавити поміщик. 4 травня Ланде привів близько 80 робітників із с. Погорілівки і не взяв на роботу жодного з місцевих селян. Останні поставили вимогу відправити назад найнятих робітників, і треба побоюватися заворушень, бо селяни дуже збуджені присутністю чужих людей і відмовою поміщика». Коли прибули з с. Погорілівки сільськогосподарські робітники довідалися про становище в Горошівцях, 60 чол. з них повернулися додому. Це був вияв класової солідарності. Про виступи сільськогосподарських робітників в Горошівцях, Добринівцях та інших селах краю президія крайового управління Буковини повідомила міністерство внутрішніх справ Австрії¹².

В останній декаді травня відбувся страйк в с. Оршівці. Це був досить організований і підготовлений виступ, в якому взяли участь 200 чол. Страйк розпочався за рішенням зборів сільських робітників, де крім селян Оршівців були представники від інших сіл, зокрема с. Кулачина (Галичина). Керівниками зборів і страйку були батраки Іван Чобан-Василіу та Іван Хохол. Подібний виступ (300 чол.)¹³ мав місце на початку червня 1905 р. і в селах Василеві та Чунькові.

Незважаючи на те, що страйкарі висували переважно економічні вимоги, страйковий рух сільськогосподарських робітників в цілому мав політичний характер, бо, як вчить В. І. Ленін, всяка класова боротьба є боротьбою політичною. Могутній розмах страйкового руху розхитував підвалини експлуататорського ладу, сіяв жах серед панівних класів. 9 червня 1905 р. президія крайового управління Буковини направила начальникам повітових управлінь циркуляр такого змісту: «З початку сільськогосподарських робіт в цьому році мали місце численні випадки страйків сільськогосподарських робітників, особливо в Кіцманському повіті. ...Рекомендуємо установити постійний — непомітний, але ґрунтовний контроль над настроєм населення. На випадок необхідності вживайте всіх заходів для попередження і проти поширення страйків сільськогосподарських робітників». Ці «заходи» були всім добре відомі — жандармський кийок, в'язниця і навіть кулі та багнети проти беззбройних сільських пролетарів. У страйковий рух дедалі більше вносився елемент свідомості. Передові революційно настроєні робітники і селяни все активніше вели агітаційну роботу серед трудящих. Це видно з того ж циркуляра: «Особливу увагу потрібно звернути на агітацію населення невідомими особами. Їх потрібно карати з усією суворістю законів і виселяти за межі краю»¹⁴.

Незважаючи на всілякі надзвичайні заходи властей, революційний рух трудового селянства Буковини — цієї найбільш відсталі і експлуатованої провінції Австро-Угорщини — розгортався. Приклад революційного пролетаріату Росії надихав буковинців в їх боротьбі проти жорстокого соціального і національного гніту.

Характерним для того часу було не лише посилення боротьби робітників і селян проти капіталістів і поміщиків, але й зближення кла-

¹² Там же, арк. 30, 31, 45—48, 50.

¹³ Там же, арк. 68, 106, 155, 210.

¹⁴ Там же, арк. 104, 105.

сових позицій двох трудових класів, висунання спільних політичних вимог. Зокрема, про загострення політичної спрямованості страйкового руху, використання трудящими міста і села суто політичних форм класової боротьби, якими були всенародні віча і демонстрації, свідчать події, що відбулися в Чернівцях. 11 листопада 1905 р. в місті був оголошений загальний страйк, учасники якого висунули не лише економічні, а й політичні вимоги (надання загального і прямого виборчого права та запровадження 8-годинного робочого дня). На вічі, в якому взяло участь близько 6 тис. чол., виступали робітники і селяни. До боротьби за землю у своїй яскравій промові закликав присутніх селянин с. Рогізна Юрчук. Потім відбулася спільна демонстрація робітників і селян, в колонах якої крокували 12 тис. чол. Вони пройшли з революційними піснями вулицями міста, зупинилися на Старо-Театральній площі, де зібралося друге віче. На ньому виступали з революційними промовами трудящі різних національностей, що проживали на Буковині. Це був один із проявів інтернаціональної солідарності пролетаріату¹⁵.

Масові спільні виступи робітників і селян відбулися і в інших містах австрійської монархії та її провінції — Буковини. Наприкінці листопада 1905 р. міністерство оборони Австрії надіслало циркуляр крайовим управлінням, в тому числі і Буковини, такого змісту: «В зв'язку з заворушеннями, викликаними рухом за загальне виборче право, а також подіями в Росії, у всіх провінціях імперії перед жандармерією поставлені підвищені вимоги, бо часто місцеві її органи виявляються недостатньо сильними і вимагають підкріплення. ...Жандармерія повинна бути використана у випадках, передбачених законоположенням. Якщо ж виникне необхідність застосування більшої сили, рекомендуємо звернутися до збройних сил»¹⁶. Цей документ свідчить про могутній вплив російської народної революції на поглиблення класової боротьби в Австро-Угорщині і разом з тим розкриває зв'язче обличчя панівних класів в особі їх уряду, який не зупиниться перед застосуванням зброї проти власного народу.

Виконуючи настанову урядових органів, президія крайового управління Буковини надсилає начальникам повітових управлінь циркулярного листа, в якому вимагає «...присікти будь-яку агітацію проти державної влади. Пан начальник зобов'язаний вжити всіх заходів, передбачених законом, на випадок загрози безпеці»¹⁷. Заходи, до яких вдавалися правителі Австро-Угорщини в боротьбі з революційними трудящими масами, свідчать про її широкий розмах.

Трудящі Буковини не обмежувалися виявом солідарності з революцією в Росії. Вони подавали пряму допомогу, в тому числі і зброєю, російським робітникам і селянам, які піднялися на боротьбу з царизмом. «За таємними даними, одержаними міністерством внутрішніх справ,— читаємо в циркулярному листі президії крайового управління Буковини начальникам повітових управлінь, датованому 7 грудня 1905 р.,— більша частина зброї, знайденої у революціонерів Росії,— австрійського походження». Австрійський уряд і місцеві буковинські власті намагалися будь-що перешкодити транспортуванню зброї в революційну Росію. В одному з документів говориться: «Згідно з вказівками міністерства внутрішніх справ від 14 листопада 1905 р. № 7715 і президії крайового управління Буковини від 15 жовтня 1905 р. пан начальник (повіту) зобов'язаний посилити контроль

¹⁵ «Буковина», 26 листопада 1905 р.

¹⁶ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9338, арк. 1, 2.

¹⁷ Там же, спр. 9298, арк. 2.

проти забороненого провозу революційної літератури, вибухівки і зброї, приділяючи цьому питанню особливу увагу»¹⁸. Однак робітнича згуртованість виявилася сильнішою від циркулярів буржуазних органів влади. Російський пролетаріат у боротьбі з самодержавством застосовував також зброю, передану йому буковинськими революційними робітниками і селянами.

Апогеєм революції 1905—1907 рр. було, як відомо, Грудневе збройне повстання, яке, хоч і закінчилося поразкою, стало школою безкомпромісної боротьби для всього міжнародного пролетаріату. Російські революційні робітники своїм прикладом вселили в серця трудящих світу віру в неминучість перемоги сил революції над силами реакції і гноблення.

Під впливом революційних подій в Росії класова боротьба трудящих Буковини розгорталась і в наступні роки. Характерним для того періоду було дедалі частіше висунання політичних вимог, зокрема реформи виборчого права. У квітні-травні 1906 р. пройшла хвиля зборів і мітингів в селах Заставнівського повіту — Погорілівці, Горошівцях, Юрківцях, Боянчук, Товтрах та ін. Це були масові виступи (200 і більше учасників). На зборах обговорювалося питання про завоювання загального, прямого і рівного виборчого права. У своїх виступах Іван Малишук, Григорій Фустей, Михайло Потурняк, Ілля Гуменюк, Дмитро Темеровський одностайно вимагали виборчої реформи, яка дала б змогу трудящим обирати своїх представників до верховних органів державної влади¹⁹.

1 травня 1906 р. робітники і селяни Буковини широко й урочисто відзначили свято міжнародної солідарності трудящих. В Чернівцях, на площі «Австрія», де майоріли червоні прапори, зранку зібралися робітники міста і селяни навколишніх сіл. Це було багатотисячне представництво буковинського пролетаріату. Над колонами святкової демонстрації, що відбулася, витав дух першої російської революції. Потім мав місце мітинг, на якому виступаючи з особливою силою відзначали «заслуги російського пролетаріату перед пролетаріатом усієї Європи»²⁰.

Під впливом російської революції міцніла класова та інтернаціональна солідарність трудящих різних національностей. Бурхливо зростали симпатії робітників і селян до своїх російських братів. Яскравим підтвердженням цього може бути такий приклад. На Буковині проживала значна кількість російських політичних емігрантів, які, за характеристикою австрійської поліції, були носіями революційних ідей. Коли згідно з розпорядженням міністерства внутрішніх справ місцеві власті у 1906 р. спробували повернути їх назад до Росії, тобто видати самодержавству для розправн, буковинські трудящі організували цілий ряд мітингів протесту²¹.

Часто разом з буковинцями в боротьбі проти спільного ворога — поміщиків та інших експлуататорів — виступали галицькі сільські пролетарі. Так, у липні 1906 р. 460 сільських робітників у маєтку поміщика Й. Фішера, до яких приєдналися і галичани, припинили роботу у зв'язку з невилплатою господарем грошей та іншими утисками. Вимоги страйкарів були задоволені²². Перемога була здобута спільними зусиллями буковинських і галицьких сільських робітників.

¹⁸ Там же, арк. 1.

¹⁹ Там же, спр. 9572, арк. 1; спр. 9302, арк. 222.

²⁰ «Буковина», 2 травня 1906 р.

²¹ «Буковина», 25 липня 1906 р.

²² ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 9302, арк. 243.

Робітничий клас на Буковині не був сконцентрований в містах. Дрібні промислові підприємства були розкидані по всьому краю, багато з них розташовувалося в селах, ближче до джерел сировини і дешевої робочої сили. Це сприяло спілкуванню промислових робітників і трудового селянства, революціонізувало останнє.

Трудящі цього краю вбачали в робітничому класі передову і спрямовуючу силу, надійного керівника і помічника в їх боротьбі проти соціального і національного гніту. Коли в листопаді 1906 р., наприклад, застрайкували чернівецькі працівники аптек, вони звернулися до робітників міста з листівкою, в якій просили підтримати їх у боротьбі проти власників-експлуататорів. Поліція конфіскувала 683 примірники цієї листівки, а чернівецький повітовий суд виніс ухвалу про заборону розповсюдження її і знищення всіх вилучених примірників²³.

Характерним для революційного руху буковинського пролетаріату було те, що піднесення чи спад його збігався в часі з цими ж етапами в Росії. Найбільшого розмаху там боротьба робітників і селян, як і в Росії, досягла в 1905—1906 рр. Певний спад і революційного руху буковинських трудящих в наступному періоді відбувався поступово, у запеклих класових боях.

Жорстокі репресії австрійських властей і опортуністична політика соціал-демократів не могли зовсім ліквідувати страйкового руху в країні. Хоч у 1907 р. він помітно уповільнився, робітники і селяни і в цей час й далі наполегливо боролися за свої права. На передньому краї боротьби продовжував залишатися буковинський робітничий клас. Перемогою закінчилися тривалі страйки робітників лісопильних заводів фірми «Таубер ет Нойман» у січні 1907 р. і в Дорна-Ватра у травні того ж року²⁴. Звичайно, це були незначні завоювання. Робітники дедалі більше почали розуміти, що для повного визволення потрібні були більш рішучі і радикальні дії. Але цілковитої ясності в цьому питанні у них ще не було.

В січні 1907 р. селяни с. Ревна здійснили напад на жандармів, яких прислали для розправи над ними за самовільне захоплення поміщицького лісу. Близько 100 чол., серед яких були жінки і діти, оточили жандармів і не дали їм змоги застосувати проти селян зброю. Начальник Вижницького повітового управління в зв'язку з цим надіслав президії крайового управління Буковини панічну телеграму такого змісту: «Необхідне направлення військової частини для відновлення порядку в селі і відвернення бунту, бо сили встановленого жандармського відділення недостатні. Телефонном користуватися неможливо, бо його пошкоджено». Під тиском цих подій вижницький повітовий суд змушений був розглянути суперечку між селянами і поміщиком про право користування лісом. Як і слід було сподіватися, буржуазний суд, захищаючи інтереси панівних класів, став на сторону поміщика. Судова ухвала заборонила селянам користуватися лісом. Було заарештовано шість чоловік з тих, хто активно відстоював права селян. В невеликому ж селі Ревна збільшили жандармський пост з 4 (як було раніше) до 18 жандармів²⁵. Так селяни були приречені на страждання у зв'язку з нестачею палива, хоч на території краю були великі лісові масиви, свавільно привласнені місцевими поміщиками і церковниками.

В серпні 1907 р. відбувся великий, добре організований виступ сільських робітників у с. Валява Кіцманського повіту, спрямований

²³ Там же, спр. 9577, арк. 8—9.

²⁴ Там же, спр. 9876, арк. 1, 4; спр. 9877, арк. 1, 4, 6.

²⁵ Там же, спр. 9879, арк. 1—7, 8, 10, 11, 12, 12а.

проти поміщицького гніту. Чисельність учасників досягла 350—400 чол., якими керував страйковий комітет у складі 4 осіб. Цей масовий революційний виступ мав риси повстання і був одним з найбільших на Буковині за весь той рік²⁶.

Як свідчать факти і події, революція 1905—1907 рр. в Росії дістала широкий відгук в інших країнах світу, зокрема в Австро-Угорщині і Буковині. На їх прикладі було також підтверджено, що російська народна революція 1905—1907 рр. започаткувала новий період всесвітньої історії — період політичних потрясінь і революційних битв трудящих за визволення від капіталістичної експлуатації, національного гніту, за створення справедливого і прогресивного суспільства.

²⁶ Там же, спр. 9302, арк. 293—295.

З історії Київської Русі

«РУСЬКА ЗЕМЛЯ» В ЛІТОПИСАХ ХІ—ХІІІ ст.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

«Руською землею», «Руссю» давньоруські літописці й письменники називали всі етнічні землі східних слов'ян або окремі їх частини. У «Повісті временних літ», Новгородському, Київському, Суздальському та інших літописах назва «Руська земля» зустрічається досить часто і з контексту нерідко можна з'ясувати, до якого конкретно регіону вона застосовувалася.

Наукова література, присвячена топоніму «Руська земля», — дуже велика. Проте автора цієї розвідки цікавить, головним чином, його історико-географічний аспект, тому він розглядає, в основному, праці, в яких йдеться про територіальне вживання назви «Руська земля» у той чи інший історичний період. Водночас не можна забувати, що географічний зміст поняття «Руська земля» безпосередньо зв'язаний з його виникненням.

Автори так званої норманської теорії походження Русі вважали, що ця назва принесена на східнослов'янські землі вихідцями із Скандинавії. Боротьба між норманістами і антинорманістами тривала 200 років¹. Норманська теорія була остаточно спростована радянськими вченими. Важливо відзначити, що у процесі боротьби з норманістами склалася теорія оригінального, східнослов'янського виникнення етнічної та державної назви «Руська земля». Не обійшлося і без курйозів. Наприклад, група буржуазних учених останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст. у запалі боротьби проти норманістів навіть доводила, нібито цей термін виник на Волзі, яку ще грецький географ ІІ ст. н. е. Птолемей, а за ним і середньовічні географи з країн Сходу начебто іменували Ро-

¹ Див. синтетичний огляд літератури з цієї проблеми у кн.: В. П. Ш у ш а р и н. Современная буржуазная историография Древней Руси, М., 1964, стор. 229 і далі.

сою або Руссю². Насправді це хибне твердження виникло внаслідок неправильного читання неясних географічних термінів давніх авторів, а Волга і в давнину так не називалася. У давньоруських літописах XI—XIII ст. Волга чи Поволжя також жодного разу не виступають під назвою «Русь» або «Руська земля».

Нині серед радянських учених особливо популярною є теорія наддніпрянського походження назви «Русь» («Руська земля»). Вважається, що на берегах річки Росі з давніх-давен жило праслов'янське плем'я «рось» або «русь» (первинне «о» у процесі розвитку мови трансформувалося в «у»). Отже, топонім «Русь» походить від назви річки. У VI ст. східнослов'янські племена об'єдналися у великий союз на чолі з племенем русів, щоб дати відсіч зовнішнім ворогам. Цей союз племен східні джерела VI—VIII ст. іменували «Руссю». Поступово об'єднання східнослов'янських племен перетворилося в ранньофеодальну державу, яка і успадкувала від нього згадане найменування³.

Коротко викладена теорія походження назви «Русь» не поділяється частиною лінгвістів. О. І. Попов, наприклад, рішуче заявив: «Ім'я цієї річки (Рось), без сумніву, не має відношення до етнічного терміна «Русь», на що неодноразово вказували слов'янознавці (останнім часом особливо Ф. П. Філін)»⁴. Очевидно, на сучасному етапі вивчення проблеми важко однозначно відповісти на питання, чи існував зв'язок між назвою річки Росі і топонімом «Русь». Але варто зауважити, що думка про наддніпрянське походження слова «Русь» якнайкраще узгоджується з ареалом його застосування у літописах — саме стосовно Середнього Подніпров'я.

Не можна обминути увагою ще одну, досить популярну в минулому серед радянських дослідників теорію, згідно з якою назва «Русь» була соціальним, класовим поняттям. Видатний лінгвіст академік М. Я. Марр зазначав, що вона «характеризує класову організацію будівників найдавніших міст на Русі»⁵. Його думку поділяли С. В. Юшков, М. С. Державін і, з певними застереженнями, В. В. Мавродін⁶. Але якщо останній припускав, що спочатку слово «Русь» було етнічною назвою і лише згодом стало соціальним поняттям, то С. В. Юшков і М. С. Державін думали інакше. Вони вважали, що згаданий топонім виник як соціальне, класове поняття і означав привілейовані верстви населення або навіть військову касту. Потім соціальний термін «Русь» став етнічним і поширився на всі східнослов'янські землі. Найбільш докладно ця концепція обгрунтована Л. С. Тиверіадським⁷.

Прихильники цієї теорії надто вільно тлумачили тексти найдавнішого літопису, зокрема вміщений у ньому договір Олега з греками. Неточність такої інтерпретації джерел переконливо довів А. М. Насонов. Зокрема, розглядаючи тезу С. В. Юшкова про те, ніби текст

² С. Гедеонов. Варяги и Русь, Спб., 1876, стор. 420; Д. И. Иловайский. Разыскания о начале Руси, М., 1882, стор. 70; Ф. И. Кнауэр. О происхождении имени народа «Русь». — Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. II, отд. II, М., 1902, стор. 15—19; та ін.

³ Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории, М., 1964, стор. 15; В. В. Мавродин. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности, М., 1971, стор. 186—188; та ін.

⁴ А. И. Попов. Названия народов СССР, Л., 1973, стор. 50.

⁵ Н. Я. Марр. Избранные работы, т. V, М.—Л., 1935, стор. 317.

⁶ С. В. Юшков. Конспект лекций по истории государства и права СССР, М., 1940, стор. 23; його ж. К вопросу о происхождении Русского государства. — Ученые записки Московского юридического института, т. II, М., 1940, стор. 52 і далі; Н. С. Державин. Происхождение русского народа, М., 1944, стор. 80—81; В. В. Мавродин. Образование Древнерусского государства, Л., 1945, стор. 387—391.

⁷ Л. С. Тиверіадський. К вопросу о происхождении Руси в связи с этногенезом славян. — Исторические записки, 1942, № 13, стор. 46—53.

Олегового договору дає підстави вважати русів пануючим класом навіть стосовно бояр, він зауважив, що насправді договори з греками уклалися князями від імені бояр, а не русів⁸, і, отже, бояри були півною верствою Київської Русі на початку X ст.

Тенденційність тлумачення літописів прихильниками концепції класового змісту поняття «Русь» відзначив ще Б. Д. Греков, який був переконаний, що воно з самого початку мало лише етнічне значення⁹.

Сучасні радянські вчені вважають, що словами «Русь» і тотожним йому «Руська земля» в ранньому середньовіччі називали територію, населену давньоруською народністю, і саму цю народність. Адже саме у такому розумінні ця назва вживається в літописах та інших давньоруських писемних пам'ятках¹⁰.

Нині теза про те, що поняття «Русь» і «Руська земля» мають лише етнічний і державно-територіальний зміст, визнається всіма дослідниками давньоруської історії. Проте й досі серед учених немає єдиної думки щодо ареалу поширення цієї назви на східнослов'янських землях у той чи інший історичний період, що пояснюється, насамперед, складністю тлумачення інформації давньоруських літописів.

Відомий дворянський історик і джерелознавець М. П. Погодін, спираючись на свідчення «Повісті временних літ» і Київського літопису XII ст., вважав, що назва «Руська земля» тлумачилася в ті часи досить широко, охоплюючи всі східнослов'янські землі. «У нас, — дійшов висновку вчений, — поняття про єдність, цілісність (Русі. — М. К.) започатковане набагато раніше, ніж на Заході»¹¹.

На протипагу Погодіну буржуазно-ліберальний історик В. Й. Ключевський вважав, що Руссю називалася Полянська земля у кордонах XI ст., а також уся територія на правому березі Дніпра на південь від Києва. При цьому історик посилався на Київський літопис 70—90-х років XII ст. Факти широкого тлумачення в літописах топоніма «Руська земля» Ключевський зводив лише до політичних причин. Так, на його думку, іменувалася територія, «якою володіла Русь (Київське князівство. — М. К.) з київським князем на чолі»¹².

Погляди Ключевського поділяв і відомий дореволюційний дослідник давньоруського права В. І. Сергеевич. Він розглядав поняття «Руська земля» надзвичайно вузько, доводячи, що так споконвіку називали лише колишні землі племені полян, зокрема Київ і Київську волость. Навіть «Чернігівська волость, — на його думку, — не становила частини Руської землі»¹³. Сергеевич не виключав і більш широкого тлумачення літописцями поняття «Руська земля», але пояснював його, так само, як Ключевський, виключно політичним фактором: мовляв, київські князі захоплювали нові землі і поширювали на них згадану назву. Але цьому, другорядному, на його погляд, змістові назви «Руська земля» вчений не надавав особливого значення¹⁴. Землю полян вважали «Руською землею» і деякі радянські дослідники¹⁵.

⁸ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства, М., 1951, стор. 19.

⁹ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 449—450.

¹⁰ Ця теорія утвердилася в радянській науці після виходу фундаментального дослідження Л. В. Черепніна «Исторические условия формирования русской народности до конца XV в.». — Вопросы формирования русской народности и нации, М.—Л., 1958.

¹¹ М. П. Погодин. Исторические замечания. Древность понятия об единстве Русской земли. — «Москвитянин», 1850, № 6, кп. 2, стор. 21—22.

¹² В. О. Ключевский. Сочинения, т. VI, М., 1959, стор. 132—133.

¹³ В. Сергеевич. Русские юридические древности, т. 1, Спб., 1890, стор. 83.

¹⁴ Там же, стор. 84, 87.

¹⁵ Див., наприклад, А. И. Попов. Названия народов СССР, стор. 50—51.

Слід відзначити, що тексти літописів дають підстави і для вузького, і для широкого тлумачення поняття «Руська земля». Однак згадані вище дослідники недосить уважно читувалися у контексті згадок літописців про «Руську землю», до того ж, користувалися ними анахроністично, наводячи поруч записи з джерел, що стосувалися як IX—X, так і XII—XIII ст., тобто не розглядали явища у розвитку.

Недосконалістю методики дореволюційної текстології та джерелознавства в цілому пояснювалося неправильне тлумачення свідчень літописних пам'яток, зокрема змісту поняття «Руська земля». Це було використано українськими буржуазними націоналістами. Так, М. С. Грушевський, подібно до Ключевського і Сергеевича, хибно ототожнюючи з «Руською землею» тільки Київську волость, до того ж всупереч історичній правді розглядав Київську Русь як матір виключно української народності. У першому томі своєї «Історії України-Руси» він без будь-яких підстав проголосив, що топонім «Руська земля» в XI—XII ст. поширювався в етнічному розумінні тільки на всю «Україну» (тобто Південно-Західну Русь. — М. К.) і що інших східних слов'ян називали руськими начебто лише за їх політичну приналежність до Київської держави.

Сучасний буржуазно-націоналістичний історик М. Чубатий провокаційно твердив, нібито в IX—XIII ст. Руссю чи Руською землею називали лише Україну, а не землі західного відгалуження східних і північно-східних слов'ян.

Однак звернення до літописів та інших писемних джерел давньоруської історії дає змогу переконливо спростувати фальсифікаторські твердження української буржуазно-націоналістичної історіографії. Насправді «Руською землею» в IX—XIII ст. і в пізніші часи називали землі всіх східних слов'ян: південних, західних і північних.

Багато зробили в справі вивчення історико-географічного аспекту назви «Руська земля» радянські вчені. Так, видатний дослідник давньоруської історичної географії А. М. Насонов на підставі аналізу основних літописних ізводів і списків IX—XIII ст. дійшов висновку, що це поняття, яке спочатку застосовували, в основному, до Південної Русі, в XII ст. і пізніше поширилося на всі землі східних слов'ян, але завжди воно мало державне і етнічне значення¹⁶.

Чудовий знавець літописних пам'яток академік Б. О. Рибаків справедливо зауважив, що у слова «Руська земля» середньовічні автори вкладали два різні поняття: по-перше, так називали частину лісостепового простору на півдні Русі, від Києва до Курська, по-друге, так поступово стали іменувати всі східнослов'янські землі, територію давньоруської народності від причорноморських степів до Льодовитого океану. Обидва тлумачення територіальних меж «Руської землі», підкреслює вчений, зумовлені історично. Більш давнім слід вважати погляд на Русь як на придніпровські землі. Він започаткований у VI—VII ст. Протягом X—XII ст. поняття «Руська земля» розширилося, відбиваючи зміни, що відбувалися в Київській державі, зокрема процес оформлення давньоруської народності, і стало відображати уявлення про всі землі східних слов'ян, незалежно від їх феодальної роздробленості¹⁷.

Найкатегоричніше цю думку висловив відомий археолог П. М. Третьяков: «Численні свідоцтва літописів доводять, що аж до XII—XIII ст. ні Новгородські, ні Смоленські, ні Ростово-Суздальські, ні Галицько-

¹⁶ А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 220.

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Древние русы. — «Советская археология», 1953, т. XVII; його ж. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве». — Историческая география России, М., 1970.

Волинські землі Руссю не називалися. В уявленні людей того часу (IX—XI ст. — М. К.) Руссю була лише Київська земля»¹⁸. Як ми покажемо далі, П. М. Третьяков помилявся.

Водночас радянські дослідники літописання не могли не помітити, що схема розширення змісту поняття «Руська земля» протягом X—XII чи XII—XIII ст. суперечить деяким літописним контекстам. У праці 1953 р. Б. О. Рибаків відзначив, що в Київському літопису 90-х років XII ст. Овруч протиставляється Русі лише тому, що він був особистим доменом київського князя¹⁹. Проте вчений не пояснив, чому в названому джерелі літописці XII ст. часом не зараховували до південної «Руської землі» її споконвічних міст — Чернігова і Переяслава.

В глибоко аргументованій праці з етногенезу східних слов'ян Л. В. Черепнін простежив процес формування давньоруської народності, визначив час її існування і розчленування на російську, українську і білоруську. Чимало уваги приділив учений особливостям вживання в літописах поняття «Руська земля». Констатуючи широкі межі його застосування в XI — на початку XIII ст. до всієї населеної давньоруською народністю території²⁰, він водночас відзначив, що з середини XII ст. у джерелах починається певне звужування змісту цієї державної й етнічної назви. Навівши низку прикладів з літописів, Л. В. Черепнін дійшов висновку, що вираз «Руська земля», який раніше вживався в джерелах у широкому плані, згодом все частіше набував значення Південної землі, і пояснив це розчленуванням території давньоруської народності, яке розпочалося наприкінці XI ст. і тривало протягом усього XII ст. Воно було виявом наростання процесів феодальної роздробленості.

Л. В. Черепнін вважає, що «процес утворення окремих самостійних князівств був пов'язаний з остаточним викоріненням племінного поділу. З сторінок літописів поступово зникають назви старих «племен» (кривичів, сіверян, вятичів та ін. — М. К.)... Замість племінних назв починають зустрічатися назви окремих земель-князівств, межі яких уже не збігалися з межами старих племен». Дедалі частіше, зазначає вчений, літописи згадують про землі Муромську, Ростовську, Полоцьку, Новгородську, Чернігівську, Галицьку та ін.²¹

Явище звужування змісту поняття «Руська земля» в XII ст. докладно розглянув і Б. О. Рибаків. Він зауважив, що «в руських літописах XII ст. ми знаходимо дуже багато прикладів воскресіння старого, архаїчного розуміння Русі лише як Південної». Вчений вважає однією з причин подібного явища природне прагнення всіх нових князівств, які недавно відокремилися від Київського князівства, підкреслити новизну свого політичного становища, утвердити незалежність від Києва, тобто відгородитися від Київської Русі термінологічно, урізавши значення слів «Руська земля»²².

На відміну від Л. В. Черепніна, котрий писав, що в епоху феодальної роздробленості було подолано старий племінний поділ, Б. О. Рибаків доводить, що Київська Русь розпалася на півтора десятка самостійних князівств, «більш-менш подібних до півтора десятків давніх племінних союзів. Столиці багатьох найбільших князівств були у свій

¹⁸ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности, Л., 1970, стор. 73.

¹⁹ Б. А. Рыбаков. Древние русы, стор. 33.

²⁰ Л. В. Черепнин. Назв. праця, стор. 51—58.

²¹ Там же, стор. 58—59, 61—63.

²² Б. А. Рыбаков. «Слово о полку Игореве» и его современники, М., 1971, стор. 158.

час центрами союзів племен: Київ — у полян, Смоленськ — у кривичів, Полоцьк — у полочан» тощо²³.

Б. О. Рибаків відзначає й іншу причину звужування змісту поняття «Руська земля»: всі найсильніші руські князі, нащадки Володимира Святославича, хоч і мали в XII ст. окремі землі, все ж продовжували вважати своєю спільною династичною власністю давнє ядро держави (Південну Русь), і кожний прагнув одержати свою частку в загальному надбанні прапрадідів. Звідси й протиставлення власних князівств Русі (Південній)²⁴.

З конспективно викладених думок наших попередників у вивченні цієї проблеми складається враження про коливання в різні хронологічні періоди в розумінні літописцями назви «Руська земля». Спочатку, в IX—XI ст., сенс її був досить вузьким — під «Руською землею» розуміли лише Південну Русь. Потім згадане поняття почало поширюватися на всі східнослов'янські землі (кінець XI чи початок XII ст.), але майже одночасно його значення знову звужилося до території старої «Руської землі»: Київського, Переяславського і Чернігівського князівств. У дійсності не всі названі вище вчені точно дотримувалися такого розуміння в історико-хронологічному аспекті змісту назви «Руська земля». Наприклад, Л. В. Черепнін вважає, що з самого початку цей термін мав загальноруське значення.

Перш ніж розглянути причини звужування в XII ст. назви «Руська земля», покажемо, що вона завжди вживалася давньоруськими літописцями в двох значеннях: широкому і вузькому. Почнемо з найдавніших текстів.

У вступі до «Повісті временних літ» її невідомий автор, розповівши про полянських князів Кия, Щека і Хорива, які сиділи у своєму граді Києві, продовжує: «И по сих братьи держати почаша род их княженъ в Полях (Троїцький список «Повісті временних літ» дає точніше читання: в «Полянех». — М. К.), в Деревлях (у Троїцькому: «в Деревлянех». — М. К.) свое, а Дреговичи свое, а Словени свое в Новгородѣ, а другое на Полоте, иже Полочане. От них же Кривичи, иже седять на верх Волги, и на верх Двины, и на верх Днепра, их же град есть Смоленськ; туде бо седять Кривичи... Се бо токмо Словенск язык в Руси: Поляне, Деревляне, Ноугородьци, Полочане, Дреговичи, Север, Бужане, зане седоша по Бугу, послеже же Вельняне»²⁵.

З східнослов'янських племен названо також радимичів, які сидять на Сожі, і вятичів, що живуть на Оці, а «Улучи и Тиверьци седяху по Днестру, приседяху к Дунаеви, бе множество их, седяху бо по Днестру оли до моря, суть гради их и до сего дне» (Лавр., стор. 11—12).

Таким чином, автор «Повісті временних літ» називає 13 східнослов'янських племен, що займали всю етнічну територію давньоруської народності в часи її формування (VI—IX ст.). Під 898 р. літописець повертається до цього питання і пише: «А Словенский язык и Русский одно есть..., аще и Поляне звахуса, но Словенскаяа речь бе. Полями же прозвани быша, зане в поли седяху, а язык Словенски един» (Лавр., стор. 28).

Отже, давньоруський літописець вважав, що всі східні слов'яни говорили спільною мовою, яку він ототожнював з руською. Звідси робимо висновок, що автору «Повісті временних літ» властиве широке

²³ Б. А. Рыбаков. Обзор общих явлений русской истории IX—середины XIII вв. — «Вопросы истории», 1962, № 4, стор. 50.

²⁴ Б. А. Рыбаков. Политическое и военное значение южной «Русской земли»..., стор. 70—71.

²⁵ Летопись по Лаврентьевскому списку (далі посилання даватимуться в тексті скорочено: Лавр.), Спб., 1872, стор. 9—10.

розуміння поняття «Русь» або «Руська земля». Він застосовував його до всіх без винятку східнослов'янських племен VIII—IX і, можливо, навіть VI—VII ст. Одночасно зауважимо, що тенденційне твердження деяких інших істориків, нібито Руссю називали лише полян, спростується наведеними словами літопису: «аще и Поляне звахуся, но Словенская речь бе». Звідси виходить, що поляни належали до великої східнослов'янської або руської народності.

Але вже в перших датованих записах «Повісті временних літ» натрапляємо і на вузьке розуміння «Русі» як лише Київської землі. Під 866 р. літописець розповідає про похід київських князів Аскольда і Діра на Царград, називаючи їх та їхнє військо «Руссю» («яко Русь на Царьгород идетъ», «безбожных Руси корабля смяте». — Лавр., стор. 20, 21). Втім з цього не слід робити поспішного висновку, нібито з 60-х років IX ст. вузьке поняття «Русь» замінює первинне широке. Адже, коли у 882 р. Олег убив Аскольда і Діра й сів князем у Києві, він, за словами того ж літописця, проголосив: «Се бути мати градом Русьским» (Лавр., стор. 23). Очевидно, у першому випадку термін «Русь» використаний літописцем у вузькому значенні, стосовно Русі Київської, в другому — в широкому розумінні цього слова, як збірного найменування всіх східних слов'ян.

Під 907 р. автор «Повісті» широко тлумачить назву «Русь». Про це свідчить текст договору з переможеними греками. В ньому говориться: «Даяти уклады на Руския грады: первое на Киев, таже на Чернигов, на Переаславль, на Полтеск (Полоцьк. — М. К.), на Ростов, на Любечь и на прочаа города, по тем бо городом седяху велиции князи, под Олгом суще» (Лавр., стор. 30).

З великих давньоруських міст початку X ст. у цитованому тексті не згаданий лише Новгород, однак, безсумнівно, і його тоді називали руським. Коли в 977 р. сини Святослава Ярополк, Олег і Володимир змагалися за старшинство на Русі, давньоруський літописець записав: «А Ярополк посадники своя посади в Новегороде, и бе володея един в Руси» (Лавр., стор. 74).

Одночасно в X ст. зберігається і обмежене, конкретне розуміння терміна «Руська земля» в значенні Київська, Південна Русь. Під 980 р. у літопису говориться про створення Володимиром пантеону язичницьких богів у Києві, на горбі, поряд з його теремом, і принесення їм жертв. Закінчуючи розповідь, літописець-християнин записав: «И осквернися кровью земля Руска и холм той» (Лавр., стор. 77). Як бачимо, обидва значення назви «Руська земля» вживаються в найдавнішому літопису одночасно. За нашими спостереженнями, в X ст. широке значення цього терміна дещо превалює над вузьким.

Важко встановити якусь хронологічну закономірність використання давньоруським літописцем XI ст. одного чи другого значення назви «Руська земля»: вони трапляються поруч як на початку, так і в кінці цього століття. Наприклад, під 1015 р. у джерелі спочатку йдеться про те, як київський князь Володимир Святославич, довідавшись, що «Печенегом идущем на Русь, посла противу им Бориса», свого сина (Лавр., стор. 127) — тут під Руссю, очевидно, розуміється її південна частина. Але далі в літописному запису того ж самого року читаємо: «Дивно же есть се, колико добра створил (Володимир. — М. К.) Русьстей земли, крестив ю» (Лавр., стор. 128). Тут термін «Руська земля» застосовано у найширшому значенні.

Подібну картину спостерігаємо і в записах «Повісті временних літ» кінця XI ст. Під 1094 р. у джерелі сказано: «Половци же начаша воевати около Чернигова, Олгови (Святославичу. — М. К.) не възбращающю, бе бо сам повелел им воевати. Се уже третее наведе поганья

на землю Русьскую» (Лавр., стор. 218). У цьому контексті «Руська земля» ототожнюється з Чернігівщиною, з частиною Південної Русі. Але, розповідаючи про знаменитий Любецький князівський з'їзд 1097 р., літописець зазначає, що князі говорили між собою: «Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору деюще?» і вирішили, щоб кожний з них правив землею, одержаною у спадщину чи від великого князя. При цьому поняття «Руська земля» досить широко тлумачиться літописцем: крім Київщини і Чернігівщини, до неї включено Волинь з містом Володимиром і Галичину з містами Перемишлем і Теребовлею (Лавр., стор. 247).

У текстах «Повісті временних літ» XI ст. із згадками про «Руську землю» можна помітити дві тенденції. Перша полягає в тому, що літописець вживає це поняття у вузькому значенні тоді, коли йдеться про воєнні дії. Цим він прагнув створити картину конкретної бойової обстановки. В 1018 р. польський князь Болеслав разом із Святополком Окаянним розпочав війну проти Ярослава, і літописець розповідає, що «Ярослав же совокупив Русь, и Варягы, и Словене, поиде противу Болеславу и Святополку» (Лавр., стор. 139). У цьому тексті кияни (Русь) відділяються від словенів-новгородців. Коли ж автор «Повісті» обмежувався короткою згадкою про воєнні події, він міг скористатися топонімом «Русь» у найширшому значенні. Під 1019 р. він зауважив, що між Ярославом і Святополком «бысть сеча зла, яка же не была в Руси» (Лавр., стор. 141).

Тлумачення поняття «Руська земля» як Південної Русі притаманне записам давньоруських літописів XI ст. із згадками про напади половців і торків. Це й зрозуміло, оскільки кочовики робили набіги в основному на південноруські землі. Під 1061 р. літописець згадує: «Придоша Половци первое на Русьскую землю воевать» (Лавр., стор. 159). Тотожні записи див. під 1068 р. на стор. 163 і 167). З численних аналогічних свідчень наведемо досить характерне від 1080 р.: «Заратишася Торци Переяславъсти на Русь; Всеволод (київський князь. — М. К.) же посла (на них. — М. К.) сына своего Володимера; Володимер же шед, победи търкы» (Лавр., стор. 198). У цьому контексті під «Руською землею» мається на увазі Переяславщина (на південних рубежах якої кочували торки) і Київщина.

Друга тенденція автора «Повісті» XI ст. стосовно використання терміну «Руська земля» полягає в дальшій конкретизації та стабілізації його вузького значення. Під 1026 р. знаходимо у джерелі характерний для цієї тенденції запис: Ярослав «створи мир с братом своим Мъстиславомъ (чернігівським князем. — М. К.) у Городця. И разделиста по Днепръ Русьскую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мъстислав ону» (Лавр., стор. 145), тобто Ярославу дісталось Правобережжя Дніпра з Києвом, а Мстиславу — Лівобережжя з Черніговом. На кінець століття в «Повісті» остаточно утверджується вузьке розуміння назви «Руська земля», яка охоплює Київщину, Чернігівщину і Переяславщину. У 1096 р., пише давньоруський літописець, «Святополк (київський князь. — М. К.) и Володимер (Мономах, сидів тоді в Переяславі. — М. К.) посласта к Олгови (до Чернігова. — М. К.), глаголюща сиде: поиди Кыеву, да поряд положи о Русьстей земли» (Лавр., стор. 222), тобто укладаємо угоду. У такому значенні виступає термін «Руська земля» в записах «Повісті временних літ» під 1078, 1093 і 1094 рр. (Лавр., стор. 194, 210, 218).

Водночас літописець XI ст. продовжує користуватися і назвою «Руська земля» в широкому розумінні. Після смерті Мстислава (1036 р.) Ярослав, «перей власть его всю», посадив сина Володимира в Новгороді Великому «и бысть самовластець Русьстей земли» (Лавр.,

стор. 147). А під 1071 р. у «Повісті временних літ» переказується про роцтво якогось волхва, котрий говорив: «Яко стати Гречьскы земли (на Руской *), а Русьскей на Гречьской, и прочим землям изменити» (Лавр., стор. 170). В обох випадках топонім «Руська земля» застосовувався до всіх територій Руської держави. Новгородський перший літопис молодшого ізводу під 1060 р. ставить знак рівності між псковичами, новгородцями і Руссю, отже, зараховує до «Руської землі» північну частину східнослов'янських земель²⁶.

Є й інші приклади вживання літописцями XI ст. згаданого поняття в найширшому розумінні (Лавр., стор. 197, 198, 256 та ін.), однак, за нашими спостереженнями, назва «Руська земля» в тогочасних джерелах більше виступає у вузькому значенні, а саме: Київщина, Переяславщина і Чернігівщина.

Початок XII ст. не вніс принципових змін у розуміння літописцями назви «Руська земля». Хіба що дедалі частіше вона вживається ними у вузькому значенні, стосовно південноруських (без Галичини і Волині) земель. У 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич і переяславський — Володимир Мономах з'їхалися, щоб обговорити, як краще влаштувати похід на половців. Коли Святополк погодився з пропозицією Володимира йти разом на кочовиків, останній сказав: «То ти, брате, велико добро створиши земле Русскей». На їх заклик зібралися чернігівські й кілька інших південноруських князів. «Половци же слышавше, яко идетъ Русь, собрашася без числа и начаша думати» (Лавр., стор. 267—268).

Цікаво відзначити, що в Київському літопису ** часів князювання у Києві Володимира Мономаха (1113—1125 рр.) і його сина Мстислава (1125—1132 рр.) зустрічаємо лише вузьке значення поняття «Руська земля» (Ипат., стор. 204—1116 р.; стор. 205—1121 р. та ін.). Нагадаємо, що Володимир Всеволодович був останнім київським князем, який зумів утримати під своєю рукою всі давньоруські землі. Єдність Русі в часи недовгого князювання його сина Мстислава зберігалася, як нам здається, за інерцією, освячена іменем його могутнього і авторитетного батька.

На нашу думку, таке розуміння київським літописцем «Руської землі» першої третини XII ст. відповідало її політичному статусові. Адже Володимир під зверхністю Києва об'єднав Русь, хоча там мали місце тенденції розпаду на окремі князівства ще після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.). Літописець правомірно розглядає Південну Русь першої третини XII ст. як центр тогочасного політичного і культурного життя східних слов'ян, тому зосереджує свою увагу саме на ній. З іншого боку, Київському літописові початку XII ст. порівняно з «Повістю временних літ» властива певна географічна вузькість. Він описує, головним чином, події на Південній Русі.

З 40-х років XII ст. змінилося вживання літописцями поняття «Руська земля». При уважній перевірці джерел з'ясувалося, що розповсюджена в науці теза, за якою топонім «Руська земля» в IX—XI ст. застосовувався лише до південноруських земель, а в XII ст. поширився

* Це уточнення є в Радзивілівському та Московській духовній академії списках «Повісті».

²⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под редакцией и с предисловием А. Н. Насонова (далі у тексті скорочено: Новг.), М.—Л., 1950. стор. 183.

** Події, описані в «Повісті временних літ», закінчуються серединою другого десятиріччя XII ст., і далі ми скористалися як основним джерелом Київським літописом за Іпатівським списком. Посилання даватимуться у тексті скорочено — Ипат. за виданням: Летопись по Ипатскому списку, Спб., 1871.

на всі східнослов'янські території, вимагає коректив. По-перше, як показано вище, з самого початку вживання цього поняття в літописах у нього вкладали найширше значення*. По-друге, з середини XII ст. давньоруський літописець конкретизує широке розуміння назви «Руська земля», чого раніше майже не було. Джерела IX—першої третини XII ст., звичайно, не розкривали, які саме князівства, міста і землі (за винятком південноруських) вони так називали. Якщо під 1134 р. Новгородський літопис закінчує розповідь про усобиці між новгородськими, суздальськими і київськими князями загальною сентенцією «и раздърся вся земля Русская» (Новг., стор. 23), то вже під 1170 р. це ж джерело скрупульозно перераховує всіх представників північних і західних руських земель, які воно об'єднало під назвою «Руська земля»: «В то же лето, на зиму, придоша под Новъгород суждальци с Андреевицеми, Роман и Мъстислав с смольняны и с торопыцяны, муромьци и рязаньци с двумя князьма, полоцьскыи князь с полоцяны, и вся земля просто Русская» (Новг., стор. 33). Ця тенденція характерна і для Іпатіївського, Лаврентіївського, Московського кінця XV ст. літописів та інших літописних ізводів і списків.

Під 1155 р. київський літописець розповів про похід Юрія Долгорукого на південь так: «Той же зиме пошел бе Дюрги в Русь, слыше смерть Изяславию (київського князя Ізяслава Мстиславича.— М. К.); и бысть противу Смоленску, и бысть ему весть...» і т. ін. (Ипат., стор. 328). Отже, в південноруському джерелі Смоленськ названо Руссю. Ще чіткіше під найменуванням «Руської землі» Смоленськ і Смоленщина виступають у Київському літопису 1180 р.: «Прислаша Новгородци муже свои ко Мъстиславу к Ростиславичю (що був смоленським князем. — М. К.), зовуче к Новугороду Великому; он же, не хотяше ити из Руской земли, река им...» (Ипат., стор. 411).

Київський літопис другої половини XII ст. називає «Руською землею» і Суздаль (1182 р.; Ипат., стор. 422—423), і підмосковне місто Дмитров, говорячи про останнє: «Придоша Измаилтяне безбожнеи Половци на Русь воевать ко Дмитрову» (1184 р.; Ипат., стор. 424).

Яскравий приклад конкретизації літописцем широкого поняття «Руська земля» знаходимо в Суздальському літопису. Під час знаменитої Липицької битви 1216 р. між володимиро-суздальським військом, з одного боку, і новгородським та смоленським,— з іншого, один з суздальських бояр звернувся до своїх князів із словами: «Не было того ни при прадедех, ни при дедех, ни при отце вашем, оже бы кто вшел ратью в сильную землю в Суздальскую, оже вышел цел, хотя бы и вся Русская земля, и Галичская, и Киевская, и Смоленская, и Черниговская, и Новгородская, и Рязанская, никако противу сей силе успеють» (Лавр., стор. 470).

Але не слід думати, ніби широке тлумачення назви «Руська земля» витіснило в давньоруських джерелах вузьке. Ні, останнє зберігається повною мірою, але набуває нового відтінку. З 40-х років XII ст. назва «Руська земля» в розумінні Південної Русі починає систематично протиставлятися літописцями іншим східнослов'янським землям, чого раніше не було. Ось типовий запис джерел: «Бежашю же Святославу (Ольговичу, чернігівському князю. — М. К.) из Новагорода, идущю в Русь к брату» (1141 р.; Ипат., стор. 221) або: «Том же лете ходи-

* Недарма такий знавець літописання, як Л. В. Черепнін, жодним словом не згадує про будь-яке розширення змісту назви «Руська земля», натомість відзначає його звуження наприкінці XI—XII ст. (Див. Л. В. Черепнін. Назв. праця, стор. 58 і далі).

ша вся Русска земля на Галиць (Галич — М. К.) и много попустиша область их» (1146 р.; Новг., стор. 27 *).

З 40-х років XII ст. для новгородських літописців характерні звістки типу: «Преставися в Руси Всеволод», тобто десь на півдні (1146 р.; Новг., стор. 27), чи: «Иде архепископ новгородьскыи Нифонт в Русь» — з контексту дізнаємося, що до Києва (1149 р.; Новг., стор. 28). Однак це не означало, що новгородці вважали свою землю відокремленою від руської. Новгородські хроністи другої половини XII — першої половини XIII ст. знали і широке поняття «Руської землі» з включенням у її межі й Новгорода. Під 1214 р. читаємо: «И рече Твердислав посадник: яко, братие, страдали деди наши и отчи за Русскую землю, тако, братье, и мы поидим по своем князи» (Новг., стор. 53). В записі Новгородського літопису від 1231 р., розповівши про голод у місті, літописець гірко зауважує: «Се же горе бысть не в нашей земли в одинои, нъ по всеи области Русстеи, кроме Києва одиного» (Новг., стор. 71).

У першій третині XII ст. в літописах ще зберігалось характерне для XI ст. розуміння південної «Руської землі» як Київщини, Переяславщини і Чернігівщини. Про це свідчать такі записи північноруського літописця: 1132 р.— «В се же лето ходи Всеволод (новгородський князь.— М. К.) в Русь Переяславлю» (Новг., стор. 22); 1135 р.— «Иде в Русь архепископ Нифонт (новгородський.— М. К.) з лучшими мужи и заста кыяны с черниговьци стояце противу себе, и множество вои» (Новг., стор. 24). Але з 40-х років цього століття починає вимальовуватися нова, небачена раніше в джерелах тенденція: відокремлення від «Русі» (як правило, в значенні лише Київщини) інших частин південної «Руської землі» IX—XI ст.— Переяславщини і Чернігівщини.

Під 1140 р. південноруський літописець розповідає, що київський князь Всеволод Ольгович вирішив вигнати з Переяслава сина Володимира Мономаха — Андрія і посадити там свого брата. «И Андрей тако рече, съдумав с дружиною своею: ...в Переяслави хочю, на своей отчине смерть прияти; оже ти, брат, не досити волости, всю землю Рускую держачи, а хочещи сея волости» (Ипат., стор. 218), тобто мало тобі, що ти всю землю Руську тримаєш, так ти хочеш ще й цю волость, Переяславську, захопити.

Ще виразніше протиставляється Київщині Чернігівська земля в розповіді південного літописця від 1151 р. про посольство, що прибуло до угорського короля від київських князів Вячеслава та Ізяслава, які воювали з чернігівськими князями Давидовичами і Ольговичами та їхнім союзником Юрієм Долгоруким. Київські послы сказали королю: «Гюргий есть силен, а Давыдовичи и Олговичи с ним суть, ... по нас яля Руская земля вся и Чернии Клобуци» (Ипат., стор. 291—292), тобто нас підтримує проти чернігівців і суздальців вся Руська земля і чорні клобуки. Тимчасом з контексту ясно, що під «Руською землею» малася на увазі лише Київщина.

Наведений запис Київського літопису не є чимось надзвичайним. У цьому джерелі під 1193 р. ми, очевидно, зустрічаємося з протиставленням Чернігова «Руській землі» — Київщині. Коли київський князь Рюрик Ростиславич збирався у похід проти литовців, його співправитель у Київській землі Святослав Всеволодович з докором сказав: «Брате и свату! Ажь ты идешь изо отчины своея на свое орудье, а яз паки иду за Днепр (можно думати, що до свого домену Чернігова.— М. К.), своих дяля орудей, а в Руской земли кто ны ся останеть?»

* Русь у значенні Київщини, Переяславщини і Чернігівщини протиставляється Галичині в описі цієї події і в Київському літопису (Ипат., стор. 225).

(Ипат., стор. 455). А в описі битви на Қалці (1223 р.) суздальський літописець знову ж таки відділив Чернігів від Руської землі — Київщини: «Се же слышав Василко (племінник великого князя володимиро-суздальського. — М. К.) приключьшееся в Руси, възвратися от Чернигова» (Лавр., стор. 424).

Не тільки Чернігівщину, а й частину Київщини — Овруцьку волюсть — київський літописець кінця XII ст. не вважав належною до «Руської землі». 1190 р. київський князь Святослав перебував у Чернігові, а його співправитель Рюрик поїхав до Овруча. Коли половці почали «воювати Русь», Рюрик закликав Святослава не залишати ворогові «Руську землю» (Ипат., стор. 450). З контексту випливає, що Чернігів і Овруч літописець відділив від «Руської землі» — Києва з околицями. Так само 1193 р. Святослав звернувся до Рюрика, що перебував у Овручі, із словами: «Пойди в Русь (до Києва. — М. К.), стези же свояе земли!» (Ипат., стор. 456).

Отже, з 40-х років XII ст. літописці протиставляють «Руській землі» в розумінні Київщини інші давньоруські землі, навіть ті, що здавна вважалися Руссю в найвужчому, південноруському значенні цього топоніма. Водночас у літописах зустрічалося і широке поняття «Руська земля» у розумінні території всіх східних слов'ян. Відзначені тенденції зберігаються і в джерелах XIII ст.

Вважаємо, що зміни в тлумаченні літописцями поняття «Руська земля» не випадково збігаються у часі з початком феодальної роздробленості Давньоруської держави. Зміни в політичній карті Давньої Русі не могли не позначитися на термінології джерел. Та чи лише політичний аспект процесів роздробленості відбився на новому розумінні давньоруськими істориками назви «Руська земля»?

Одночасно з розчленуванням Давньоруської держави створювалися передумови формування (на етнічній основі давньоруської народності) російської, української та білоруської народностей. Не слід спрощено уявляти ці складні етнічні процеси: Давньоруська держава не відразу розділилася на три території — майбутні Росію, Україну і Білорусію. Насправді в XII ст. «Київська Русь розпалася на півтора десятка самостійних князівств»²⁷. Лише потім, в XIII—XV ст., великі й малі князівства і землі почали об'єднуватися у групи, утворюючи території східнослов'янських народностей. Зокрема, група південноруських князівств і земель (Київщини, Переяславщини, Чернігівщини, Волині, Галичини, Поділля, Закарпаття і Буковини) стала згодом територією української народності²⁸.

У новому розумінні поняття «Руська земля», яке прийшло до літописців у 40-х роках XII ст. у зв'язку з наростанням процесів феодальної роздробленості в Давньоруській державі, відбулися не лише політичні, а й економічні, культурні, нарешті, певною мірою, етнічні сторони згаданого явища: закладалися передумови створення на базі давньоруської народності похідних від неї російської, української та білоруської.

Таким чином, на сучасному етапі дослідження проблеми важко однозначно відповісти на всі питання, порушені в повідомленні. Радянська історіографія досягла певних успіхів у вивченні державно-політичного та історико-географічного аспектів топоніма «Руська земля». Потрібне далі дослідження цієї проблеми.

²⁷ Б. А. Рыбаков. Обзор общих явлений русской истории, стор. 50.

²⁸ Л. В. Черепнин. Назв. праця, стор. 67.

Замітки

З досвіду ідейно-політичного виховання трудящих

В. О. КОНДРАТЮК (Львів)

**ОКРЕМІ ПИТАННЯ
КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
(1966—1971 рр.)**

Питання комуністичного виховання трудящих і зокрема молоді завжди було в центрі уваги діяльності Комуністичної партії. В. І. Ленін розглядав виховання юнаків і дівчат в комуністичному дусі як надзвичайно важливе політичне завдання

партії, від успішного розв'язання якого багато в чому залежить майбутнє комуністичного суспільства. «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі»,¹— говорив Володимир Ілліч у промові на III з'їзді комсомолу. Ленінські настанови знайшли далі розкриття в партійних документах.

Комуністичне виховання — багатогранний і складний процес, важливими складовими частинами якого є формування марксистсько-ленінського світогляду і комуністичної переконаності, почуття радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, естетичний і фізичний розвиток особи та ін. Комуністична партія спрямовувала і спрямовує діяльність партійних, радянських і громадських організацій на поліпшення всього ідейно-виховного процесу, на пошуки і вдосконалення форм і методів комуністичного виховання трудящих. Головні напрями цієї діяльності накреслені в Програмі КПРС, рішеннях з'їздів партії, в постановках ЦК КПРС, присвячених 50-річчю Великого Жовтня і ленінського комсомолу, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР.

XXIII з'їзд КПРС, визначивши завдання ідеологічної роботи на роки восьмої п'ятирічки, зобов'язав партійні організації значно поліпшити виховання молодого покоління радянських людей, розширювати і вдосконалювати форми й методи масової роботи, особливу увагу приділити дальшому оволодінню марксистсько-ленінською теорією, історією КПРС. У постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1967 р.) вказувалося, зокрема, на ідейне загартування молодих комуністів і комсомольців, студентської молоді на виховання їх в дусі

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 294

ленінізму, на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу².

У формуванні марксистсько-ленінського світогляду, високих патріотичних та інтернаціональних почуттів чільне місце відводиться вдосконаленню виховної роботи серед студентської молоді. **«Покликання нашої вищої школи,— зазначається у Звітній доповіді ЦК Компартії України XXV з'їздові Компартії України,— готувати ідейно переконаних, висококваліфікованих спеціалістів, озброєних найновішими досягненнями науки і практики, вмілих організаторів, людей широкої ерудиції і високої культури, які глибоко усвідомлюють свій обов'язок перед суспільством»³.**

Питання виховання молоді, і, зокрема, студентської у 1966—1970 рр. посідали чільне місце в роботі ЦК Компартії України. В республіці майже чверть населення становить учнівська і студентська молодь, у школах, технікумах, вузах навчалось в той період близько 10,5 млн. чол. Так, вересневий (1968 р.) Пленум ЦК Компартії України, обговоривши питання дальшого поліпшення партійного керівництва комсомольськими організаціями республіки, вказав на посилення виховної роботи в учбових закладах. Пленум зобов'язав партійні організації виховувати радянську молодь на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна, ширше пропагувати, прищеплювати їй почуття законної гордості за нашу соціалістичну країну⁴. В республіці було проведено ряд теоретичних конференцій, семінарів, нарад з питань дальшого поліпшення масово-політичної роботи. У травні 1967 р. у Львові відбулась республіканська нарада-семінар на тему «Торжество національної політики на Україні і питання інтернаціонального виховання трудящих». В роботі наради взяли участь партійні, комсомольські працівники всіх областей України, а також представники братніх республік. У січні 1969 р. в Києві проведено нараду ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій вузів республіки з питання про дальше поліпшення комуністичного виховання студентської молоді. Про військово-патріотичне та інтернаціональне виховання молоді йшлося на республіканських семінарах в 1970 р. в Коломиї та у 1971 р. на науково-теоретичних конференціях в Ровно і Севастополі. Учасники семінарів і конференцій узагальнили досвід роботи багатьох організацій, учбових закладів, вказали на величезне значення героїчних традицій та походів молоді по місцях резолюційної, бойової і трудової слави радянського народу у вихованні патріотів-інтернаціоналістів⁵.

Пошуки нових, узагальнення і вдосконалення існуючих форм і методів комуністичного виховання студентської молоді, всіх трудящих завжди знаходилися в центрі уваги діяльності обласних, міських, районних та первинних парторганізацій. Так, Львівський обком партії у 1966 р. узагальнив досвід роботи Стрийського міськкому партії по вихованню трудящих на героїчному минулому радянського народу, рекомендував парторганізаціям області розгорнути широку пропаганду героїчних традицій партії і народу, зокрема серед молоді. Питання ідейно-виховної роботи у вузах обговорювалось Волинським обкомом партії при аналізі діяльності партійної організації Луцького педінститу-

² Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 9, М., 1972, стор. 342—357.

³ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 46.

⁴ «Радянська Україна», 25 і 26 вересня 1968 р.

⁵ Див.: «Вільна Україна», 17 травня 1967 р.; Комуністичне виховання студентської молоді. Проблеми вищої школи. Випуск другий, К., 1969; «Молодь України», 23 грудня 1970 р.; «Зміна», 8 травня 1971 р.; Актуальні питання патріотичного і інтернаціонального виховання молоді, К., 1973.

ту ім. Л. Українки в 1967 р. та у листопаді 1968 р. про завдання по дальшому поліпшенню ідейно-виховної роботи з студентською та учнівською молоддю в учбових закладах області. Пленум Івано-Франківського міськкому партії у 1968 р. обговорив роботу парткому педінституту по керівництву комсомольською організацією, Львівський обком партії в 1969 р.— про стан підготовки вчительських кадрів у Дрогобицькому педінституті⁶.

У рішеннях і постановах парткомів проаналізовано роботу партійних, радянських і громадських організацій, педагогічних колективів по комуністичному вихованню молоді, всіх трудящих, накреслено заходи, спрямовані на глибоке оволодіння юнаками і дівчатами теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, документів Комуністичної партії, залучення їх до славних революційних, бойових і трудових традицій радянського народу.

Зростаюча увага з боку партійних організацій до питань комуністичного виховання студентської молоді характеризувалася науковим підходом до розв'язання поставлених завдань, значним піднесенням всього рівня майстерності і появою нових форм і методів у політико-масовій роботі. В цьому у великій мірі сприяла підготовка і відзначення півстолітніх ювілеїв Великого Жовтня, Радянської влади на Україні та ленінського комсомолу, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

Активним помічником партії у комуністичному вихованні молодого покоління був завжди ленінський комсомол, який виступав ініціатором багатьох цінних починань залучення юнаків і дівчат до суспільно-політичного життя країни.

Глибокому засвоєнню суспільних наук, залученню молоді до славних революційних, бойових і трудових традицій партії і народу, до духовних цінностей людства сприяло вивчення життя і діяльності В. І. Леніна та його соратників, проведення зустрічей з ветеранами партії, комсомолу, учасниками громадянської і Великої Вітчизняної воєн, передовиками виробництва, організація походів по місцях бойової і трудової слави та ін.

Центром роботи багатьох партійних організацій по вихованню молоді, всіх трудящих в західних областях України на прикладі революційного подвигу В. І. Леніна став Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Там зібрано понад 7 тис. експонатів про життя і діяльність В. І. Леніна, які розкривають його роль у створенні Комуністичної партії, ілюструють героїчну боротьбу трудящих, зокрема, західноукраїнських земель за владу Рад, у музеї організовувалися зустрічі з старими комуністами, учасниками революційного руху на західноукраїнських землях, ветеранами громадянської і Великої Вітчизняної воєн, передовиками виробництва. Із спогадами про Володимира Ілліча виступав перед молоддю делегат III з'їзду комсомолу Г. З. Последниченко. Тільки за останні 10 років у філіалі музею побувало понад 400 тис. чол. з Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Ровенської, Тернопільської і Чернівецької областей⁷. Серед них багато студентів. Так, партком та ректорат Тернопільського філіалу Київського інституту народного господарства протягом трьох місяців 1968—1969 учбового року організували відвідування філіалу музею всіма студентами. Вони продивилися фільм «Живий Ленін», а також

⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1818, арк. 11; оп. 13, спр. 33, арк. 166; Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1072, арк. 85; спр. 1134, арк. 19; Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 40, оп. 21, спр. 35, арк. 27.

⁷ В. В. Машотас, Б. М. Чайковський, 25-річчя Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. — «УІЖ», 1975, № 4, стор. 120.

кінострічки на ленінську й революційну тематику. Ряд викладачів кафедри історії КПРС Львівського політехнічного інституту проводили семінарські заняття у музеї з окремих тем курсу історії партії. Такі заняття вимагають посиленої підготовки і знань експозиційних матеріалів, але дають величезну користь юнакам і дівчатам у засвоєнні марксистсько-ленінської спадщини і запам'ятовуються на все життя⁸.

Для радянської молоді стало традицією відзначення урочистих дат, пов'язаних з ім'ям В. І. Леніна, трудовими суботниками, ленінськими уроками тощо. Найбільш повною і багатогранною формою залучення юнаків і дівчат до скарбниці ленінських ідей був народжений за ініціативою Ленінградської обласної комсомольської організації напередодні вікового ювілею Ілліча ленінський залік, який вийшов за межі однієї області і, за рішенням VI Пленуму ЦК ВЛКСМ, став Всесоюзним ленінським заліком⁹. Його метою було ще вище підняти політичну, трудову і громадську активність кожного комсомольця, бойовитість комсомольських організацій, їх роль у комуністичному вихованні молоді. Студентські групи, кожний її член брали на себе колективні та індивідуальні зобов'язання глибоко оволодіти марксистсько-ленінською теорією, рішеннями партії, брати активну участь у їх пропаганді серед трудящих, написати реферати, студентські наукові праці.

Партійні організації подали значну допомогу комітетам комсомолу в підготовці і проведенні ленінського заліку. Так, партійний комітет, партбюро факультетів Львівського політехнічного інституту неодноразово обговорювали це питання, цікавилися станом справ в академічних групах, контролюючи хід підготовки до заліку. Партком схвалив положення про проведення ленінського заліку і затвердив комісію, в яку ввійшли комуністи, актив професорсько-викладацького складу, комсомольської і профспілкової організацій. Хід підготовки висвітлювався на сторінках багатотиражки інституту «Радянський студент»¹⁰.

На ленінський залік запрошувалися і ветерани партії, борці за Радянську владу, передовики виробництва, які виступали перед юнаками і дівчатами, закликали їх бути вірними священним ленінським ідеям, рости справжніми патріотами-інтернаціоналістами соціалістичної Вітчизни. Ленінський залік, присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, в республіці склали 5220 тис. юнаків і дівчат¹¹. Він став великою школою політичного гарту, ефективним засобом комуністичного виховання молоді.

У справі виховання молоді значну роль відіграли поїздки і походи по ленінських меморіальних місцях до Москви, Ленінграда, Ульяновська, Шушенського та інших міст. Такі поїздки стали моральним стимулом у навчанні, почесною нагородою за працю. Так, Тернопільський обком партії в серпні 1967 р. схвалив пропозицію обкому комсомолу про відзначення переможців соціалістичного змагання путівками по ленінських місцях Москви і Ленінграда. У грудні 1967 р. із Львова вирушив спеціальний поїзд по ленінських місцях до Москви, Ленінграда, Поволжжя, його учасники — ветерани партії, колишні члени КПЗУ, учасники війни, передовики виробництва, сільського господарства, пропагандистський, комсомольсько-молодіжний актив Львівщини. На честь 50-річчя Великого Жовтня група студентської молоді Івано-Франківщини і Тернопільщини здійснила походи по ленінських місцях. Юнаки

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 59, арк. 52.

⁹ Документи ЦК ВЛКСМ, 1968, М., 1969, стор. 10.

¹⁰ «Радянський студент», 14 лютого, 17 квітня 1970 р.

¹¹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971, стор. 577; XXI з'їзд ЛКСМ України, К., 1970, стор. 78—79; Ленінський залік, К., 1970, стор. 3—4.

і дівчата були в Шушенському, де взяли землю і привезли в свій край¹².

Чудовою пізнавальною школою для багатьох студентів Кременецького педінституту стало виявлення і вивчення пам'яток, пов'язаних з транспортуванням ленінської «Искры» та іншої марксистської літератури в Росію на початку ХХ століття через територію Тернопільщини. Пройшовши дорогами Збарзького, Борщівського та Гусятинського районів, слідопити зібрали цікавий матеріал, документи. У с. Збручанське вони зустрілися з 80-річним О. С. Сеньківим, колишнім кур'єром ленінської «Искры», записали цікаві спогади очевидців, їх рідних і знайомих про пересилання революційної літератури в Росію, про долю їх кур'єрів, пункти передач¹³.

Пам'ятаючи ленінські вказівки, про те, що молоді потрібен досвід старих борців, що треба бережливо ставитися до революційних традицій¹⁴, партійної організації України вивчали запити молоді, вишуквали нові форми й методи для ознайомлення юнаків і дівчат з героїчним минулим. На урочистому об'єднаному пленумі Львівського обкому і міськкому комсомолу, присвяченому 50-річчю ВЛКСМ група ветеранів партії, очолювана борцем на західноукраїнських землях комуністом Б. К. Дудикевичем, вручила комсомолу області Червоний прапор — символ революційних традицій та наказала їх берегти й множити молодому поколінню¹⁵.

Численні факти свідчать про те, що молодь любить, шанує і захоплюється ратними і трудовими подвигами старших поколінь, завжди готова повторити їх. Так, у Львівському торгово-економічному інституті на питання анкети «Хто ваш улюблений герой?» одержали 302 відповіді, в яких названо понад 50 імен. Більшість назвала імена героїв-революціонерів, Героїв Радянського Союзу М. Кузнєцова, З. Космодем'янської, О. Матросова, молодогвардійців¹⁶.

Центром політико-масової роботи серед студентів у Львівському ордені Леніна державному університеті ім. Ів. Франка, наприклад, став «Клуб революційних традицій», створений за рішенням парткому університету у квітні 1966 р., коли широко відзначалося 30-річчя революційних подій у Львові. У клубі перед студентами виступали борці за Радянську владу на західноукраїнських землях М. С. Кіх, К. І. Пельо, Б. К. Дудикевич, учасник революційних подій Д. І. Іванов. У дні святкування 50-річчя Радянської влади клуб спільно з комітетом комсомолу під керівництвом парткому провів похід по місцях боїв Першої Кінної Армії С. М. Будьонного під Львовом, в якому взяло участь понад 500 студентів. Похід очолювали ветерани громадянської війни П. Ф. Гузюк, В. І. Чайкін та ін. Обком партії в березні 1969 р., обговоривши діяльність партійної організації університету, відзначив, що у поліпшенні роботи парткому по вихованню молоді сприяли також заходи «Клубу революційних традицій»¹⁷.

У Чернівецькому держуніверситеті добре зарекомендували себе клуби — політичний «Глобус» і дискусійний «Я і час». В Івано-Фран-

¹² Наукові праці з історії КПРС. Випуск 79, К., 1975, стор. 120; «Ленінська молодь», 20 липня 1969 р.; «Молодь України 25 жовтня 1967 р.

¹³ «Ровесник», 25 лютого 1968 р., «Турист», 1969, № 8, стор. 11.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 209, 210; т. 16, стор. 25.

¹⁵ «Комуніст України», 1969, № 3, стор. 71.

¹⁶ «Комуніст України», 1967, № 1, стор. 85.

¹⁷ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 13, спр. 48, арк. 132—133.

ківському інституті нафти і газу роботу по патріотичному вихованню студентської молоді партком зосередив в «Школі молодого патріота», діяльність якого схвально відзначена в постанові МВССО УРСР про стан військово-патріотичного виховання у вузах республіки 1968 р.¹⁸

Традиційним місцем зустрічі студентів Луцького педагогічного інституту ім. Л. Українки і Ровенського педагогічного інституту ім. Д. З. Мануїльського з ветеранами Великої Вітчизняної війни, учасниками битв за визволення Волині і Полісся став Цуманський ліс і зокрема, урочище Лопатень, де формувалися загони народних месників, базувався загін Д. М. Медведєва, і звідки виходив на виконання завдання легендарний розвідник М. І. Кузнєцов. У серпні 1967 р. тут створено меморіальний комплекс партизанської слави. На цьому священному місці, политому багряною кров'ю радянських людей, молодь 60-х років перед ветеранами героїчних битв приймала клятву: «Ми, представники молодого покоління, біля братської могили присягаємось серцями своїми, що ніколи не забудемо вас, героїв, клянемося бути гідними вашого безсмертя і на перший клич Вітчизни стати під її овіяні славою знамена, комсомольською честю клянемося свято продовжувати справу великого Леніна»¹⁹.

Особливо активною формою залучення юнаків і дівчат до героїчних традицій старших поколінь став Всесоюзний похід молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави партії і радянського народу. Розпочатий у 1965 р. він переріс у масовий патріотичний рух. Лише в поході, присвяченому 100-річчю з дня народження В. І. Леніна і 25-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні взяло участь 4,5 млн. юнаків і дівчат республіки. За час походу вони відкрили 8,5 тис. музеїв, музейних кімнат та пунктів, встановили 4,4 тис. пам'ятників, обелісків, меморіальних дошок та інших пам'ятних знаків, впорядкували сотні могил полеглих воїнів, повернули історії 35 тис. невідомих раніше імен героїв. Жюрі Республіканського штабу Всесоюзного походу визначило переможців, серед яких колективи Івано-Франківської, Львівської, Ровенської областей²⁰.

Широку популярність у республіці набула робота партійної, комсомольської, профспілкової організацій, ректорату Ровенського педагогічного інституту ім. Д. З. Мануїльського по патріотичному вихованню молоді, залученню її до походів. Вся ця робота була сконцентрована у клубі «Сильні духом», який очолювала рада і працювала під безпосереднім керівництвом парткому. В роботі різних секцій і гуртків, які очолювали комуністи, досвідчені педагоги, студенти-активісти, брало участь понад 500 чоловік. Протягом 1964—1972 рр. слідопити клубу провели більш як 300 екскурсій по Ровенщині, понад 3 тис. студентів брали участь у походах по місцях ратної і трудової слави радянського народу. Вони побували в Москві, Ленінграді, Києві, Ульяновську, Бресті тощо. Численні матеріали й документи, зібрані ними, експонуються в музеї бойової слави інституту. Тематика походів, героїчне минуле стали темою курсових та дипломних праць для багатьох студентів. За активну роботу по вихованню молоді клуб неодноразово відзначався переможцем в області та республіці, його нагороджено

¹⁸ В. М. Косташ. Патріотичне й інтернаціональне виховання молоді республіки (1959—1970 рр.). — «УІЖ», 1975, № 5, стор. 86; «Радянська освіта», 30 липня 1969 р.

¹⁹ «Радянська Волинь», 16 травня 1967.

²⁰ «Комсомольское знамя», 4 серпня 1970 р.; «Патріот Батьківщини», 12 липня 1970 р.

дипломом ЦК ВЛКСМ, ЦК ДТСААФ та Центральною радою по туризму²¹.

Виявом шани і любові радянської молоді до славного минулого стала ініціатива делегатів ХХ з'їзду комсомолу України про щорічне відзначення з 2 по 9 травня «Тижня пам'яті героїв», яку схвалили і підтримали партійні організації²². Понад 3,5 млн. юнаків і дівчат республіки в 1967 р. під час «Тижня пам'яті героїв» взяли участь у закладці курганів безсмертя, впорядкуванні могил, факельних походів, естафетах по місцях слави. Комсомольські організації вузів Львівщини, наприклад, багато уваги приділили спорудженню пам'ятника комсомольцям с. Трудовач, який встановлено на кошти молоді області²³. Студенти і викладачі архітектурного факультету Львівського політехнічного інституту створили багато проектів по встановленню пам'ятних знаків на місцях захоронень радянських воїнів та громадян, які загинули в роки війни. Вони брали участь у творчому конкурсі на створення кращих проектів монументальних знаків, що встановлюватимуться на честь визвольних походів Червоної Армії в 1920, 1939 роках на Західну Україну та розгрому Радянською Армією бродівського угруповання німецько-фашистських військ влітку 1944 р. на території Львівщини²⁴. Участь у розробці подібних проектів має не тільки практичне значення, але й ідейно-виховне. Працюючи над ними, студенти вивчають літературу, зустрічаються з учасниками подій, виїжджають на місце цих подій — все це має величезний виховний ефект.

Участь молоді у впорядкуванні меморіальних місць, спорудженні пам'ятників, обелісків на честь подвигів героїв, бережливому ставленні до славного минулого — одна із найактивніших форм спадкоємності поколінь, свідчення високої патріотичної свідомості молодого покоління радянських людей перед пам'яттю старших поколінь. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький на травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України дав високу оцінку такій роботі: «Всілякої підтримки заслуговує благородне прагнення наших людей вшанувати світлу пам'ять тих, хто віддав своє життя за свободу і незалежність нашої Батьківщини...»²⁵.

Проводячи різноманітну роботу по комуністичному вихованню студентської молоді партійні організації завжди її вели в дусі дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму. В умовах розвинутого соціалізму дружба народів Радянського Союзу з народами всіх країн є основою його могутності і дальшого розвитку, зміцнення миру на землі

Ідеям дружби і єдності між народами чимало присвячувалося цікавих і змістовних заходів, зокрема, таких, як обмін спортивними делегаціями, колективами художньої самодіяльності, студентськими будівельними загонами та науковими гуртками тощо. Значного розмаху в республіці набрали фестивалі дружби. Так, партійна організація і ректорат Дрогобицького педагогічного інституту провели фестиваль «Що ти знаєш про III Інтернаціонал?», під час якого було прочитано 150 доповідей та вивчено майже 50 революційних пісень. У студентському фестивалі «Ми — інтернаціоналісти» в Івано-Франківському педагогічному інституті брали участь посланці Даугапільського (Латвійська РСР),

²¹ Див.: Леонід Ломазов. Біля вічного вогню. К., 1971, стор. 89, 97; Георгій Сербін. Горністи сурмлять збір. Львів, 1973, стор. 46—47.

²² «Молодь України», 10 грудня 1966 р.

²³ Вісник Київського університету, № 2, Серія історії КПРС, К., 1968, стор. 67.

²⁴ «Пам'ятники України», 1973, № 1, стор. 13.

²⁵ «Радянська Україна», 17 травня 1974 р.

Новгородського, Кам'янець-Подільського, Дрогобицького педінститутів та Вільнюського університету²⁶.

В роки восьмої п'ятирічки партійні організації України провели значну роботу по вдосконаленню форм і методів комуністичного виховання студентської молоді. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»²⁷, — підкреслюється у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС. Ідейно гартуючи юнаків і дівчат, Ленінська партія готує старшому поколінню радянських людей гідну зміну, яка з честю продовжить велику справу комуністичного будівництва.

²⁶ Актуальні питання патріотичного і інтернаціонального виховання молоді, стор. 72.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 84.

Б. А. КУЧМЕНКО (Київ)
ПОЛІПШЕННЯ
НАУКОВО-АТЕЇСТИЧНОЇ
РОБОТИ В ПЕДАГОГІЧНИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
РЕСПУБЛІКИ
(1966—1970 рр.)

Будівництво комуністичного суспільства в нашій країні тісно пов'язане з вихованням і навчанням всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей. Комуністична партія завжди приділяла велику увагу вихованню підростаючого покоління. «Виховання нашої молоді, —

говорив Л. І. Брежнєв, — це — велика, загальнопартійна, загальнодержавна справа. По суті, це — питання майбутнього розвитку нашого суспільства»¹.

Комуністичне виховання юнаків і дівчат, являючись складним і багатогранним процесом, включає в себе і науково-атеїстичне виховання, ленінські принципи якого були сформульовані в програмах партії, документах з'їздів, конференцій і пленумів партії. Завдання по формуванню науково-матеріалістичного світогляду у досліджуваній період були викладені в постанові ЦК КПРС «Про заходи по посиленню атеїстичного виховання населення» (січень 1964 р.), розвинені в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» (червень 1967 р.), «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», постановах ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1967 р.) і «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» (жовтень 1968 р.)², у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва, присвячених молоді.

Зазнаючи поразок у гострій ідеологічній боротьбі імперіалізм усе тісніше пов'язує свою ідеологію з релігією, посилюючи атаки на соціалізм з цих позицій. Нині церква в нашій країні зайнята пошуками

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 206.

² «Партийная жизнь», 1964, № 2, стор. 22—26; Справочник партийного работника. Вып. 7, М., 1967, стор. 45—100; Вып. 10, М., 1970, стор. 19—63; Вып. 8, стор. 245—257; Вып. 9, М., 1969, стор. 541—552.

свої інтелектуальної опори серед інтелігенції і особливо серед молоді, деяка частина якої ще не має достатньої атеїстичної підготовки, проявляє нерозуміння місця і ролі релігії в історичному процесі.

У постанові ЦК КПРС «Про заходи по посиленню атеїстичного виховання населення» були визначені основні напрями розробки проблем наукового атеїзму, шляхи поліпшення атеїстичної роботи серед різних верств населення, накреслені заходи по підготовці кадрів пропагандистів атеїзму. Особливо великої уваги надавалося питанням науково-атеїстичного виховання майбутніх педагогів — студентів педагогічних навчальних закладів і партійному керівництву цією важливою ділянкою ідеологічної роботи. В історико-партійній і філософській літературі це питання широко висвітлено³.

Відповідальні завдання стояли перед навчальними закладами республіки, які готували учительські кадри. Науково-атеїстичне виховання в загальноосвітній школі в той час було все ще недостатнім. В багатьох випадках учителі ще недостатньо володіли знаннями наукового атеїзму, методичного проведення атеїстичної роботи, щоб уміло пов'язувати навчання з виробленням у учнів основ матеріалістичного світогляду. Саме життя вимагало рішучого поліпшення атеїстичної підготовки майбутніх педагогів. Партійні організації і викладацькі колективи педагогічних навчальних закладів республіки вдосконалювали роботу, добиваючись забезпечення атеїстичного загартування майбутніх вчителів, підготовки їх до самостійної роботи.

У даній замітці розглядається питання поліпшення науково-атеїстичного виховання студентів педагогічних навчальних закладів республіки в роки восьмої п'ятирічки.

Партійні організації України надавали великого значення атеїстичному вихованню майбутніх педагогів. Добре була поставлена ця робота у Дніпропетровській, Запорізькій, Закарпатській, Київській, Львівській, Одеській та інших областях. Так, у січні 1966 р. Одеський обком партії, розглянувши питання про розгортання науково-атеїстичної роботи в області, затвердив заходи, які включали в себе і питання атеїстичної роботи в учбових закладах. Міськомкомітету партії, партійним організаціям вузів і середніх спеціальних учбових закладів для поліпшення і активізації атеїстичної роботи запропонували створити в Одесі міський студентський самодіяльний театр «Атеїст»⁴. У 1967 р. Київський, Львівський та Дрогобицький міськомітету партії розробили заходи щодо посилення атеїстичної роботи серед студентів педагогічних навчальних закладів. Так, Київський міськомком партії у квітні того ж року обговорив роботу парткому педагогічного інституту ім. О. М. Горького, відзначив кафедру наукового атеїзму і рекомендував активніше залучати студентів до лекторської і пропагандистської роботи, зокрема з питань атеїстичного виховання населення. Львівський та Дрогобицький міські комітети партії покращили контроль за роботою мережі політичної освіти у вузах; в заходах, розроблених ву-

³ Ю. К. Лысенко. Атеистическое воспитание студентов в курсе марксистско-ленинской философии. — Вопросы методики преподавания философии в вузах, К., 1967; В. П. Курилко. Из опыта организации атеистической работы студентов во внеучебное время; Р. С. Приходько, Ю. К. Лысенко. Опыт изучения интересов студентов к вопросам научного атеизма. — Ленинские принципы научно-атеистического воспитания в высшей школе, К., 1969, стор. 106—108; стор. 62—66; Э. Лисавцев и С. Никишов. Руководящая роль партийных организаций в системе атеистического воспитания. — Вопросы научного атеизма. Вып. 9, М., 1970; О научном атеизме и атеистическом воспитании. Справочник для партийного актива и организаторов атеистической работы, М., 1974.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 2177, арк. 43.

зами передбачалося видання текстів лекцій, методичних посібників та іншої літератури з біології, хімії, математики, фізики. Тільки планами Львівського державного університету ім. І. Я. Франка заплановано було видати такої літератури загальним обсягом 265 друкованих аркушів. Також планувалося проведення консультацій для студентів з питань методики самостійної роботи над літературою⁵. Пленум Одеського обкому партії у липні 1968 р. зобов'язав партійні організації посилити роботу по формуванню науково-матеріалістичного світогляду майбутніх педагогів⁶.

Значна роль у формуванні науково-матеріалістичного світогляду студентської молоді надавалася первинним партійним організаціям педагогічних навчальних закладів, які проводили свою роботу по трьох основних напрямках; атеїстична освіта; атеїстичне виховання; атеїстична, суспільно-політична практика студентів.

Для правильної наукової постановки атеїстичної освіти в республіці поряд з існуючою кафедрою історії і теорії атеїзму в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, у Львівському державному університеті ім. І. Я. Франка та Київському державному педагогічному інституті ім. О. М. Горького були створені кафедри основ наукового атеїзму. Викладання цього курсу відіграло важливу роль у формуванні науково-матеріалістичного світогляду студентської молоді. Майбутні педагоги набували необхідних знань і навичок вміти боротися з релігією. При цьому особливого значення надавалося підготовці викладачів основ наукового атеїзму. Так, в Ровенському державному педагогічному інституті ім. Д. З. Мануїльського у 1966 р. вони навчалися в теоретичному семінарі «Психологічна наука і релігійні вірування», близько 100 викладачів вузів і середніх спеціальних навчальних закладів республіки вивчали науковий атеїзм у 1966 р. в 15 вечірніх університетах марксизму-ленінізму⁷.

При викладанні наукового атеїзму використовувалися наочні, технічні засоби (оформлення кабінетів, виставок, використання діа- і кінофільмів) та ін. В Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті ім. В. П. Затонського, наприклад, діяв кабінет наукового атеїзму, оформлений у відповідності з програмою курсу з даної дисципліни. У засвоєнні матеріалу курсу в Ровенському педінституті широко практикували перегляд кінофільмів з атеїстичної тематики («Іванна», «Сповідь», «Лжепророки», «Правда про мощі» та ін.), постійно діюча виставка картин на антирелігійні теми, пересувна атеїстична виставка Уїздецької середньої школи Здолбунівського району знайомили студентів з системою науково-атеїстичної роботи серед учнів⁸.

Великі можливості для озброєння молоді знаннями основ наукового атеїзму, для розвитку її науково-матеріалістичного світогляду мало викладання суспільних дисциплін — історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, наукового комунізму. Партійні комітети подавали колективам педагогічних навчальних закладів дійову допомогу у цій важливій справі. Наприклад, Чернігівський обком партії провів у жовтні 1967 р. дводенний семінар викладачів суспільних наук вузів і середніх спеціальних навчальних закладів, на якому об-

⁵ Там же, оп. 241, спр. 288; арк. 48; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 183, арк. 31.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 261, спр. 282, арк. 8.

⁷ «Радянська освіта», 3 серпня 1966 р.; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 4, арк. 7—258.

⁸ «Радянський студент» (орган Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ім. В. П. Затонського), 18 червня 1970 р.; «Радянська освіта», 3 серпня 1966 р.

говорювалися нові форми роботи кафедр суспільних наук Ніжинського і Чернігівського державних педагогічних інститутів. Запорізький обласний комітет партії у травні 1969 р.— нараду завідуючих кафедрами суспільних наук про викладання спецкурсу «Критика буржуазної ідеології»⁹.

Чільне місце в атеїстичному вихованні майбутніх вчителів відводилося природничим наукам, вивчення яких створювало необхідну основу для формування діалектико-матеріалістичного світогляду. З приводу цього Н. К. Крупська писала: «У справі руйнування всіляких забобонів, передсудів і релігійності в тому числі — ніщо так радикально не діє, як звичка добиратися до причин явищ. Якщо ми серйозно хочемо вести антирелігійну пропаганду, ми повинні поставити на належну височінь викладання природознавства»¹⁰.

В педагогічних навчальних закладах республіки у досліджуваний період зміцнилась навчально-матеріальна база, в галузі природничих наук вченими вузів велась значна науково-дослідна робота. Партійні комітети постійно тримали в полі зору діяльність кафедр природничих наук. Так, Дніпропетровський обком партії, розглянувши у грудні 1966 р. питання «Про добір, підготовку і виховання науково-педагогічних кадрів в університеті», рекомендував парткому і ректорату покращити роботу в цьому напрямі. Донецький обком партії у травні 1967 р., відзначивши, що з 130 комуністів професорсько-викладацького складу Донецького державного університету тільки 29 працюють на 19 кафедрах природничого циклу, зобов'язав партком і ректорат поліпшити розстановку науково-педагогічних кадрів на кафедрах природничих наук¹¹.

Кафедра фізики Київського педінституту ім. О. М. Горького, наприклад, провела роботу по висвітленню методологічних питань у курсах загальної і теоретичної фізики, астрономії по формуванню у студентів розуміння об'єктивного характеру законів природи і вихованню їх у науково-матеріалістичному дусі. Це питання обговорювалося і на засіданні парткому, у постанові якого «Про ідейно-теоретичний рівень викладання фізики та методики фізики» рекомендовано кафедрам фізики, філософії і основ наукового атеїзму працювати в більш тісному контакті. У 1967 р. на фізико-математичному факультеті був прочитаний 20-год. спецкурс з філософських питань фізики і математики. У рішеннях парткому Вінницького педінституту ім. М. Островського «Про стан викладання природничих наук» (1967 р.) і Ужгородського університету «Про роботу первинних партійних організацій фізичного і хімічного факультетів» (1968 р.) наголошувалось на забезпеченні формування діалектико-матеріалістичного світогляду у студентів при викладанні спецдисциплін¹².

Згідно плану Міністерства освіти УРСР передбачалося проведення ряду наукових семінарів для підвищення наукової кваліфікації викладачів біології, математики, астрономії педагогічних навчальних закладів республіки; складено п'ятирічний план підвищення їх фахової кваліфікації. Для викладачів кафедр фізики, хімії, математики в більшості педагогічних навчальних закладів республіки працювали методологічні

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 244, спр. 8, арк. 61; оп. 257, спр. 274, арк. 42.

¹⁰ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 3, К., 1963, стор. 142—143.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 2427, арк. 95, 98—99; оп. 241, спр. 288, арк. 11—12.

¹² Там же, ф. 1, оп. 241, спр. 288, арк. 1; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 485, оп. 4, спр. 70, арк. 64; спр. 78, арк. 45—46; спр. 86, арк. 79, 81

семінари з філософських проблем природознавства. Так, лише в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка у 28 семінарах навчалось близько 900 викладачів¹³.

В педагогічних навчальних закладах республіки практикувалися нові форми залучення студентів до науково-дослідної роботи: наукові семінари викладачів з участю студентів, прикріплення студентів до окремих викладачів кафедр та ін. Збільшилась кількість учасників студентських наукових гуртків. Так, у Вінницькому педінституті ім. М. Островського їх кількість досягала 400 чол., а в Донецькому державному університеті в гуртках з природничих наук працювало більше 150 студентів¹⁴.

Значну увагу партійні комітети, ректорати приділяли справі атеїстичного виховання в позалекційний час. У 1966 р. для студентів КДПІ ім. О. М. Горького, наприклад, прочитано кілька циклів лекцій з атеїстичної тематики, проведено тематичні вечори «Фізика навколо нас», «Цікава фізика в школі», вечори запитань і відповідей, які відбулися у гуртожитках з питань пізнання і матеріалістичного світогляду, розвитку фізики, математики, літератури, психології; диспути про телепатію, сон, сновидіння, гіпноз, з літературних творів, кінофільмів¹⁵.

У справі формування науково-матеріалістичного світогляду студентів значну роль відігравали клуби атеїстів та школи молодого лектора-атеїста, створені у 1966—1970 рр. у більшості педагогічних навчальних закладів республіки. Так, слухачі такої школи Ужгородського державного університету тільки протягом першого семестру 1966—1967 навчального року прочитали для населення області понад 400 лекцій з атеїстичної тематики. Понад 1000 лекцій прочитали протягом 1966 р. в школах республіки студенти і викладачі кафедри основ наукового атеїзму КДПІ ім. О. М. Горького. Школа молодого атеїста при Чернівецькому державному університеті стала відділенням молодіжної секції при обласному товаристві «Знання», а така ж школа Глухівського державного педагогічного інституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського готувала лекторів з наукового атеїзму і ряду філософських проблем. Клуб атеїстів при Івано-Франківському державному педагогічному інституті ім. В. С. Стефаника готував майбутніх педагогів до широкої науково-атеїстичної роботи. Вони самостійно розробляли лекції, організовували бесіди з віруючими, розповсюджували атеїстичну літературу. У практику роботи клубу міцно ввійшли виступи з лекціями-концертами на селі. Тільки у 1966 р. члени клубу побували в містах Калуші у Бурштині, в селах Ганнусівці, Іваниківці, Підгір'ї, Підвисокому, Стецеві Івано-Франківської області¹⁶.

У досліджуваний період виникла нова ланка в системі формування науково-матеріалістичного світогляду студентської молоді на межі навчально-виховного процесу в вузі, з одного боку, і виробництва, з другого — третій трудовий семестр, який став «чудовою школою, — як відзначав Л. І. Брежнєв, — суспільно-політичного і трудового гарту майбутніх фахівців... невід'ємною складовою частиною навчально-виховної роботи вищих і середніх навчальних закладів»¹⁷.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 288, арк. 35, 109.

¹⁴ Там же, арк. 8, 16.

¹⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 228, арк. 108.

¹⁶ Там же, ф. 485, оп. 4, спр. 70, арк. 81; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 288, арк. 23; спр. 275, арк. 144; оп. 257, спр. 274, арк. 137; «Людина і світ», 1966, № 8, стор. 7; «Радянська освіта», 25 червня 1966 р.

¹⁷ «Комсомольская правда», 12 вересня 1975 р.

В педагогічних училищах республіки викладання основ наукового атеїзму велось з 1959 р. За цей час удосконалювалась програма і підручники, вироблено певні методичні рекомендації. Викладачі педагогічних училищ при проведенні атеїстичної роботи враховували вікові особливості учнів, ускладнюючи її елементи від курсу до курсу. Так, в Лисичанському училищі на протязі учбового року на кожному курсі проводилося по 3—4 бесіди, складність яких зростала. Наприклад, на першому курсі читалася тема: «Народна мудрість про релігію», а на випускному — «Програма КПРС про науково-атеїстичне виховання трудящих» і 16-год. курс «Основи наукового атеїзму»¹⁸.

Аналогічна робота проводилася в більшості педагогічних училищ республіки.

У постановках ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» та вересневого (1968 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомольськими організаціями республіки»¹⁹ викладена програма комуністичного виховання молоді, в тому числі і атеїстичного.

Комсомольські організації педагогічних навчальних закладів республіки у досліджуваний період набули певного досвіду у справі атеїстичного виховання майбутніх педагогів. У вузах республіки на кінець 1970 р. працювало понад 240 політичних, дискусійних і філософських клубів, 60 університетів культури, численні лекторії, створені комітетами комсомолу. Так, народний університет науково-природничих знань, організований комітетом комсомолу Криворізького державного педагогічного інституту, на громадському огляді роботи народних університетів і лекторіїв у 1967 р. отримав диплом і грошову премію. Активно працював атеїстичний лекторій, створений з ініціативи комітету комсомолу Ровенського державного педагогічного інституту ім. Д. З. Мануїльського²⁰.

Велику роботу по вихованню у студентів науково-матеріалістичного світогляду проводили комсомольські організації і інших педагогічних навчальних закладів УРСР.

Слід зазначити, що у справі науково-атеїстичного виховання майбутніх педагогів мав місце ще шаблон, подекуди була відсутня систематична робота. Партійні організації домагалися того, щоб атеїстична робота носила конкретний характер, мала точну адресу, спиралась на яскраві факти і приклади, перетворювалась у тверді переконання майбутніх вчителів, допомагала їм стати повноцінними помічниками партії у великій справі виховання нової людини комуністичного суспільства.

За роки восьмої п'ятирічки педагогічні інститути республіки та педагогічні училища підготували 76,6 тис. учителів і вихователів; в школи прийшла частина випускників 8 університетів, Київського та Львівського інститутів фізичного виховання, Дніпропетровського та Івано-Франківського технікумів фізичної культури, 4 художніх училищ Міністерства культури УРСР²¹. Молоді висококваліфіковані спеціалісти, маючи достатнє атеїстичне загартування і певний досвід громадсько-політичної роботи, активно включилися в науково-матеріалістичне виховання нашого народу.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 213, арк. 97—98.

¹⁹ «Комуніст України», 1968, № 10, стор. 11—16.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 17, арк. 15—16; оп. 257, спр. 274, арк. 100, 161—162.

²¹ М. Моторнюк. Виховання молодого покоління — справа партійна, К., 1974, стор. 57, 58.

Партія постійно піклується про поліпшення атеїстичного виховання трудящих мас, спрямовує його згідно з вимогами часу. На XXV з'їзді Комуністичної партії України підкреслювалась необхідність дальшої безкомпромісної боротьби з пережитками минулого в свідомості й поведінці певної частини людей, зокрема з релігійними. У Звітній доповіді наголошувалось: «Утвердження комуністичної моралі вимагає також систематичної і наполегливої роботи по атеїстичному вихованню населення...»²².

Колективи педагогічних навчальних закладів республіки, виконуючи настанови партії, поліпшують справу науково-атеїстичної підготовки майбутніх педагогів, від чисті майстерності і ідейного загартування залежатиме формування основ світогляду майбутніх будівників комунізму.

* * *

²² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 67.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ХХV З'ЇЗДУ КПРС НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

В інструктивно-методичному листі Міністерства освіти СРСР «Про ознайомлення учнів загальноосвітніх шкіл з матеріалами ХХV з'їзду КПРС» вказується: «Найважливіше першочергове завдання органів народної освіти, керівників шкіл, усіх учителів — донести рішення ХХV з'їзду КПРС до кожного школяра яскраво, глибоко і дохідливо...»¹. Виконуючи цю настанову директивних органів, учителі нашої республіки застосовують різні прийоми і засоби. У даній статті ми зупинимося на використанні на уроках історії статистичних даних, що містяться у матеріалах ХХV з'їзду КПРС. Вони допомагають глибше і переконливіше показувати великі соціально-економічні звершення, здійснені радянським народом під керівництвом КПРС за роки дев'ятої п'ятирічки, краще усвідомити велич завдань десятого п'ятирічного плану.

Педагоги прагнуть прищепити школярам інтерес до статистики. Вони роз'яснюють учням, що на всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія приділяла велику увагу організації обліку економічних ресурсів, адже інакше було б неможливо планувати розвиток народного господарства у загальнодержавному масштабі. З цією метою було створено відповідні органи, зокрема Центральне статистичне управління при Раді Міністрів СРСР.

Для образного визначення ролі статистичних даних зачитуємо уривок з «Баллади о цифрах» відомого радянського поета Степана Щипачова:

Цифры, что вкопаны в строки,
Годы уже не сотрут.
Это — плотины, дороги,
Это и к славе маршрут².

При опрацюванні статистичного матеріалу слід враховувати, що учні не завжди реально уявляють, яка титанічна праця стоїть за «сухими» цифрами найважливіших показників, які величезні соціально-економічні і культурні перетворення вони відображають. Тому завдання вчителя полягає, насамперед, у тому, щоб конкретизувати статистичні дані, допомогти учням відчувати їх вагомість.

Найбільш поширеним прийомом є показ рівня зростання по відношенню до попереднього: «у скільки разів» або «на скільки процентів». Так, на підтвердження положення про те, що за роки Радянської влади наша Батьківщина перетворилася в могутню індустріальну державу, учитель наводить дані про зростання виробничих фондів. Їх виз-

¹ «Радянська освіта», 31 березня 1976 р.

² «Известия», 17 січня 1976 р.

начення в абсолютних цифрах не справляє на учнів особливого враження, а от повідомлення про те, що за післяжовтневий період вони збільшилися у 32 рази, а випуск промислової продукції — у 302 рази, є дуже красномовним.

Більш конкретне уявлення про зростання темпів і обсягу виробництва може дати таке порівняння: нині за місяць у країні виробляється більше електроенергії, ніж протягом усього 1950 р.; шкіряного взуття за один квартал виробляють стільки, скільки за весь 1950 р. Або, щоб випустити таку ж кількість телевізорів, яка надійшла у торговельну мережу в 1955 р., тепер потрібно лише 25 днів³.

Статистичні дані необхідно записувати на класній дошці, бо на слух вони сприймаються погано і ще гірше запам'ятовуються. Краще подавати їх у вигляді співвідношення між двома етапами. Наприклад, кількість виробленої електроенергії за один місяць 1976 р. перевищує її обсяг за цілий 1950 р. Крім такого запису, доцільно графічно показати це співвідношення, що значно полегшує процес сприйняття його учнями.

Розповідаючи про велику увагу держави до розвитку сільського господарства, учитель показує значні капіталовкладення у цю галузь народного господарства, наводячи таке порівняння: з 320 млрд. крб., виділених на розвиток сільського господарства за роки Радянської влади, 213 млрд. припадають на дві останні п'ятирічки. А в десятій буде виділено 172 млрд. крб., що на 41 млрд. більше, ніж у дев'ятій⁴.

Виправданим є прийом зіставлення досягнутих рівнів з рівнем певних етапів (довоєнного, початку і кінця останньої п'ятирічки з планами нової). Ці величини слід дати у менших, але конкретніших вимірах, про які школярі уже мають уявлення. Наприклад, розповідаючи про виконання Державного плану розвитку народного господарства 1975 р., наголошуємо, що Радянський Союз перевищив трильйонний рубіж виробництва електроенергії. Протягом одного 1975 р. країна виробила понад 1000 млрд. квт/год. Записуємо на класній дошці 1038⁵. Але і це ще не дає учням повного уявлення про кількість одержаної енергії. Як же допомогти їм осмислити значення досягнутої трудової перемоги? Нагадуємо, що у 1920 р. наша країна виробляла лише 2 млрд. квт/год, а рівень 1975 р.— 1038 млрд. До речі, за ленинським планом ГОЕЛРО, який здавався нездійсненним навіть відомому фантасту Герберту Уеллсу, передбачалося одержати 8,8 млрд. квт/год. Отже, в 1975 р. план ГОЕЛРО перевершено майже у 115 разів! Можна навести ще одне порівняння: нині електростанції країни лише протягом одного місяця виробляють більше електроенергії, ніж її виробляли протягом усього 1959 р.! Звичайно, такі порівняння справляють враження на учнів.

Новий п'ятирічний план передбачає забезпечити у 1980 р. виробництво 1340—1380 млрд. квт/год.⁶ А, як відомо, 1 квт/год електроенергії дає змогу видобути 50 кг кам'яного вугілля, виткати 10 м бавовняної тканини або випекти 88 кг хліба тощо. Яку ж титанічну працю можна виконати за допомогою 1340—1380 млрд. квт/год!

В який же спосіб буде досягнуто такого рівня виробництва електроенергії? На карті показуємо електростанції-велетні, зокрема найбільшу в світі Красноярську ГЕС (6 млн. квт/год), Конаковську ДРЕС

³ «Під прапором ленінізму», 1976, № 7, стор. 47.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 56.

⁵ Там же, стор. 152.

⁶ Там же.

(2400 тис. квт/год), Саратовську ГЕС, Ладиженську і Естонську ДРЕС та інші, що вже стали до ладу.

Далі знайомимо учнів із планами розвитку енергетики в десятій п'ятирічці. Показуємо на карті, які нові гіганти виростуть на ріках Сибіру, Середньої Азії, в європейській частині країни, де будуть споруджені теплові і атомні електростанції.

Підсумовуючи матеріал, учителю слід показати, чому у десятій п'ятирічці така велика увага приділяється виробництву електроенергії.

Одним з найважливіших завдань нової п'ятирічки є підвищення добробуту радянських людей. За роки дев'ятої п'ятирічки збудовано 544 млн. кв. м житлової площі, що дало змогу поліпшити побутові умови 56 млн. чол.⁷ Конкретизувати ці дані слід за допомогою нескладних арифметичних підрахунків. В СРСР нині налічується більше 250 млн. чол., тобто житлові умови поліпшено п'ятій частині всього населення, або 30 таких міст, як Київ.

У десятій п'ятирічці планується збудувати 545—550 млн. кв. м житлової площі⁸ і забезпечити житлом 45 млн. чол.— шосту частину населення, або 25 таких міст, як Київ.

Учням треба в доступній формі пояснити, як, завдяки чому досягається такий величезний розмах житлового будівництва, зокрема вираз «індустріальні методи будівництва». Пригадайте дитячу гру «Конструктор». З його стандартних деталей ви збирали різноманітні конструкції. Приблизно такий самий принцип роботи сучасних будівельників. Вони монтують споруди з стандартних деталей і конструкцій, які виготовляються індустріальними методами на будівельних комбінатах. При цьому, звичайно, також використовуються складні механізми, підйомні крани тощо, які значно полегшують працю робітників і підвищують її продуктивність. Темпи житлового будівництва індустріальними методами показано на спеціальному плакаті. За підрахунками інженерів, кожні 10 секунд у містах споруджується квартира в 40 кв. м. Цей напис чітко видно на фоні баштового крана, який монтує відповідну квартиру, а стрілка хронометра показує час, витрачений на її спорудження.

Основним показником рівня життя народу є його реальні доходи, що характеризуються кількістю матеріальних благ і послуг, наданих населенню за певний проміжок часу (рік, п'ятирічку). Учням слід розповісти і про надходження до кожної сім'ї з суспільних фондів споживання: безплатне навчання дітей і підвищення кваліфікації дорослих, безкоштовне медичне обслуговування і виплата стипендії учням профтехучилищ і студентам, щорічних профвідпусток і пенсій, будівництво та утримання житла тощо. Якщо в 1975 р. середньомісячна зарплата робітників і службовців становила майже 146 крб., то в десятій п'ятирічці вона досягне 170 крб. На чверть зростуть й доходи колгоспників.

Проте більш наочне уявлення про зростання заробітної плати і суспільних фондів споживання дає така таблиця⁹ (див. стор. 125).

Знайомлячи учнів з деякими найважливішими показниками десятого п'ятирічного плану, доцільно також намалювати плакат. Поряд з відповідними символами записати показники десятого п'ятирічного плану: мережа високовольтних ліній—1340—1380 млрд. квт/год електроенергії; залізничні цистерни—620—640 млн. т нафти, нитка

⁷ Там же, стор. 127.

⁸ Там же, стор. 135.

⁹ «Блокнот агітатора», 1976, № 6.

газопроводу — 400—435 млрд. куб. м газу; терикони — 790—810 млн. т кам'яного вугілля, конвертор — 160—170 млн. т сталі і т. д.¹⁰

З активною участю старшокласників доцільно виготовляти діаграми, різні таблиці, які містять деякі порівняльні дані і наочно показують, що стоїть за звичайними цифрами. Такі засоби унаочнення з нескладними тематичними малюнками-символами служитимуть зоровою

	1950 р.	1960 р.	1970 р.	1975 р.
Суспільні фонди споживання (в млрд. крб.)	13	27,3	63,9	майже 90
Середньомісячна заробітна плата (в крб.)	64,2	80,6	122	146
Середньомісячна зарплата робітників і службовців з урахуванням виплат і пільг з суспільних фондів (в крб.)	82,4	107,7	164,5	понад 200

опорою під час розповіді вчителя. Наприклад, щоб наочно показати, яку кількість сталі передбачається виплавити у 1980 р., на таблиці зображено земну кулю, тричі оперезану по екватору залізничним ешелонам.

— Малюнок дещо фантастичний, правда? — звертаємось до учнів. — Але ж кількість сталі, яку планується виплавити у 1980 р., — справді астрономічна. Уявіть собі, якщо навантажити увесь цей метал на двадцятитонні платформи, довелося б сформувати ешелон з 28,5 млн. платформ. Таким ешелонам справді можна було б тричі оперезати нашу планету.

Така методична обробка статистичних даних поглиблює їх зміст, посилює виховний вплив.

Боротьба трудящих за виконання виробничих завдань — це боротьба з марнотратством, з нераціональним витрачанням робочого часу. У Звітній доповіді ЦК ХХV з'їздові КПРС з особливою силою наголошено: «В усій роботі по вдосконаленню управління повинен повною мірою враховуватись фактор часу. В галузі планування це означає: точне врахування поряд з грішми і ресурсами також і строків, які будуть потрібні для здійснення різних проектів, вибір варіантів, що дадуть найшвидшу віддачу»¹¹.

Втратити лише одну хвилину робочого часу — це у масштабах всього народного господарства означає недодати країні промислової продукції майже на 1 млн. крб. Таке повідомлення ще не справляє на учнів відповідного враження. Більш конкретне уявлення дає плакат, на якому зображений робітник з хронометром у руках, що називає кількість промислової продукції вартістю в 1 млн. крб.: понад 228 т сталі; 707 т нафти; 1203 т кам'яного вугілля; 18 000 кв. м тканини; понад 1000 пар шкіряного взуття; 20 квартир. Під цим переліком напис-висновок: «Такими є втрати лише однієї змарнованої робочої хвилини у масштабах всієї країни».

З допомогою старшокласників можна виготовити і такий плакат: «Справжня ціна однієї секунди. На Україні за секунду виплавляють 1,5 т чавуну; видобувають 7 т вугілля; виробляють 6 тис. квт/год елек-

¹⁰ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, стор. 152.

¹¹ Там же, стор. 68—69.

троенергії. Чим швидше ми йдемо вперед, тим вагомішою стає кожна секунда».

На учнів справляє враження перелік тих галузей виробництва, в яких наша країна займає перше місце в світі. Для цього створено плакат, на якому на фоні символу світової першості зроблено напис: «Сьогодні в Радянській країні видобувається нафти, виробляється чавуну, сталі, цементу, мінеральних добрив, тракторів, бавовняних і вовняних тканин, шкіряного взуття, цукру, молока, масла більше, ніж у будь-якій іншій країні!»

За роки дев'ятої п'ятирічки нових успіхів в економічному і культурному розвитку досягли всі радянські республіки. Докладніше зупинємось на виробничих досягненнях трудящих Української РСР — важливої складової частини єдиного народногосподарського комплексу Радянського Союзу. Зокрема, розповідаємо, що наша республіка на цілий квартал раніше строку виконала завдання дев'ятого п'ятирічного плану. Випуск промислової продукції за п'ятиріччя збільшився на 41,3% при завданні 38—41%. Успішно виконано завдання по виробництву зерна, молока, м'яса. Здійснено велику програму капітального будівництва¹².

Вагомим буде вклад трудящих Української РСР у розвиток загальносоюзної економіки і в десятій п'ятирічці. Особливо високими темпами зростатимуть у республіці електроенергетична, хімічна, нафтопереробна, верстатобудівна, вугільна та інші галузі промисловості. Обсяг промислового виробництва збільшиться на 30—34%. На 11—14% зросте середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства. Виробництво зерна буде доведено до 46—48 млн. т на рік, цукрових буряків — 53—54 млн. т, молока — 21,5—22,3 млн. т тощо¹³.

Знову знаходимо порівняльні дані або інші засоби конкретизації цифр. Наприклад, скільки буде вироблено цукру з 53 млн. т буряків, якщо відомо, що вихід готової продукції становить 14—15%. Шляхом нескладних підрахунків одержуємо відповідь — 8 млн. т. Щоб дати уявлення про цю цифру, на дошці малюємо головку цукру і вказуємо, що її висота дорівнює висоті Ельбруса, а радіус її основи становить 60 м.

Ми поділилися досвідом конкретизації та наочного оформлення статистичних матеріалів XXV з'їзду КПРС. Дальші творчі пошуки в цьому напрямку допомагатимуть більш глибоко і дохідливо розповісти учням про зміст та історичне значення рішень XXV з'їзду КПРС.

Н. М. МІНЗБЕРГ (Київ)

¹² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 10—11.

¹³ Там же, стор. 88.

Наш календар

ДО 80-річчя
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
К. ГОТВАЛЬДА

У листопаді минає 80 років з дня народження К. Готвальда—видатного діяча чехословацького і міжнародного комуністичного й робітничого руху. Вся багатогранна, невтомна діяльність Клемент

Готвальда була нерозривно пов'язана з боротьбою Комуністичної партії за корінні, життєві інтереси народних мас, за торжество ідей марксизму-ленінізму. Він був самовідданим борцем проти капіталізму, за перемогу нового, соціалістичного ладу в Чехословаччині, за зміцнення братерської дружби між народами Радянського Союзу і ЧССР.

Свою багатогранною діяльністю К. Готвальд завоював величезну повагу серед широких народних мас Чехословаччини, його ім'я близьке і дороге також народам Союзу РСР. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у промові на XIV з'їзді Комуністичної партії Чехословаччини 26 травня 1971 р. говорив: «Комуністи нашої країни, радянські люди шанують пам'ять перших будівників вашої партії. Так само як вам, нам дороге ім'я видатного діяча чехословацького і світового комуністичного руху товариша Клемент Готвальда, який так багато зробив для розвитку і зміцнення дружби між радянським і чехословацьким народами»¹.

Народився Клемент Готвальд 23 листопада 1896 р. у с. Дедіце на Моравії в сім'ї селянина. Дванадцяти років він розпочав своє трудове життя учнем столяра. З ранніх років свого життя К. Готвальд бачив несправедливість, нещадну експлуатацію у капіталістичному суспільстві. Все це викликало в нього ненависть до гнобителів та їх прислужників.

У квітні 1915 р. К. Готвальда було мобілізовано в австро-угорську армію і відправлено на фронт, де він ще глибше переконався у реакційній антинародній політиці правлячих кіл країн капіталу.

Світогляд К. Готвальда формувався під впливом ідей ленінізму, перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Після повернення з армії (листопад 1920 р.), він іде в середовище робітників, бачить безробіття, злидні, експлуатацію у створеній на руїнах Австро-Угорської імперії, що розвалилася під ударами революційного, національно-визвольного руху в жовтні 1918 р., буржуазній Чехословаччині. Свою революційну діяльність К. Готвальд розпочав серед молоді. Протягом ряду років працював на відповідальних посадах у комуністичній пресі Словаччини.

У жовтні 1924 р. у складі делегації комуністів Словаччини Клемент Готвальд прибув на II з'їзд партії². Талановитий організатор класової боротьби, пропагандист вчення марксизму-ленінізму, нещадно викривав зрадників інтересів пролетаріату, рішуче підтримував революційний рух.

Революційна діяльність К. Готвальда викликала незадоволення у буржуазії та її слуг. За ним було встановлено особливий нагляд. Переслідування, штрафи, слідство, арешти були спрямовані на те, щоб перешкодити, паралізувати боротьбу, яку проводив активний боець за інтереси трудящих. Проте всі ці заходи буржуазії не змогли зломити революційну енергію, невтомну працю полум'яного борця проти гнобителів.

Крім усних виступів К. Готвальд частіше почав публікувати статті, в яких висвітлював визвольну боротьбу чехословацького народу, закликав комуністів до впровадження у практичну роботу досвіду ленінської партії.

На III з'їзді КПЧ, що проходив у м. Празі з 26 по 28 вересня 1925 р., Клемент Готвальда було обрано до складу ЦК КПЧ, а 29 вересня того ж року — членом Політбюро і Оргбюро.

З 1 травня 1926 р. К. Готвальд очолив центральну комісію пропаганди і агітації ЦК КПЧ³.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 341.

² Ярослав Матейка. Клемент Готвальд, Прага, 1972, стор. 25.

³ Там же, стор. 28.

У другій половині 20-х років значно почала зростати хвиля класових битв трудящих. Перед КПЧ стояло складне завдання — якомога краще використати наявні сприятливі умови для дальшого розвитку революційного руху. Здійснення його залежало, насамперед, від монолітності рядів партії. Тому К. Готвальд разом з іншими керівниками революційного руху вів боротьбу за ідейне та організаційне згуртування рядів Комуністичної партії Чехословаччини. У цей складний період революційному ядру КПЧ подавав допомогу Комуністичний Інтернаціонал. Для розгляду становища в КПЧ, під час роботи VI конгресу Комінтерну (17 серпня — 1 вересня 1928 р., Москва), була створена комісія виконкому Комінтерну (ВККІ) на чолі з досвідченим більшовиком-ленінцем С. І. Гусевим. До складу комісії входили такі відомі діячі міжнародного комуністичного руху, як Б. Кун, О. Куусінен, Д. Мануїльський, Е. Тельман, В. Ульбріхт та інші.

К. Готвальд, будучи делегатом IV конгресу Комінтерну, брав активну участь у роботі спеціальної комісії конгресу, що вивчала становище у КПЧ. На основі аналізу численних документів і матеріалів, Комінтерн накреслив відповідні пропозиції, спрямовані на подолання недоліків у роботі, зміцнення єдності комуністичного руху в Чехословаччині.

Як одного з активних керівних діячів КПЧ К. Готвальда було обрано в склад виконкому Комінтерну, членом якого він був до 1943 р.

Важливе значення в історії КПЧ відіграв V з'їзд, що відбувся 18—23 лютого 1929 р. у м. Празі. У доповіді К. Готвальда і рішеннях з'їзду було підбито підсумки роботи комуністів, викрито недоліки, дано рішучу відсіч антипартійній, фракційній діяльності опортуністів, розроблено важливі питання стратегії і тактики революційного руху. На цьому з'їзді Клемент Готвальда було обрано генеральним секретарем КПЧ.

Працюючи на відповідальному посту генерального секретаря, К. Готвальд вів боротьбу за ленінський стиль у партійній роботі, багато уваги приділяв питанням навчання комуністів, оволодіння ними марксистсько-ленінською теоретичною спадщиною.

К. Готвальд разом із А. Запотоцьким, Я. Швермою, Й. Гакемом та іншими керівними діячами КПЧ проводив велику роботу по організації страйкових та інших виступів пролетаріату.

Полум'яний революціонер рішуче виступав, нещадно викривав людиноненавистницьку ідеологію, підступну діяльність фашизму. Він брав активну участь у розробці Комінтерном стратегії і тактики комуністичних партій, зокрема, питань боротьби за створення широкого антифашистського народного фронту.

Важливу роль в об'єднанні всіх антифашистських сил, виробленні стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху відіграв VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, що відбувся в Москві у липні — серпні 1935 р. На цьому форумі комуністів К. Готвальд виступив з промовою «За народний фронт праці, свободи і миру в Чехословаччині». Головна увага у його промові приділялася питанням створення єдиного антифашистського, народного фронту. Конгрес обрав новий виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу. Знову членом ВККІ, а також до складу його президії і секретаріату було обрано К. Готвальда.

Працюючи на керівних постах у штабі міжнародного комуністичного руху, К. Готвальд брав активну участь у розробці стратегії і тактики, вів боротьбу за єдність його рядів.

У лютому 1936 р. Клемент Готвальд повернувся з Москви у Чехословаччину. Він активно включився у роботу по мобілізації мас на боротьбу проти посилення реакції, за єдність дій всіх трудящих країни.

Правлячі кола буржуазії Чехословаччини все більше ставали на шлях зради інтересів трудящих. 20 жовтня 1938 р. уряд заборонив діяльність КПЧ. Тому було вирішено відправити ряд керівників революційної боротьби за кордон. 10 листопада 1938 р. К. Готвальд вилетів у Париж, а звідти через Лондон — у Москву⁴. Під час перебування у Москві він керував діяльністю закордонного центру КПЧ.

З величезною радістю трудящі Чехословаччини восени 1944 р. зустрічали героїчну Радянську Армію, воїни якої визволяли країну від фашистської окупації. Пліч-о-пліч з ним брали участь у визволенні своєї Батьківщини бійці чехословацького корпусу під командуванням Людвіка Свободи.

5 квітня 1945 р. у м. Кошице було розроблено урядову програму Національного фронту чехів і словаків, що називалася Кошицькою. В ній визначалися основні завдання трудящих у визвольній боротьбі на завершальному етапі, були сформульовані головні принципи внутрішньої політики нового уряду⁵.

Під час виборів до Установчих національних зборів, що відбулися у травні 1946 р., КПЧ по кількості голосів (40%) зайняла перше місце. На основі наслідків ви-

⁴ Там же, стор. 72.

⁵ А. И. Недорезов. Чехословакия в годы революции и строительства социализма. — «Вопросы истории», 1970, № 5, стор. 74.

борів було створено новий уряд Національного фронту, головою якого став К. Готвальд⁶. Відстоюючи інтереси трудящих, Клемент Готвальд вів невпинну боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Особливо яскраво проявився талант організатора в лютому 1948 р., коли буржуазія намагалася здійснити реакційний переворот і повернути країну на шлях капіталістичного розвитку. КПЧ звернулася до народу із спеціальною відозвою, в якій закликала трудящих стати на захист революційних завоювань і народно-демократичного ладу⁷. По всій країні відбулися масові демонстрації, мітинги, збори протесту проти контрреволюційних дій реакції.

22 лютого 1948 р. на з'їзді заводських Рад у Празі, куди з'їхалося понад 8 тис. делегатів з усіх кінців країни, з промовою виступив К. Готвальд. У своєму виступі від імені Комуністичної партії робітничого класу, всіх трудящих країни він заявив, що плани реакції буде зірвано⁸.

Єдність, рішучість трудящих змусили буржуазію відступити. Міністри-реакціонери подали у відставку. Було затверджено новий склад уряду під головуванням К. Готвальда⁹. «Внаслідок лютневої перемоги у нашій країні була остаточно встановлена влада робітничого класу і трудового народу і відкритий шлях до соціалістичної перебудови суспільства...¹⁰, — говорив генеральний секретар ЦК КПЧ, президент ЧССР Густав Гусак у звітній доповіді ЦК КПЧ XIV з'їзду партії.

У червні 1948 р. Клемент Готвальда було обрано президентом Чехословаччини. Робітничий клас, всі трудящі країни, взявши владу у свої руки, з величезним піднесенням приступили до будівництва нового, соціалістичного суспільства. Генеральна лінія будівництва соціалізму була визначена у доповіді К. Готвальда, рішеннях IX з'їзду КПЧ, що відбувся у травні 1949 р.

К. Готвальд глибоко розумів значення братерської дружби між трудящими Чехословаччини і Радянського Союзу. У промові на мітингу, що відбувся 7 листопада 1945 р. у м. Брно, К. Готвальд підкреслював, що «уже у колісках Чехословаччини стояли Радянський Союз і Велика Жовтнева соціалістична революція¹¹. Загальнонародне визнання у Чехословаччині одержав лозунг К. Готвальда: «З Радянським Союзом — на вічні часи і ніколи інакше». У його здійсненні він вбачав запоруку успіхів у будівництві соціалістичного суспільства, національної і державної свободи, мирного життя.

«Співробітництво з Радянським Союзом дає основні гарантії національної свободи, державної незалежності, впевненості у майбутнє, соціалістичного розвитку нашої Батьківщини»¹² — говорив на XV з'їзді КПЧ Густав Гусак.

Братерська дружба, взаємодопомога народів СРСР і ЧССР сприяють успіхам соціалістичного й комуністичного будівництва, боротьбі за збереження, зміцнення миру в усьому світі.

Поглиблення братерського співробітництва, дружби трудящих СРСР і ЧССР, за яке разом з кращими синами й дочками країни невпинно вів боротьбу К. Готвальд, благотворно впливає на успішне виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС і XV з'їзду КПЧ.

О. В. ХЛАНТА (Ужгород)

⁶ Там же, стор. 78.

⁷ І. Мельникова. Історична перемога трудового народу Чехословаччини. — «Комуніст України», 1968, № 2, стор. 63.

⁸ Там же, стор. 64.

⁹ Там же.

¹⁰ XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, М., 1971, стор. 17.

¹¹ Советско-чехословацкие отношения 1945—1960 гг. Документы и материалы, М., 1972, док. 35, стор. 53.

¹² XV съезд Коммунистической партии Чехословакии, Прага, 1976, стор. 77.

ДО 50-річчя III ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ ПРОФСПІЛОК

XIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, який відбувся в грудні 1925 р., узяв курс на соціалістичну індустріалізацію. Партія керувалася вказівками В. І. Леніна про те, що важка промисловість має бути основою радянської політики, найважливішим засобом соціалістичної перебудови сільського господарства, невпинного підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих. Це вимагало великих організаційно-господарських зусиль Комуністичної партії і Радянського уряду, перебудови органів планування, поліпшення роботи профспілок, а також інших масових організацій трудящих.

Велику увагу XIV з'їзд партії приділив профспілкам. Перед ними ставилося завдання ще більше наблизити свій апарат до мас і підпорядкувати всі форми і методи роботи загальному завданню піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу.

28 листопада 1926 р. у Харкові відкрився III з'їзд профспілок України. На порядку денному з'їзду стояли такі питання: доповідь про чергові завдання профспілок; звіт Всеукраїнської Ради профспілок і перспективи роботи; співдоповідь ВУМБІТу (Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків) і звіт ревізійної комісії; господарське становище України і даліше зростання виробництва; результати проведення режиму економії; звіт наркома праці; вибори ВУРПС і ревізійної комісії.

В роботі з'їзду взяло участь 378 делегатів з ухвальним голосом. Соціальний стан учасників з'їзду: робітників — 71,2%, службовців — 21%, селян — 3,4%, наймитів — 1,3%. Національний склад делегатів з'їзду: українців — 45,5%, росіян — 32%, євреїв — 16,9%, представників інших національностей — 5,6%. Серед делегатів з'їзду членів партії було 68%, безпартійних — 32%; 91,5% — чоловіків, 8,5% — жінок¹.

З глибокою увагою делегати з'їзду заслухали виступ Г. І. Петровського, який, вітаючи їх від імені ЦК КП(б)У і уряду України, сказав: «Дозвольте побажати вам найкращих успіхів у розв'язанні завдань, які стоять перед пролетаріатом і нашим господарством. Партія може сказати, що вона добилася повного єднання з професійним рухом в справі соціалістичного будівництва в нашій країні. Наше завдання — дружно в планомірному порядку повести це будівництво так, щоб розв'язати всі проблеми, які стоять на його шляху... Найближчі важливі завдання профспілок — це більше втягувати робітничу масу в господарське будівництво. Всі сили потрібно віддати індустріалізації країни для того, щоб позбавитися від залежності іноземного капіталу, для того, щоб самим в своїй країні виробляти все необхідне, всі потрібні машини і продукти»².

На першому засіданні з'їзду було заслухано доповідь про найближчі завдання профспілок. 29 листопада на ранковому засіданні виступив з доповіддю про роботу професійних організацій України за звітний період голова ВУРПСу А. Ф. Радченко.

Доповідач підкреслив, що профспілки зросли кількісно за звітний період. Так, якщо на 1 жовтня 1925 р. на Україні членів спілок було 1 млн. 465 041 чол., то вже на 1 жовтня 1926 р. їх налічувалося більше 1 800 тис. чол. Поповнення відбувалося в основному за рахунок індустріальних робітників. В групі індустріальних спілок і на залізниці налічувалося понад 1 млн. членів профспілок³.

Розширилася низова мережа професійних осередків. Число низових осередків в республіці зросло протягом 1925 р. з 3984 до 8048. Після перевиборів 1926 р. низові профспілки обновилися на 70%, а в окремих організаціях — на 90%⁴.

А. Ф. Радченко спинився також на питаннях тарифно-економічної роботи ВУРПС, на роботі серед жінок і молоді, на питанні про каси взаємодопомоги, культурно-освітній роботі тощо. На закінчення він сказав: «...Вся увага профспілок повинна бути зосереджена на питаннях соціалістичного будівництва, зростання продуктивності праці, здешевлення собівартості і підвищення якості продукції... Перше і основне наше завдання — це всебічний захист матеріальних, побутових, культурних потреб і запитів не тільки всієї робітничої маси, а кожної групи зокрема і кожного окремого члена спілок»⁵. На ранковому засіданні цього ж дня було заслухано співдоповіді — про роботу ВУМБІТу та ревізійної комісії.

Вечірнє засідання 29 листопада і ранкове — 30 листопада були присвячені обговоренню доповіді А. Ф. Радченка. В обговоренні взяли участь 67 чол.⁶

На вечірньому засіданні 1 грудня з доповіддю про міжнародне і внутрішнє становище Радянського Союзу і перспективи дальшого розвитку народного господарства виступив голова Раднаркму України В. Я. Чубар, який почав свій виступ з характеристики основних моментів міжнародного становища, а потім спинився на питаннях розвитку народного господарства. Він, зокрема, навів такі цифри. Якщо валова продукція промисловості республіки в 1923—1924 рр. становила лише 37% довоєнного рівня, то в 1925—1926 рр. вона вже зросла до 82%. Продукція сільського господарства збільшилася, відповідно, з 81% до 99%⁷.

Далі В. Я. Чубар спинився на плануванні народного господарства, а також на питаннях поліпшення і здешевлення продукції, матеріального забезпечення робітників тощо.

¹ «Комуніст», 5 грудня 1926 р.; «Пролетарій», 5 грудня 1926 р.

² «Пролетарій», 30 листопада 1926 р.

³ «Вестник профдвижения Украины» (орган ВУСПС и ЦП Союзов), № 23 (100), 1926, стор. 24.

⁴ Там же, стор. 25.

⁵ Там же, стор. 42.

⁶ «Пролетарій», 29 і 30 листопада, 2 грудня 1926 р.

⁷ «Комуніст», 3 грудня 1926 р.

Ранкове засідання 2 грудня відкрилося дебатами по доповіді В. Я. Чубаря, в яких було порушено багато питань. Делегати вказували, зокрема, на те, що заходи уряду по будівництву Дніпрогесу викликають великий відгук серед широких робітничих мас і повністю ними схвалюються. Вони порушували також питання житлового будівництва, культури та освіти.

На вечірньому засіданні 2 грудня з доповіддю виступив заступник наркома РСІ України М. Н. Демченко. Він, зокрема, відзначив досягнення в галузі режиму економії: «Головний наш успіх у тому, що гасло режиму економії стало гаслом всього робітничого класу»⁸. За порівняно невеликий строк проведення режиму економії в державному апараті скорочено господарсько-канцелярські витрати на 1 млн. крб. і майже на 2,5 млн. крб. скорочено витрати на штати⁹. Доповідач, підкреслюючи необхідність тісного зв'язку профспілок з РСІ, закликав делегатів з'їзду разом працювати над втіленням у життя режиму економії: «Потрібно звернути увагу і ініціативу мас, широко поставити пропаганду ідей раціоналізації і режиму економії і зробити їх близькими і зрозумілими для трудящих»¹⁰.

В дебатах по доповіді М. Н. Демченка виступило 18 чол. Вони говорили про необхідність всебічного поліпшення нашого державного апарату і про наближення його до широких робітничо-селянських мас, критикували недоліки, що спостерігалися при втіленні в життя режиму економії, зокрема, в Одеському земвідділі та на одному з підприємств Кривого Рога¹¹.

3 грудня на ранковому засіданні було заслухано доповідь наркома праці К. В. Сухомлина, який, зокрема, зазначив, що період між II і III Всеукраїнськими з'їздами профспілок характеризувався піднесенням культурного і економічного рівнів робітничого класу, зміцненням профспілок, розвитком усього народного господарства. Далі він сплиняв на величезних досягненнях у трудовому законодавстві. В жодній країні немає такого трудового законодавства, як у нашій. Радянські люди мають восьмигодинний робочий день, а в республіці в середньому робочий день триває сім з половиною годин. Це пояснюється тим, що робітники, зайняті у шкідливих виробництвах, і підлітки мають ряд пільг¹². Багато уваги доповідач приділив питанням охорони праці і техніки безпеки, боротьби з понаднормовими і безробіттям тощо.

З'їзд гаряче підтримав генеральну лінію партії на соціалістичну індустріалізацію країни. Велику увагу з'їзд приділив також питанням матеріально-побутового і культурного обслуговування трудящих, участі профспілок у поліпшенні роботи державного апарату.

На останньому засіданні 4 грудня 1926 р. з'їзд ухвалив резолюції по всіх доповідях. Зокрема, в резолюції по доповіді ВУРПС підкреслювалося, що III Всеукраїнський з'їзд ставить перед профспілками завдання поліпшення матеріального становища робітників та службовців шляхом підвищення по можливості зарплати відповідно до зростання продуктивності праці, збереження реальної зарплати, зменшення цін, зміцнення кооперації, максимального розширення житлобудівництва»¹³.

По доповіді В. Я. Чубаря з'їзд ухвалив ряд пропозицій щодо господарського будівництва країни: «Найважливіші завдання господарчої роботи 1926—1927 року, що впливають з даного господарчого стану й перспектив будівництва соціалізму в нашій країні такі: надалі підвищувати роль промисловості в народному господарстві УРСР і підсилити її керівну роль в економіці країни, неослабно продовжувати реорганізацію сільського господарства в бік його інтенсифікації... підсилити й розвивати транспорт...»¹⁴.

По доповіді наркома РСІ «Про підсумки проведення режиму економії» з'їзд ухвалив такі пропозиції: залучати широкі маси робітничого класу до боротьби за режим економії, що є однією з основних умов успіху цієї кампанії і одним з головних завдань професійних спілок, поширити роботу в галузі раціоналізації керівництва та виробництва, посилити боротьбу з безгосподарністю й бюрократичними перекошуваннями в державному апараті¹⁵.

З'їзд доручив профспілковим організаціям суворо стежити за тим, щоб не було перекошувань режиму економії, щоб останній не провадився коштом робітників. З'їзд підкреслив, що головною опорою в справі проведення режиму економії мають бути виробничі комісії та виробничі наради.

З'їзд вважав за потрібне встановити найтісніший зв'язок органів робітничо-селянської інспекції з профспілками.

⁸ «Пролетарий», 3 грудня 1926 р.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ «Пролетарий», 4 грудня 1926 р.

¹² Там же.

¹³ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду профспілок, Харків, 1927, стор. 7.

¹⁴ Там же, стор. 51, 52.

¹⁵ Там же, стор. 60—63.

По доповіді наркома праці УРСР з'їзд ухвалив ряд пропозицій, що торкалися питань про поліпшення стану справ у галузі охорони праці, соціального страхування, регулювання ринку праці та боротьби з безробіттям, а також у справі тарифно-конфліктної роботи¹⁶.

Делегати з'їзду надіслали привітання робітничо-селянському уряду України, в якому, зокрема, зазначалося: «Гостанова уряду про збудування Дніпрельстану є величезний крок вперед по шляху індустріалізації країни й будівництва соціалізму. З'їзд професійних спілок України обіцяє урядові щодо здійснення цієї трудової справи повну свою підтримку»¹⁷.

4 грудня відбулися вибори членів Всеукраїнської ради профспілок: було обрано 128 дійсних членів і 48 кандидатів. Перший пленум обрав президію ВУРПСу в складі 19 чоловік і 9 кандидатів. Головою ВУРПСу одноголосно був обраний А. Ф. Радченко, секретарем — Гулий¹⁸.

4 грудня делегація в складі 220 чол. виїхала до Москви для участі в роботі VII Всесоюзного з'їзду профспілок, який відкрився 6 грудня 1926 р. (всього від України на з'їзд було обрано 265 чол., деякі з них виїхали раніше).

Рішення III Всеукраїнського з'їзду профспілок сприяли активізації діяльності профспілок в усіх галузях господарського й культурного будівництва. III Всеукраїнський з'їзд профспілок є однією з найвизначніших подій в історії профспілкового руху. Політика партії, визначена XIV з'їздом ВКП(б), IX з'їздом КП(б)У, рядом Пленумів ЦК і XV партконференцією, дістала повну підтримку і в резолюціях III Всеукраїнського з'їзду профспілок.

В. П. СИДОРЕНКО (Київ)

¹⁶ Там же, стор. 65—90.

¹⁷ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду профспілок, стор. 92.

¹⁸ «Пролетарий», 5 грудня 1926 р.

МАСОВА РЕВОЛЮЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТРУДЯЩИХ

(До 50-річчя створення «Сельробу»)

Під впливом перемоги Великого Жовтня на західноукраїнських землях розгорнулася масова революційно-визвольна боротьба трудящих за соціальне і національне визволення, за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі.

На чолі революційного руху йшла Комуністична партія Західної України, яка високо несла прапор пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичної революції. Визначна роль у мобілізації та згуртуванні робітників і селян на боротьбу проти експлуататорів та сил реакції належала масовій легальній революційній організації «Сельроб», яка була вірним помічником партії у зміцненні її зв'язків з широкими колами трудящих.

«Сельроб» виник у ході революційних виступів народних мас Західної України, спрямованих проти окупаційного режиму буржуазно-поміщицької Польщі.

В умовах відносної, нетривкої стабілізації капіталізму, що почалася в 1924 р., відбувся ряд спільних виступів робітників і селян, які свідчили про зміцнення революційного союзу трудящих міста і села. Під знаком цієї єдності, зокрема, пройшла першотравнева демонстрація 1924 р. у Заболотіві (Станіславське воєводство), в якій взяло участь понад 5 тис. робітників і селян. Демонстранти йшли з гаслами: «Геть буржуазний уряд!», «Хай живе робітничо-селянський уряд!», «Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік і прилучення Західної України до Радянської України!». Поліція вчинила розправу над демонстрантами: 4 чоловіки було вбито і 50 поранено¹.

Але страйковий рух західноукраїнського пролетаріату продовжував наростати. У 1924—1925 рр. відбулося 154 страйки, в яких взяло участь 46,8 тис. робітників, а в 1926—1928 рр. — 247 страйків, які охопили 59 тис. трудящих². Хвиля страйків прокотилася по Закарпаттю і Буковині.

На боротьбу за свої права піднімалися безробітні. Великий вплив на цей рух справила демонстрація безробітних Стрия та розправа поліції над її учасниками 31 березня 1926 р. Масові демонстрації на знак протесту відбулися в багатьох містах Західної України і Польщі.

¹ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, ч. II, Львів, 1964, стор. 160—161, 164.

² Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 461.

В тяжких умовах підпілля Компартія Західної України приділяла серйозну увагу вдосконаленню форм зв'язків з масами. Виходячи з настанов В. І. Леніна про можливість і необхідність для нелегальної партії «оточувати себе сіткою легальних організацій»³, КПЗУ поставила на порядок денний питання про створення масової революційної організації, яка була б опорою партії в місті та на селі. II з'їзд КПЗУ (жовтень 1925 р.) підтвердив необхідність створення такої організації.

Комуністи посилили свій вплив на селянські організації «Народна воля» (Східна Галичина), та «Селянський союз» (Волинь, Холмщина, Полісся і Підляшшя), що виникли на початку 20-х років. У 1926 р. постало питання про їх об'єднання. На спільному засіданні центральних органів КПЗУ, «Сельсоюзу» і «Народної волі» в Гданську було вироблено проект програми і статуту, визначено строки проведення і кількості делегатів об'єднаної з'їзду.

В ході підготовки до з'їзду була проведена велика робота в справі роз'яснення ідейних, організаційних і тактичних принципів побудови майбутньої організації, нищівній критиці піддавалися буржуазно-націоналістичні парії. З жовтня 1926 р. в приміщенні сеймового клубу у Варшаві відбулася таємна нарада делегатів «Народної волі», «Селянського союзу» та Компартії, на якій було схвалено текст відозви до обох організацій про об'єднання та запрошення на об'єднаний з'їзд⁴. Для проведення підготовчої роботи був обраний комітет з 8 чоловік.

10 жовтня 1926 р. у Львові в приміщенні музичного товариства імені Лисенка відкрився з'їзд, на якому були присутні 157 делегатів від 46 повітів, у тому числі 59 делегатів від «Сельсоюзу», 92 — від «Народної волі», та сільськогосподарські депутати польського сейму⁵. З вступною промовою до делегатів з'їзду звернувся голова ЦК «Народної волі» К. Вальницький, який підкреслив, що нове об'єднання в своїй діяльності має спиратися на вчення наукового соціалізму⁶.

Далі делегати з'їзду мали заслухати доповідь про політичне становище, звіт про діяльність депутатів «Сельсоюзу», розглянути питання про злиття обох організацій та обрання центрального органу⁷.

В зв'язку з тим, що до залу вдерлася поліція і перервала нормальний хід засідання, було вирішено змінити порядок роботи з'їзду. Делегати одразу перейшли до розгляду організаційних питань. З'їзд прийняв рішення про злиття «Народної волі» і «Сельсоюзу» в «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання» («Сельроб»). Був обраний тимчасовий центральний комітет «Сельробу», до якого ввійшли відомі революціонери К. Вальницький, М. Заяць, С. Козицький, М. Маківка, К. Пелехатий і М. Чучмай, з правом кооптації до складу ЦК одного селянина і одного робітника та представника молоді, коли вона організаційно оформиться⁸.

З'їзд прийняв відозву до селян і робітників. «Наша об'єднана партія», партія селян і робітників, — зазначалося в ній, — ставить собі за ціль боротися за соціалізм... Лише соціалізм знесе пута національної неволі. Наша партія — селянсько-робітничє, бо селянина і робітника однаково душить фабрикантсько-поміщицьке ярмо. В єдності наша сила... Наша партія буде боротись: за селянсько-робітничє уряд, за передачу всієї землі трудовому селянству без викупу, за реалізацію права українського народу на своє самовизначення, ...за 8-годинний робочий день праці, ...за усупільнення знарядь праці...»⁹.

В лютому 1927 р. ЦК «Сельробу» затвердив програму організації. В програмі визначалася революційна платформа «Сельробу», який стояв на позиціях класової боротьби робітників і селян за «здійснення соціалістичного ладу», підкреслювалися інтернаціоналістські засади його діяльності — прагнення до солідарності з міжнародним робітничим рухом. Боротьба за визволення з-під капіталістичного гніту, за соціальну, економічну і національну свободу проголошувалася головним політичним завданням.

«Сельроб» відстоював головний лозунг ленінської програми з національного питання — визнання права кожного народу на самовизначення. Програма організації засуджувала колонізаторську політику буржуазно-поміщицької Польщі на західноукраїнських землях. «Сельроб» вимагав демократизації системи самоврядування та судочинства, заміни постійної армії міліцією.

Захищаючи інтереси широких верств трудящих, програма націлювала їх на боротьбу за рівноправність усіх громадян незалежно від статі, раси, національності, ві-

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 275.

⁴ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 121, оп. 2, спр. 112, арк. 1—2.

⁵ Є. М. Галушко. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр., Львів, 1965, стор. 201.

⁶ «Воля народа», 17 жовтня 1926 р.

⁷ ЛОДА, ф. 121, оп. 2, спр. 112, арк. 2, 14.

⁸ «Воля народа», 24 жовтня 1926 р. (додаток).

* Новостворена організація формально іменувалася партією.

⁹ Є. М. Галушко. Назв. праця, стор. 201—202.

росповідання, за повну свободу слова, совісті, друку, зборів і організацій, за свободу страйків.

Економічна частина програми включала в себе такі важливі завдання, як усунування засобів виробництва, безплатна передача землі селянам. У програмі висловлювався протест проти податкової політики уряду, ставилася вимога послаблення податкового тягаря.

Програма націлювала на боротьбу за соціальні права трудящих міста і села: обов'язкова суспільна праця, соціальне забезпечення, 8-годинний робочий день, заборона важкої жіночої праці та праці дітей віком до 16 років, санітарне законодавство, безплатна медична допомога, встановлення контролю профспілок у галузі соціального законодавства та ін.

До програми були включені також пункти про загальнообов'язкову освіту, навчання рідною мовою, професійне навчання¹⁰.

Створення «Сельробу» було визначною подією в західноукраїнському революційному русі. КПЗУ, яка постійно спрямовувала його діяльність, мала тепер широку легальну трибуну для роз'яснення своїх цілей і завдань, надійну опору в політично-масовій роботі серед трудящих. «Сельроб» став важливим фактором зміцнення союзу трудівників міста і села, справляв позитивний вплив на дальший розвиток політичних і соціальних виступів експлуатованих мас.

Комуністична партія приділяла велику увагу ідейному та організаційному зміцненню «Сельробу». У 1928 р. після подолання розколу в його лавах (1927 р.) було створено організацію під назвою «Сельроб-єдність».

Завдяки керівництву комуністів «Сельроб» згодом перетворився у масову організацію. У 1930 р. вона об'єднувала 70 районних (з них 48 — у Східній Галичині і 22 — на Волині та Поліссі) та 407 місцевих організацій (285 — у Східній Галичині і 122 — на Волині та Поліссі)¹¹.

За допомогою сельробівських організацій партія залучала до революційного руху робітничу та селянську молодь, жінок. На початку 30-х років при «Сельробі» діяло 8 повітових, 13 районних секцій молоді та 130 місцевих гуртків, які об'єднували 3600 юнаків і дівчат, а також 3 повітових і 5 місцевих жіночих організацій¹². Загальне число членів «Сельробу» у той час становило понад 10 тис. чол.¹³

Важливим знаряддям у справі мобілізації трудящих України на революційну боротьбу служила сельробівська преса. Газети «Сельроб», «Воля народу», «Наше життя», «Нове життя», «Наше слово» відігравали значну роль у пропаганді ленінських ідей та організації революційно-визвольного руху.

Успіхи КПЗУ в боротьбі за маси, зростання авторитету сельробівських організацій серед експлуатованих низів міста і села сприяли дальшому розгортанню революційного руху. Стурбований таким розвитком подій, уряд Польщі вдався до рішучих заходів. За розпорядженням міністерства внутрішніх справ у вересні 1932 р. «Сельроб» був заборонений. Розпуск «Сельробу» супроводжувався масовими арештами активістів.

Репресивні дії властей не послабили зв'язків Компартії з масами. КПЗУ вжила заходів для поживлення роботи Українського селянського об'єднання (УСО), створеного в 1931 р. За короткий час УСО стало легальним організаційним центром консолідації революційних сил, його осередки діяли на всій Західній Україні.

Революційний рух трудящих, очолюваний КПЗУ, розхитував підвалини окупаційного режиму, вів до поглиблення кризи буржуазно-поміщицької Польщі і підготував ґрунт для возз'єднання українських земель в єдиній радянській соціалістичній державі.

М. М. ШВАГУЛЯК (Львів),

О. І. ЮРИСТОВСЬКИЙ (Львів)

¹⁰ «Воля народу», 27 лютого 1927 р.

¹¹ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 586, арк. 2.

¹² Там же, арк. 4.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 146, арк. 68—77; Тернопільський облдержархів, ф. 231, оп. 1, спр. 1809, арк. 98, 103; Волинський облдержархів, ф. 46, оп. 9-а, спр. 931, арк. 10, 13.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПАРТИЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ЗДІЙСНЕННЯМ КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ (1917—1937 рр.)

Зростаючі масштаби комуністичного будівництва вимагають від науковців-суспільствознавців, як зазначалося на XXV з'їзді партії, «продовжити роботу по науковому узагальненню всесвітньо-історичного досвіду КПРС»¹, в тому числі й у галузі культурного будівництва, духовного розвитку суспільства у перехідний від капіталізму до соціалізму період.

Керуючись марксистсько-ленінською теорією і виходячи з об'єктивних потреб суспільного розвитку країни, що обумовлювалися, насамперед, утвердженням соціалістичного способу виробництва, Комуністична партія на основі ленінського плану побудови соціалізму і комунізму в СРСР здійснила культурну революцію. Утвердження нової соціалістичної ідеології в духовному житті суспільства стало одним з важливих факторів формування нової історичної спільності людей — радянського народу. «Ця спільність,— зазначав Л. І. Брежнев у доповіді на урочистому засіданні в Кремлі 21 грудня 1972 р., присвяченому 50-річчю СРСР,— ґрунтується на глибоких об'єктивних змінах у житті країни як матеріальних, так і духовних...»² Соціалістична ж культура цієї спільності людей «...являє собою органічний сплав створюваних усіма народами духовних цінностей»³.

Соціалістична культура, багаті духовні цінності радянського суспільства — результат керівної діяльності Комуністичної партії по здійсненню ленінського плану побудови соціалізму в СРСР у 1917—1937 рр. і, зокрема культурної революції, як важливої складової частини соціалістичного будівництва. Вивчення величезного досвіду партії по соціалістичному, культурному будівництву привертало і привертає увагу науковців нашої республіки. Останнім часом вийшло з друку ряд історіографічних праць, оглядів джерел та літератури, присвячених питанням культурного будівництва⁴.

Однак в історико-партійній літературі ще відсутні спеціальні, історіографічні розвідки про досягнення науковців у вивченні історичного досвіду Компартії України — складової частини КПРС, по керівництву культурною революцією на Україні в 1917—1937 рр.

Розвиток культури Комуністична партія розглядала як органічну частину соціалістичного будівництва. На це неодноразово вказувалося у рішеннях Компартії України, прийнятих ще в роки громадянської війни. Так, V конференція КП(б)У, що відбулася у листопаді 1920 р., визнала за необхідне перетворити культурні організації села, що були під впливом українських буржуазних націоналістів, «із зняряддя бандитизму і затемнення класової свідомості в зняряддя комуністичної освіти»⁵ селянства, насамперед молоді. Систематичне піднесення культурного рівня мас значно сприяло усвідомленню робітничим класом суті нової економічної політики, прийнятої X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р., розв'язанню чергових економічних завдань Радянської влади. «...Залучення мас до господарського, радянського і професійного будівництва,— зазначалося на VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.),— можливе лише при піднесенні культурного рівня мас»⁶.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, М., 1976, стор. 240.

² Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 20.

³ Там же, стор. 22.

⁴ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади, К., 1973; Л. М. Зака. Вопросы культурного строительства в советской исторической литературе.— Культурная революция в СССР. 1917—1965, М., 1967.

⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Том перший, К., 1976, стор. 115.

⁶ Там же, стор. 187.

З перших днів Радянської влади в періодичній пресі, численних збірниках, альманахах, брошурах широко популяризувалася політика Комуністичної партії і Радянської держави в галузі культурного будівництва. Партійні, радянські, комсомольські працівники, діячі культури, науки, літературознавці, мистецтвознавці в своїх працях висвітлювали перший досвід робітничого класу. Рад, комсомолу, профспілок по культурному будівництву, викривали фальсифікаторів ленінського вчення про культурну революцію⁷.

Загалом у 20—30-х роках вийшло чимало праць, присвячених питанням культурного будівництва. Так, у 1940 р. вийшов у світ статистичний довідник про успіхи Української РСР у культурному будівництві⁸.

Однак питання розвитку соціалістичної культури, як правильно зазначають Г. М. Шевчук, С. К. Гутянський, Л. М. Зак⁹ та інші радянські історики, досліджувалися ще мало, а роль партії в культурному процесі майже не вивчалася. Перед самою ж Компартією України в той період, як зазначав Перший секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор у виступі в Українському інституті марксизму-ленінізму 17 жовтня 1928 р., стояло завдання «...не лише опанувати підступи українського культурного процесу, але й фактично зсередини керувати всім будівництвом української соціалістичної культури...»¹⁰.

На розвитку історичної науки негативно позначилось обмеження з початку 30-х років і до XX з'їзду КПРС доступу до матеріалів центральних, місцевих партійних і державних архівів. Проте науковці і в цей період продовжували вивчати питання культурного будівництва на Україні. У працях, написаних до XX з'їзду КПРС, як правило, досить помітний вплив культу особи, вузька джерельна база, слабо висвітлювалася діяльність Компартії України.

Застрільниками фронтального вивчення історичного досвіду КПРС по здійсненню культурної революції в СРСР 20—30-х років виступили науковці Російської Федерації¹¹. У своїх працях вони узагальнили досвід КПРС по керівництву багатьма аспектами культурного будівництва в країні, спеціально проте не вивчали діяльності Компартії України.

Розвиток історико-партійної науки в республіці у світлі рішень XX з'їзду партії, введення нового порядку захисту дисертацій (1956 р.), підвищення вимог до публікацій сприяли поглибленню дослідницької роботи в галузі керівної ролі партії культурним будівництвом. Член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Острянин у статті, що вийшла в 1957 р.¹², розглянув питання боротьби Комуністичної партії проти буржуазних і дрібнобуржуазних, націоналістичних «теорій» в галузі культурного процесу.

Серед друкованих праць по культурному будівництву на Україні важливе місце належить монографії О. Б. Слуцького¹³.

Збагатили джерелознавчу базу з досліджуваної проблеми й публікації матеріалів з'їздів і конференцій Компартії України, підготовлені Інститутом історії партії при ЦК Компартії України (1958 р.)¹⁴, а також збірника документів і матеріалів

⁷ Я. Ряппо. Народна освіта на Україні за X років революції, Харків, 1927; О. Полторацький. Ради в культурному будівництві, Харків, 1929; Ю. С. Моліч. Український театр за десять років Жовтня.— «Нове мистецтво», 1927, № 21, стор. 4—7; П. Юдин. Против извращения ленинского учения о культурной революции.— За перестройку литературно-художественных организаций. Сборник материалов, М., 1932, стор. 24—35.

⁸ Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки. Статистичний довідник, К., 1940.

⁹ Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр., К., 1963, стор. 27; С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965, стор. 8; Л. М. Зак. Назв. праця, стор. 394.

¹⁰ С. В. Косіор. Вибрані статті і промови, К., 1968, стор. 193.

¹¹ М. П. Ким. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СССР, М., 1955; М. С. Андреева. Коммунистическая партия — организатор культурно-просветительной работы в СССР (1917—1933 гг.), М., 1963; В. В. Украинцев. КПСС — организатор революционного преобразования высшей школы, М., 1963; КПСС во главе культурной революции в СССР, М., 1972.

¹² Д. Х. Острянин. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — торжество марксистсько-ленінського світогляду.— Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. Збірник статей, К., 1957, стор. 5—30.

¹³ О. Б. Слуцький. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.), К., 1957.

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, 1918—1956, К., 1958.

Комуністичної партії і Радянського уряду (1959 р.)¹⁵. В останньому вміщено 238 найважливіших документів з питань культурного будівництва, прийнятих з січня 1921 р. по листопад 1937 р., у тому числі 97 рішень партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У¹⁶. Тоді ж з'явився другий том «Історії Української РСР», в якому на основі великого фактичного матеріалу показано здійснення культурної революції на Україні. У 1959 р. вийшли з друку нариси про український театр¹⁷.

Велику допомогу у визначенні питань культурного процесу в республіці подали дослідникам «Нариси історії Комуністичної партії України», підготовлені авторським колективом Інституту історії партії при ЦК Компартії України й опубліковані в 1961—1971 рр. трьома виданнями¹⁸. Автори «Нарисів» узагальнили велику і різносторонню діяльність Компартії України по соціалістичному, зокрема культурному будівництву, що здійснювалося на Україні при допомозі і під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б), висвітлили боротьбу Компартії України проти українських дрібнобуржуазних, націоналістичних партій з їх «теорією» самостійності України і «національної культури», проти хвилювизму і шумськізму, що прагнули, всупереч ленінським принципам розвитку соціалістичної культури, здійснити гасло орієнтації на буржуазну культуру Заходу тощо. Вихід у світ «Нарисів» знаменував собою важливий етап розвитку історико-партійної науки на Україні, сприяв поживаленню дослідницької роботи по вивченню діяльності партії по культурному будівництву в республіці у перехідний період.

Слідом за цими «Нарисами» вийшли з друку нариси історії обласних партійних організацій республіки¹⁹.

Вагомий внесок у дослідження проблеми партійного керівництва культурним процесом на Україні зроблено в 1961—1967 рр. За цей період у республіці вийшов ряд праць, зокрема І. Д. Золотоверхого²⁰, який вперше спробував дослідити історію культурного будівництва на Україні в роки громадянської війни, Г. М. Шевчука, С. К. Гутянського, П. П. Бачинського, А. І. Щербака, О. О. Михайлова²¹ та багатьох інших науковців.

В усіх згаданих тут працях охарактеризовано економічні і політичні передумови створення нової соціалістичної культури, що виникли внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату. Висвітлюючи ленінське вчення про культурну революцію науковці вказують на величезну роль В. І. Леніна, його теоретичної спадщини і титанічної діяльності для становлення і розвитку на Україні культурного процесу на основі соціалістичної ідеології, показують зв'язок цього процесу із здійсненням ленінської національної політики. Ці та інші питання ґрунтовно розглянуто у праці С. К. Гутянського. Г. М. Шевчук досліджує розвиток культурно-освітньої роботи, народної освіти, науки, преси та книговидавничої справи на Україні в 1921—1925 рр. Тут також знайшла місце критика різних антиленінських «теорій» і настанов у питанні про культурне будівництво за умов диктатури пролетаріату. Зокрема, автор гостро критикує «теорію боротьби двох культур», теорію невтручання партії в культурний процес, що виникла в се-

¹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів у двох томах. Том I (1917—червень 1941 рр.), К., 1959.

¹⁶ Там же, стор. 867—878. Підраховано автором.

¹⁷ Український драматичний театр. Нариси історії в двох томах, т. 2, К., 1959.

¹⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, вид. 2-е, доп., К., 1964; вид. 3-е, доп., К., 1971.

¹⁹ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967; Нариси історії Миколаївської партійної організації (1897—1968 рр.), Одеса, 1969; Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970; Нариси історії Полтавської обласної, партійної організації, Х., 1970; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації, Одеса, 1972; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації, Львів, 1972; та ін.

²⁰ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.), К., 1961.

²¹ Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр., К., 1963; його ж. Наука, осяяна генієм Леніна (До 50-річчя Академії наук Української РСР), К., 1969; С. К. Гутянський. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні, К., 1960; його ж. Ленін і українська радянська культура, К., 1963; його ж. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965; П. П. Бачинський. Здійснення на Україні ленінської національної політики в культурному будівництві (1921—1925 рр.).—«Наукові праці з історії КППРС». Вип. 10, К., 1966, стор. 3—18; А. І. Щербак. Перші кроки. З історії радянської літератури та преси на Україні (1917—1920 рр.). Вид. 2-е, К., 1967; О. О. Михайлов. Керівництво КП(б)У перебудовою школи та здійснення семирічної освіти на селі (1933—1937 рр.).—«Наукові праці з історії КППРС». Вип. 5, К., 1965, стор. 134—144.

редині 20-х років тощо. «Теорія боротьби двох культур» протиставляла російську культуру українській, пропагувала самоплив у розвитку української радянської культури, недооцінювала ролі РКП(б) і її вірного загону — КП(б)У в національно-культурному будівництві на Україні²².

У зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня на Україні вийшов з друку ряд фундаментальних праць, підготовлених колективами авторів науково-дослідних інститутів і кафедр вузів. Це, зокрема, праці про розвиток української культури за роки Радянської влади²³, історію Академії наук УРСР²⁴, вищої школи²⁵ про культурно-освітню роботу²⁶, розвиток мистецтва²⁷ тощо. В цих працях на основі відповідних партійних рішень, урядових декретів і постанов, з використанням фактичного матеріалу ґрунтовно висвітлено історію багатогранного культурного будівництва на Україні в перехідний період, як важливу складову частину побудови соціалізму.

Напередодні XXIII з'їзду КПРС у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка вийшов у світ науковий збірник про боротьбу Компартії України за розвиток народної освіти в республіці в 1917—1945 рр.²⁸ У 1970 р., в зв'язку із 100-річчям від дня народження В. І. Леніна, вийшла з друку монографія, підготовлена колективом авторів під керівництвом заслуженого діяча науки УРСР, професора О. А. Бородіна²⁹. У цій праці йдеться про партійне керівництво культурно-освітньою роботою, розвиток загальноосвітньої школи, науки й культури, про виховання української інтелігенції в період побудови соціалізму. Автори монографії викривають фальсифікаторські, наклепницькі твердження буржуазних ідеологів, які в своїх «дослідженнях» прагнуть будь-що принизити керівну роль Компартії України в розвитку української соціалістичної культури. Узагальненню досвіду Компартії України в галузі культурного будівництва присвячено ряд сторінок книги Ю. В. Бабка³⁰. Про діяльність Компартії України по вихованню вчительської інтелігенції в роки громадянської війни йдеться у статті С. П. Михеєва³¹. Дослідженню ролі партії у розвитку освіти присвятили свої праці К. А. Колосова, Т. М. Шашло, Г. І. Ясницький³², колектив авторів Одеського університету³³, І. І. Паніотов³⁴. На нашу думку, діяльність партії в цій важливій галузі культурного процесу найповніше розкрили Г. І. Ясницький та І. І. Паніотов. У монографії Г. І. Ясницького перший розділ присвячено політиці Комуністичної партії в галузі народної освіти на Україні в 1921—1932 рр. На основі ленінського вчення про освіту, рішень партійних з'їздів і конференцій, а також великого фактичного матеріалу автор показав розвиток освіти в республіці, його труднощі і складність, піклування партії про вчительство тощо.

Наукова громадськість позитивно оцінила працю І. І. Паніотова³⁵. Серед праць, в яких узагальнено досвід роботи партії в галузі вищої освіти на Україні, почесне місце займають праці харківського дослідника М. А. Бистрова³⁶, зокрема його моно-

²² Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 318.

²³ Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967.

²⁴ Історія Академії наук Української РСР у 2-х книгах. Кн. 1, К., 1967; кн. 2, К., 1967.

²⁵ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. I (1917—1945 рр.), К., 1967.

²⁶ Історія культурно-освітньої роботи на Україні (1917—1941 рр.), Харків, 1968.

²⁷ Історія українського мистецтва в шести томах. Радянське мистецтво 1917—1945 років, том 5, К., 1967.

²⁸ Міжвідомчий науковий збірник «З історії боротьби КП України за розвиток народної освіти 1917—1945 рр.». Вип. 5, К., 1965.

²⁹ Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні, К., 1970.

³⁰ Ю. В. Бабко. У боротьбі за соціалізм. (З досвіду роботи Компартії України в роки другої п'ятирічки) (1933—1937 рр.), К., 1974.

³¹ С. П. Михеєв. Більшовики України у боротьбі за вчительську інтелігенцію в роки громадянської війни (1918—1920 рр.).—«УІЖ», 1974, № 4, стор. 112—116.

³² К. А. Колосова. Радянська школа — улюблене дітище Комуністичної партії, К., 1959; Т. М. Шашло. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні, К., 1963; Г. І. Ясницький. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.), К., 1965.

³³ Г. В. Ангелов, К. К. Зубрик, Т. А. Овчаренко. Деятельность КПСС по руководству народным образованием и культурой (на материалах Украинской ССР), Одесса, 1972.

³⁴ І. І. Паніотов. Комуністична партія України на чолі боротьби за розвиток народної освіти (1931—1941 рр.), Харків, 1973.

³⁵ В. Я. Білоцерківський, Д. С. Спиридонова.—І. І. Паніотов. Комуністична партія України на чолі боротьби за розвиток народної освіти (1932—1941 рр.).—«УІЖ», 1974, № 1, стор. 149—150.

³⁶ Н. А. Быстров. Деятельность КП(б)У по развитию и укреплению высшей школы в годы первой пятилетки. Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, Вып. 3, Харьков, 1960.

графія, що вийшла з друку в 1974 р.³⁷. Автор названих праць на великій джерельній базі узагальнює історичний досвід КП(б)У, її місцевих і первинних організацій у галузі розвитку системи радянської вищої школи в республіці, в удосконаленні навчального процесу, в ідейно-політичному вихованні викладачів і студентів.

Великий інтерес викликають історико-біографічні праці, в яких досліджується вклад видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави у розвиток української соціалістичної культури, зокрема А. В. Луначарського³⁸, В. П. Затонського³⁹, М. О. Скрипника⁴⁰ та ін. Правильно відзначаючи активну участь М. О. Скрипника у боротьбі партії за розвиток соціалістичної культури Радянської України, В. Ф. Потапчук, на жаль, у авторефераті кандидатської дисертації навіть не згадав про ту суперечність у трактовці окремих питань культурного будівництва, яка притаманна теоретичній спадщині одного з активних партійних діячів республіки 20-х — початку 30-х років.

З'явилися окремі дослідження, в яких висвітлюється розвиток видавничої і бібліотечної справи на Україні в перші роки Радянської влади, роль партійної і радянської преси в культурному будівництві⁴¹.

Привертають увагу праці, в яких автори торкаються питань діяльності партії по налагодженню і зміцненню культурного співробітництва між народами СРСР. Це, зокрема, стаття І. Н. Гальчука⁴², в якій частково висвітлюється культурні зв'язки українського народу з іншими братніми народами за перше п'ятиріччя Радянської влади, стаття М. Г. Миндреску⁴³, в якій показано роль ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У й уряду Радянської України у розвитку освіти і культури Молдавської АРСР у 1924—1940 рр. В. П. Вовк і В. І. Яненко вдало висвітлили деякі аспекти малодослідженої теми про культурно-виховну роботу серед національних меншостей України⁴⁴.

Історики республіки почали досліджувати питання, пов'язані з використанням досвіду КІРС у галузі культурного будівництва Комуністичною партією Західної України. М. Б. Євтух, наприклад, дослідив політику КПЗУ в питанні освіти й виховання молоді Західної України з використанням досвіду КП(б)У та уряду республіки в умовах боротьби трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання в єдиній Українській Соціалістичній Радянській державі⁴⁵.

Здійснюючи культурну революцію, Комуністична партія велику увагу приділяла питанням духовного розвитку суспільства. Цим питанням присвячено ґрунтовні дослідження і наукові розвідки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук Української РСР⁴⁶, праці теоретиків та істориків художньої літератури, літературознавців, критиків, письменників, поетів, журналістів, діячів культури.

³⁷ М. А. Бистров. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937 рр.), Харків, 1974.

³⁸ О. Семеновский. А. В. Луначарский и украинская литература.— «Советская Украина», 1958. № 12; В. М. Даниленко. Поборник російсько-українського єднання. (До 100-річчя з дня народження А. В. Луначарського).— «УІЖ», 1975. № 11, стор. 140—142; Ш. Я. Вядро. А. В. Луначарський і українська культура.— А. В. Луначарський — критик. Статті. К., 1975, стор. 193—217; Л. И. Малинская. П'єси А. В. Луначарського на українській сцені.— А. В. Луначарський — критик. Статті, стор. 218—230; та ін.

³⁹ В. Морозов. Володимир Петрович Затонський, К., 1969.

⁴⁰ В. Ф. Потапчук. Н. А. Скрипник и идеологическая борьба на Украине в период строительства социализма. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук, Львов, 1967.

⁴¹ Т. А. Скрипник. Коммунистическая партия — организатор издательского дела на Украине (1917—1920 гг.), Харьков, 1969; О. К. Олейниченко. Библиотечное строительство на Украине в 1917—1925 годах, М., 1970; Е. П. Бондарь. Роль печати в борьбе КПСС за культурную революцию на Украине (1933—1937 гг.), К., 1956.

⁴² И. Н. Гальчук. Культурное сотрудничество народов в первое пятилетие Советской власти. Сборник статей. Братское сотрудничество советских республик в хозяйственном и культурном строительстве, М., 1971; та ін.

⁴³ М. Г. Миндреску. Співробітництво українського та молдавського народів у галузі культури (1924—1940 рр.).— «УІЖ», 1973, № 7, стор. 56—59.

⁴⁴ В. П. Вовк, В. И. Яненко. Культурно-просветительская работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.).— «Вопросы общественных наук», Вып. 19, К., 1974, стор. 91—101.

⁴⁵ М. Б. Євтух. Політика КПЗУ в питанні про освіту й виховання молоді (1921—1938 рр.).— «УІЖ», 1973, № 7, стор. 68—76.

⁴⁶ Історія української літератури у восьми томах. Том шостий, К., 1970; том сьомий, К., 1971, стор. 34—131; 162—216; 261—268; та ін.

У працях О. К. Романовського, Є. С. Шабліовського, А. А. Тостянецького, М. І. Пригодія, Л. А. Плоткіна, В. Й. Барщукова, В. І. Іванова⁴⁷ досліджуються важливі аспекти ідейно-політичного впливу Комуністичної партії на розвиток літературно-художнього процесу в країні, що будувала соціалізм. У названих працях також йдеться про формування під впливом марксизму-ленінізму партії ідейної єдності багатонаціональної радянської літератури, в чому провідну роль відіграла російська література. Дослідники і, зокрема О. К. Романовський, критикують фальсифікаторські твердження буржуазних ідеологів про те, ніби в 20-ті роки Комуністична партія не керувала літературним процесом.

Таким чином, науковці республіки мають незаперечні успіхи у вивченні керівної ролі Комуністичної партії по здійсненню ленінського плану культурної революції на Україні в 1917—1937 рр., як складової частини побудови соціалізму в СРСР. За післявоєнний період з цієї важливої проблеми написано і захищено близько 30 кандидатських та докторських дисертацій, опубліковано десятки статей, ряд монографічних досліджень. Діяльність Компартії по культурному будівництву висвітлюється в органічному зв'язку з дослідженням її керівної ролі в побудові соціалізму в СРСР. У більшості праць із позицій марксистсько-ленінської методології показано, що наступність є однією з головних рис історичного процесу. На багатому фактичному матеріалі автори переконливо довели, що робітничий клас, всі трудящі під керівництвом партії не лише критично сприйняли і переробили в інтересах нової, соціалістичної культури все прогресивне, передове із дореволюційної культурної спадщини, а й виступили активними носіями і творцями цієї культури. Багато уваги приділено боротьбі партії проти нігілізму щодо прогресивної культурної спадщини минулого, примиренського ставлення до реакційної, буржуазно-націоналістичної культури, що особливо проявилось на Україні в 20-ті роки. Чимало дослідників показують боротьбу В. І. Леніна, партії проти вульгаризаторських поглядів і діяльності Пролеткульту в питаннях культури.

Переважає більшість історико-партійних досліджень присвячена діяльності партії по ліквідації неписьменності і малописьменності населення, розвитку початкової, середньої і вищої освіти, культурно-освітній роботі. Ця діяльність здебільшого показана у зв'язках із здійсненням ленінської національної політики на Україні, з використанням досвіду культурного будівництва в Російській Федерації, критикуються, хоч і недостатньо, різні фальсифікаторські твердження сучасних ідейних захисників капіталізму.

Однак досвід Компартії України по керівництву багатьма сторонами культурної революції вивчено ще недостатньо. Особливо це стосується праць, виконаних 15—20 років тому. В ряді дисертацій і статей нерідко досліджується один і той же період, висвітлюються тожодні питання тощо. Працям притаманна описовість, фактичний матеріал подається, переважно, як ілюстрація до заздалегідь визначених положень, не завжди з відповідним аналізом і висновками. Науковий рівень окремих публікацій низкий, є неточні формулювання, фактичні помилки тощо. Наприклад, розповідаючи про діяльність партії по ліквідації неписьменності і розвитку загального обов'язкового початкового навчання на Україні в 1928—1932 р., Н. О. Мілюкова⁴⁸ навіть не згадує рішення X з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.), що підбив підсумки культурного будівництва в республіці за перше 10-річчя Радянської влади. На стор. 100 автор пише про «XI з'їзд партії». Лише кваліфікований читач може здога-

⁴⁷ А. К. Романовський. Партийное руководство литературой в период подготовки к первому съезду советских писателей.— О политике партии в области литературы и искусства. Ученые записки кафедры теории и истории литературы. АОН при ЦК КПСС, т. 39, М., 1958, стор. 74—114; його ж. Партия веде (Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської літератури), К., 1967; Є. С. Шабліовський. В. І. Ленін і українська література, К., 1969; А. А. Тостянецький. Керівна і спрямовуюча роль партії в розвитку радянської літератури, К., 1952; його ж. Боротьба партії проти хибних ідей Пролеткульту.— «Радянське літературознавство», 1962, № 1, стор. 38—55; його ж. Шляхами боротьби та шукань. Процеси ідейно-творчої консолідації письменницьких сил Радянської України (1917—1932), К., 1968; М. І. Пригодій. Ближче до життя. В. І. Ленін і питання становлення радянської літератури, К., 1970; його ж. Ленінська ідея інтернаціоналізму і питання взаємодії радянських культур.— Питання соціалістичного реалізму (Збірник досліджень), Вип. 4, К., 1970; Л. А. Плоткін. Партія й література, Л., 1947; його ж. Партія і література. Из истории идейного развития советской литературы, Л., 1960; В. Й. Барщуків. Партія і література, К., 1960; В. Іванов. Из истории борьбы за высокую идейность советской литературы. 1917—1932. М., 1953; його ж. Формирование идейного единства советской литературы. 1917—1932, М., 1960.

⁴⁸ Н. Мілюкова. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932 рр.), К., 1960.

датися, що мова йде не про XI з'їзд РКП(б) (27 березня — 2 квітня 1922 р.), а про XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.). Великий сумнів викликає і категоричне твердження автора про наявність в українській художній літературі 20-х років «всіляких націоналістичних угруповань» (стор. 107). З цього приводу були чіткі партійні настанови. Так, X з'їзд КП(б)У, визначаючи завдання керівництва розвитком соціалістичної культури, вказував на необхідність «вести ідеологічну боротьбу проти всіх ворожих течій і напрямів, що прагнуть виявлятися і впливати через художню літературу...»⁴⁹ (підкреслення наше — І. С.). XVI з'їзд ВКП(б) відбувся не у травні, як запевняє Н. О. Мілюкова (стор. 101), а 26 червня — 13 липня 1930 р. Окремої постанови «Культурна робота і політичне виховання мас» XVI з'їзд ВКП(б) не прийняв, як вказано у тексті книги (стор. 101). Це — частина постанови «Про завдання профспілок в реконструктивний період»⁵⁰. У ряді праць недостатньо розглядаються особливості політичної, культурної роботи партії, досвід роботи первинних організацій на місцях відповідно до особливостей кожного історичного етапу розвитку Радянської України в братній сім'ї народів СРСР (громадянська війна, відбудова народного господарства, роки першої, другої п'ятирічок). Відсутні спеціальні історико-партійні дослідження з таких важливих питань культурного, духовного розвитку суспільства, як формування кадрів творчої інтелігенції, роль партії в розвитку літературно-художнього процесу на Україні, хоча В. І. Ленін підкреслював, що «літературна справа повинна стати *частиною* загальнопролетарської справи»⁵¹. Спеціально ще не узагальнено і досвіду КП(б)У по керівництву розвитком театру, кіно, мистецтва, науки, техніки. Відомо, що питання розвитку науки, наприклад, неодноразово і спеціально обговорювалися на з'їздах Компартії України. Так, X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) поставив завдання перед ЦК КП(б)У «вжити всіх заходів для дальшого розвитку і забезпечення української науки і з боку матеріального, і з боку ідеологічного»⁵².

У світлі зрослих вимог, поставлених перед суспільними науками XXV з'їздом партії, настав час всебічно узагальнити досвід Компартії України — складової частини КПРС по керівництву здійсненням культурної революції на Україні в 1917—1937 рр., показати роль партії в розвитку соціалістичної культури в її багатогранності, у взаємозв'язку з індустріалізацією країни, колективізацією сільського господарства відповідно до етапів соціалістичного будівництва і духовних потреб робітничого класу, трудящих мас. Адже передумовою нечуваних темпів культурного розвитку пролетаріату і селянства, як зазначав у 1929 р. В. П. Затонський, було «саме сполучення культурної роботи із запеклою класовою боротьбою та соціалістичним будівництвом»⁵³. Вивчення керівної ролі партії в культурному будівництві під таким кутом зору допомогло б історикам партії глибше розкрити місце і роль культурного розвитку мас у загальних закономірностях побудови соціалізму, показати прояви цих закономірностей в конкретно-історичних умовах Радянської України. Окремого дослідження заслугоує діяльність Компартії України по підвищенню ролі Рад, комсомолу, профспілок у здійсненні ленінського плану культурної революції.

XXV з'їзд КПРС, визначаючи завдання радянської науки на сучасному етапі комуністичного будівництва, вказав на необхідність посилити взаємозв'язок суспільних та інших наук⁵⁴. Нові можливості для плідних досліджень як загальнотеоретичного, фундаментального, так і прикладного характеру, зазначав Л. І. Брежнев на з'їзді, відкриваються на стику різних наук⁵⁵. Сучасний рівень історичної, історико-партійної, філософської наук, літературознавства, мистецтвознавства, велика історіографічна і джерельна база відкривають широкі можливості для комплексного підходу до вивчення діяльності партії в культурному, духовному процесі розвитку суспільства. Об'єднання наукових пошуків фахівців суспільних, гуманітарних наук дало б можливість рельєфніше і повніше показати саме керівну роль партії по утвердженню соціалістичної ідеології в свідомості робітничого класу, всіх трудящих на кожному конкретному етапі розвитку нашої республіки в братній сім'ї народів СРСР. Досвід самої партії, її керівних кадрів, первинних організацій міг би бути вивчений з точки зору його збагачення і наступності форм і методів керівництва культурним процесом. Адже, як підкреслював на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, «...і сама партія, і характер її діяльності не є щось застигле. На кожному етапі роботи партії наповнюється новим змістом»⁵⁶.

⁴⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях..., т. 1, стор. 510.

⁵⁰ Див.: КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. Изд. 8-е, т. 4, стор. 460—472.

⁵¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 93.

⁵² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях..., т. 1, стор. 510.

⁵³ В. Затонський. На фронтах національної культури, або де той правий, а де лівий бік.— «Комуніст», 7 листопада 1929 р.

⁵⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 240.

⁵⁵ Див.: Там же, стор. 81.

⁵⁶ Там же, стор. 78.

Виникла необхідність у рамках загальноприйнятої періодизації вивчити і узагальнити форми і методи партійного керівництва розвитком преси, книговидавничої та бібліотечної справи, культурно-освітньою роботою, соціалістичним вихованням робітничого класу, селянства, інтелігенції всіма складовими частинами культурного процесу, в тому числі театром, кінематографією, художньою літературою, прикладним мистецтвом, самодіяльністю тощо. Оскільки уваги заслуговує дослідження кадрової політики партії в галузі культурного будівництва на Україні, діяльність КП(б)У по налагодженню і зміцненню різносторонніх культурних зв'язків республіки з іншими республіками СРСР.

Предметом спеціального дослідження може стати робота Компартії України по згуртуванню навколо Радянської влади, перевихованню і залученню старої буржуазної інтелігенції, зокрема гуманітарної, до соціалістичного будівництва. У березні 1925 р. Г. І. Петровський писав, що «велика кількість з'їздів вчителів, агрономів, інженерів та вчених... цього року вже цілком прийняли радянську платформу і в усіх заявах та резолюціях закріплюють свій союз з Радянською владою»⁵⁷. А до початку першої п'ятирічки «...величезна більшість української інтелігенції,— вказував С. В. Косіор на XIV Київській окружній партійній конференції (грудень 1928 р.),— з нами й за нас, проти Донцових, Єфремових і тих, хто з ними»⁵⁸. Здійснилися, завдяки роботі партії, слова В. І. Леніна про те, що «весь досвід неминуче приведе інтелігенцію остаточно в наші ряди, і ми матимемо той матеріал, з допомогою якого ми можемо управляти»⁵⁹.

У здійсненні соціалістичної культурної революції на Україні велику і безпосередню роль відіграли М. І. Калінін, А. В. Луначарський, М. В. Фрунзе, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, С. В. Косіор, П. П. Постишев, С. І. Гопнер, П. П. Любченко та інші видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави. Академіки АН УРСР Д. З. Мануїльський, О. Г. Шліхтер, М. О. Скрипник сприяли, як правильно зауважує Є. С. Шаблювський, активізації гуманітарних установ Академії, неодноразово виступали з питань української культури і літератури, спрямовували діяльність науковців на боротьбу проти ворожої ідеології⁶⁰⁻⁶¹. В теоретичній спадщині керівних кадрів ленінської школи узагальнено великий досвід Компартії України по культурному будівництву, оскільки саме ці кадри були на передових рубежах боротьби партії за соціалізм, за торжество ленінської національної політики на Україні. Дослідити їх спадщину і практичну діяльність в культурному процесі — почесне і відповідальне завдання істориків партії.

Буржуазні ідеологи, фальсифікатори різних напрямків і течій заперечують позитивний вплив Жовтневої революції, марксизму-ленінізму на розвиток культурного процесу, відкидають правомірність партійного керівництва розвитком соціалістичної культури, духовним зростанням радянського суспільства, всіляко фальсифікують і принижують діяльність Компартії України. Для викриття наклепницьких тверджень наведемо кілька переконливих фактів. Тільки протягом чотирьох місяців у зв'язку з XIII з'їздом РКП(б) і VIII конференцією КП(б)У, що відбулися у травні 1924 р., газета «Коммунист» (орган ЦК і Харківського губкому КП(б)У) в тридцяти номерах виступала із спеціальними підбірками «Література. Критика. Мистецтво» і «Література і мистецтво»⁶²⁻⁶⁴. У 1926 р., після червеневого пленуму ЦК КП(б)У, що приділив велику увагу критиці і викриттю українського буржуазного націоналізму⁶⁵, Політбюро ЦК КП(б)У на своїх засіданнях 9 липня, 25 серпня, 7, 10 і 22 вересня, 20 листопада і 23 грудня спеціально обговорювало питання розвитку української радянської культури, художньої літератури, зокрема, поліпшення роботи літературно-мистецького журналу «Червоний шлях», становища письменників тощо⁶⁶. 12 жовтня 1926 р. ЦК КП(б)У провів спеціальну нараду комуністів-літераторів республіки⁶⁷.

Визначаючи завдання суспільних наук в ідейній боротьбі між двома світовими системами на сучасному етапі, XXV з'їзд КПРС вказав на необхідність «підвищити

⁵⁷ Г. Петровський. Оживлення громадського життя й державне будівництво.— «Вісті», 7 березня 1925 р.

⁵⁸ С. т. Косіор. Українізація і завдання КП(б)У.— «Більшовик України», 1929, № 1, стор. 45.

⁵⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 219.

⁶⁰⁻⁶¹ Євген Шаблювський. Впевнені кроки українського літературознавства.— «Радянське літературознавство», 1969, № 2, стор. 19.

⁶²⁻⁶⁴ «Коммунист», 18, 24, 28, 29, 30 і 31 травня; 1, 3, 4, 5, 8, 11, 12; 13, 15, 18, 21, 22, 25 червня; 8, 11, 13, 22, 29, 31 липня; 2, 5, 12, 26, і 28 серпня 1924 р.

⁶⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 349.

⁶⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145а, спр. 58, арк. 4, зв., 68, 88; спр. 66, арк. 31—34; оп. 1, спр. 1005, арк. 110; та ін.

⁶⁷ Там же, оп. 1, спр. 8146, арк. 13, 21.

роль суспільних наук у наступальній боротьбі проти антикомунізму, в критиці буржуазних і ревізіоністських теорій, викритті фальсифікаторів ідей марксизму-ленінізму»⁶⁸.

У світлі настанов XXV з'їзду КПРС історико-партійна наука, що стоїть на передових рубежах ідейного протиборства двох систем, покликана досконало вивчити і узагальнити історичний досвід КПРС, її складової частини — КП(б)У по викриттю троцькістсько-бухарінських, буржуазно-націоналістичних та інших антипартійних поглядів у галузі культурного будівництва на Україні в 20—30-ті роки, переконливо, на основі аналізу багатого фактичного матеріалу показати тенденційність наклепницьких тверджень сучасних ідейних захисників капіталізму щодо керівної ролі КП(б)У в розвитку соціалістичної культури нашої республіки.

І. Х. Сас (Київ)

⁶⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 241.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

СОЦИАЛЬНО-КЛАССОВАЯ СТРУКТУРА РАЗВИТОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА *

*издательское объединение «Вища школа»,
издательство при Харьковском
государственном университете,
1975, 296 с.*

Будівництво соціалізму і комунізму в нашій країні здійснюється під безпосереднім керівництвом КПРС. Створення розвинутого соціалізму, інтереси прискорення темпів комуністичного будівництва в СРСР поставили перед ученими-суспільствознавцями ряд відповідальних завдань, пов'язаних з комплексним вивченням сучасних процесів розвитку радянського суспільства, зокрема дослідженням характеру та основних напрямків розвитку його соціально-класової структури.

Таку мету має колективна монографія «Соціально-класова структура розвинутого соціалістичного суспільства», авторами якої є група вчених-суспільствознавців Києва та Харкова. В ній поряд з розділами, присвяченими робітничому класові, колгоспному селянству та інтелігенції, йдеться також про молодь, жінок і пенсіонерів як окремі соціальні групи нашого суспільства, про соціалістичний колектив і його місце в соціалістичній структурі суспільства, про взаємозв'язок соціально-класової структури суспільства з національними і політичними відносинами, про дедалі зростаючу роль КПРС у будівництві комунізму.

На основі узагальнення лєнінських ідей про суть та закономірності розвитку соціально-класових відносин автори будують своє дослідження. Центральне місце в рецензованій колективній монографії відведено марксистсько-лєнінському визначенню класу і особливого характеру соціальної диференціації соціалістичного су-

спільства; звернуто увагу й на основні напрямки розвитку соціально-класової структури суспільства в процесі побудови комунізму.

Автори виходять з того, що в зрілому соціалістичному суспільстві відбувається закономірний процес зближення всіх класів і соціальних груп, дедалі виразніше утверджується соціальна однорідність і в світлі цього принципового положення проводять дослідження всієї соціальної структури нашого суспільства і перспектив її дальшого розвитку.

Одне з центральних місць у монографії займає висвітлення провідної ролі робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві, що зумовлюється тим вкладом, який він вносить у розвиток матеріального виробництва, у суспільно-політичне життя країни. Робітничий клас є вирішальною силою у втіленні в життя планів комуністичного будівництва, у створенні передумов для подолання класових і соціальних відмінностей. Своєрідність цього процесу, зокрема, полягає в тому, що в ході побудови й дальшого розвитку зрілого соціалізму в робітничому класі відбуваються важливі зміни. Швидкими темпами підвищується його культурно-технічний і загальноосвітній рівень. Безпосереднім наслідком цих змін є зростання громадсько-політичної активності робітничого класу, підвищення його ролі в розвитку суспільного виробництва та розв'язанні завдань комуністичного будівництва. Водночас зростає і вплив робітничого класу на всю сукупність соціально-класових відносин. У рецензованій монографії ці процеси знайшли відображення.

Досліджуючи соціальну природу колгоспного селянства та його роль у розвинутому соціалістичному суспільстві, автори переконливо обґрунтовують думку про те, що колгоспне селянство — це новий клас, який виник і сформувався на базі здійснення лєнінського плану соціалістичної перестройки сільського господарства. Колгоспне селянство, як і робітничий клас, бере активну участь у розв'язанні поставлених партією завдань комуністичного будівництва. В ході цього будівництва в становищі колгоспного селянства, в його соціальному обличчі відбуваються певні закономірні зміни, економічну основу яких становить розвиток і поступове зближення двох форм соціалістичної власності. Їх

* Авторський колектив: О. М. Васильєв (керівник), Н. І. Сазонов, Б. П. Ковалевський, В. І. Астахова, Н. Ф. Ніколаєвський, Е. А. Якуба, Л. С. Дідорчук, М. Н. Куц, Г. М. Гук, А. М. Перепелиця, Г. М. Окладний. Редакційна колегія: О. М. Васильєв (відповідальний редактор), Н. І. Сазонов, А. М. Куц.

повне злиття при переході до комунізму і зумовить подолання соціально-класових відмінностей між робітниками й селянами.

Належна увага в монографії приділена також соціалістичній інтелігенції. Виходячи з наукового визначення класу, автори показують, що інтелігенція ні в минулому, ні в умовах розвинутого соціалізму не становила і не становить окремого класу. Однак це не означає, що вона є складовою частиною інших класів соціалістичного суспільства, оскільки інтелігенція має певні відмінності, зумовлені її місцем у системі суспільного поділу праці, а також іншими причинами. Саме це визначає своєрідну роль інтелігенції в соціальній структурі соціалістичного суспільства.

В рецензованій праці розкрито соціальні аспекти формування і функціонування виробничих колективів. Поряд із з'ясуванням місця виробничого колективу в соціальній структурі суспільства, автори показують його роль у розвитку соціальної активності трудящих, висвітлюють форми і критерії оцінки цієї активності.

Соціально-класова структура суспільства перебуває в певному взаємозв'язку з національними відносинами. Суть цього зв'язку насамперед полягає в тому, що побудова соціалізму і формування відповідних йому соціально-класових відносин привела до зближення націй і народностей, до виникнення нової історичної спільності людей — радянського народу. Водночас спільна боротьба трудящих, незалежно від їх національної належності, за побудову соціалізму і формування відповідних йому соціально-класових відносин є важливим фактором успішного розв'язання цього завдання. Саме в такому плані автори монографії й розглядають питання про взаємозв'язок соціально-класової структури нашого суспільства з національними відносинами.

Автори простежують також вплив процесу формування і розвитку відповідної зрілому соціалізму соціально-класової структури суспільства на політичні відносини. Водночас у монографії показано велику роль, яку соціалістична держава відіграє в розвитку економічних і соціально-класових відносин.

Рецензована монографія, на нашу думку, є актуальним дослідженням. Важли-

вим є те, що соціально-класову структуру розвинутого соціалізму розглянуто авторами у процесі її становлення й розвитку, в діалектичному взаємозв'язку з економічним базисом і надбудовою.

Авторами висловлено ряд цікавих думок і положень. Зокрема, це торкається деяких аспектів застосування марксистсько-ленінської методології до вивчення соціально-класової структури суспільства, взаємозв'язку і розмежування таких понять, як клас, соціальна верства, прошарок і група, форми і критерії соціальної активності окремих категорій трудящих.

Монографія написана в теоретичному плані, однак частина її положень має й певне практичне значення, зокрема, з точки зору керування процесами соціального розвитку суспільства. Практичне значення мають і деякі положення, пов'язані з регулюванням соціальних відносин у межах виробничих колективів.

Позитивно оцінюючи монографію в цілому, слід висловити деякі критичні зауваження і побажання. Автори лише поодинокі торкаються питань міжнародного значення процесу формування і розвитку соціально-класових відносин зрілого соціалізму в нашій країні. Очевидно, враховуючи той факт, що завдання побудови розвинутого соціалізму розв'язують нині й інші країни світової соціалістичної співдружності, цьому питанню варто було приділити дещо більше уваги.

Ретельнішого аналізу заслуговує також питання внутрішньої структури класів і соціальних груп соціалістичного суспільства, оскільки в цьому питанні серед суспільствознавців ще немає єдності.

Авторам, як нам здається, потрібно було ширше показати і процес дальшого розвитку соціально-класової структури суспільства при переході до комунізму. Про це частково йдеться в більшості розділів, а також наприкінці праці. Однак, зважаючи на важливість проблеми, їй варто було присвятити окремий розділ.

Загалом же монографія є вагомим внеском у дослідження важливої проблеми комуністичного будівництва.

В. О. Паламарчук (Київ)

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У РАДЯНСЬКОМУ СЕЛІ.

*На прикладі сіл західних областей
Української РСР.*

*Видавництво «Наукова думка»,
К., 1976, 233 с.*

Соціалістичним перетворенням в західних областях Української РСР, зокрема на селі, присвячено кілька монографій та

статей. Однак не в усіх з них достатньо приділено уваги соціальним, культурним і побутовим перетворенням в краї, а складні питання висвітлено при допомозі традиційної методики. Майже всі ці праці розповідають про розвиток сіл західних областей УРСР у 40—50-х, частково першої половини 60-х років. Праць про розвиток західноукраїнського села у восьмій і дев'ятій п'ятирічках у радянській історіографії поки що ще немає. У зв'язку з цим заслуговує

на увагу рецензована монографія, підготовлена співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Її автори, використовуючи наявний досвід радянської соціології, дослідили проблему соціального прогресу села при допомозі конкретно-соціологічного методу. По заздалегідь складеній програмі протягом шести років досліджено шість сіл, де проживає близько 10 тис. населення. Ці села мають по 250—550 сімей, розташовані в різних ґрунтово-кліматичних зонах: Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Волинської областей і до возз'єднання мали різний рівень економічного та культурного розвитку, деякі історичні відмінності і особливості в соціальних відносинах.

Для написання монографії авторами використано інформацію, одержану шляхом анкетного опитування населення, а також інтерв'ю, бесід, записів спогадів, безпосередні спостереження за особистим і громадським життям селян.

У першому розділі «Становище селянства західноукраїнських земель до возз'єднання їх в єдиній Українській Радянській державі» на обширному фактичному, в значній мірі документальному матеріалі розкрито нові прояви соціального розшарування і соціальних протиріч у західноукраїнському селі в період феодалізму та капіталізму, показано закономірності взаємозалежних і побутових умов життя селян і їх культурного рівня від кількості наявної в них землі. Вперше в нашій літературі зібрано дані про якість селянських хат і житлові умови на селі, про тенденції їх розвитку в період капіталізму, зокрема, про характер різниць між сільською біднотою і куркульством.

Особливості економічного розвитку окремих типових сіл у роки Радянської влади, характерні риси формування доходів селян, шляхи зростання прибутків колгоспного селянства розкрито у другому розділі монографії. Тут розглядаються мало досліджені питання, як корінні зміни в характері праці сільського населення в радянський час, зрушення у професійній і віково-статевій структурі зайнятих у сільськогосподарському виробництві та ін.

У розділі «Поліпшення матеріально-побутових умов колгоспного селянства» вперше в радянській літературі розкрито еволюцію харчування, житла, одягу трудівників західноукраїнських сіл не в етнографічному, а соціологічному плані, показано структурні зміни в бюджеті селянських сімей і віковому складі сільського населення. Анкетним методом вивчено зміни в споживанні у напрямку підвищення калорійності і цінності їжі, розповідається про гігієнічні умови сільських хат, збудованих в різний час, про медичне обслуговування і зміцнення здоров'я насе-

лення, узагальнено відомості про продовження тривалості життя сільського населення. Автори при цьому використали не лише цифрові дані, але й численні розповіді і висновки сільських старожилів.

Особливий інтерес викликають сторінки присвячені культурному розвитку сіл західних областей УРСР. В них наведені дані про зростання культурних запитів селян, про роль книги і преси в житті сучасного селянства, показано зміни, що відбулися за роки Радянської влади в галузі освіти, культури, всієї культ-освітньої та ідейно-виховної роботи.

У розділі «Формування комуністичної свідомості колгоспного селянства» цікавими є численні свідчення селян, їх виступи на зборах, сесіях сільських Рад, які відбивають новий багатий світ трудівників соціалістичних ланів, їх відданість Комуністичній партії і Радянській владі, про подолання приватновласницької психології, старих пережитків у свідомості, особливо релігійних, серед частини населення. Цікаво розкрито духовний світ молоді, сповненої патріотичних настроїв, яка любить село і працю на селі, хоче бути корисною Батьківщині.

В монографії поруч з досягненнями розкриваються також труднощі росту. Книга спростовує фальсифікаторські твердження українських буржуазних націоналістів про духовний і матеріальний занепад сіл західних областей УРСР за роки Радянської влади.

Дослідження не позбавлене і окремих недоліків. Так, у третьому розділі деякі питання поліпшення матеріально-побутових умов селянства авторами вивчено, на нашу думку, недостатньо. Варто було б більше уваги приділити характеристичні змін в структурі бюджетів селянських сімей, взаємозалежності між рівнем їх доходів і різними сторонами побуту. У п'ятому розділі характеристика внутрісімейних відносин більш ілюстративна ніж аналітична. Якщо вдало ілюстровано активізацію громадського життя селян, то слабше — подолання приватновласницької психології. Іноді автори не зовсім критично оцінюють об'єктивні висловлювання опитуваних, має місце перенасиченість фактами, недостатнє узагальнення матеріалів та їх ув'язка з іншими досліджуваними питаннями.

Однак ці недоліки в цілому не знижують цінності монографії, яка є новим вкладом у вивчення історії соціалістичного і комуністичного будівництва в наймолодших областях республіки, показує значення радянського ладу у розквіті і прогресі західноукраїнського села.

*В. П. Шкварець (Тернопіль),
Б. Д. Лановик (Тернопіль)*

ДНЕПРОПЕТРОВСКУ 200.

Историко-публицистический очерк,
изд-во «Промінь», Днепропетровск,
1976, 144 с.

У травні 1976 р. трудящі Дніпропетровська відзначали 200-річчя з дня заснування міста. До цієї дати була видана колективна монографія під загальною редакцією доктора історичних наук В. Я. Борщевського, яка складається з 7 розділів.

У перших розділах рецензованої книги розповідається про Катеринослав дожовтневого періоду. Автори зосередили увагу на показі революційного руху робітничого класу на півдні нашої країни, де з розвитком металургійної промисловості швидкими темпами формувався пролетаріат. В робітничих районах міста виникли перші нелегальні гуртки, в яких професійні революціонери П. В. Точиський, Л. М. Сталь, К. А. Дубовець-Дубовик, О. М. Винокуров та інші знайомили робітників з революційним вченням марксизму-ленінізму.

Величезне значення для піднесення революційного руху серед робітників Катеринослава мало створення «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», активними членами якого були учні В. І. Леніна — І. В. Бабушкін, В. А. Шелгунов, І. Х. Лалаянц.

Катеринославська організація РСДРП(б) підтримувала тісні зв'язки з В. І. Леніним. Аналізуючи досвід катеринославських більшовиків, В. І. Ленін у серпні 1905 р. писав: «Приклад катеринославських і борисоглебських товаришів повинні наслідувати й дедалі ширше наслідуватимуть товариші соціал-демократи по всій Росії»¹.

В роки першої російської революції Катеринославський комітет РСДРП проводив активну роботу серед пролетаріату промислових підприємств міста.

Заслугою буде на увагу та частина колективної праці, де йдеться про революційні події 1917 р., коли катеринославські робітники боролися за встановлення влади Рад. У грудні 1917 р. пролетаріат міста здобув перемогу над силами реакції і проголосив на Катеринославщині Радянську владу.

В книзі на значному документальному матеріалі показано ті зміни, що сталися після закінчення громадянської війни і вигнання з країни іноземних інтервентів. У роки перших п'ятирічок Дніпропетровськ перетворився в могутню опорну базу вітчизняної індустрії. Поліпшилася технічне озброєння промислових підприємств міста, збільшилась їх проектна потужність.

У монографії відображено якісні та кількісні зміни, що сталися в середовищі робітничого класу за часів Радянської влади. Чимало сторінок рецензованої праці відводиться, зокрема, металургам. Справжніми

майстрами своєї справи стали сталевари-швидкісники заводу ім. Комінтерну Я. Г. Чайковський та О. Я. Сороковий. Їм першим серед українських металургів присвоїли звання «Кращий сталевар УРСР». В 1937 р. Я. Г. Чайковський став найкращим сталеваром країни. Широкого розмаху набув стахановський рух. Першим у місті на почин О. Г. Стаханова відгукнувся О. Я. Сороковий. А в травні 1936 р. на Дніпропетровщині працювали вже понад 80 000 стахановців-новаторів.

За роки довоєнних п'ятирічок Дніпропетровськ перетворився в один з промислових і культурних центрів Радянської України. Трудящі міста разом з усім радянським народом внесли вагомий вклад у зміцнення економічної та оборонної могутності Радянського Союзу. Постійну увагу і безпосередню практичну допомогу міському, партійним організаціям міста подавав обласний комітет партії, його секретарі: Л. І. Брежнев, К. С. Грушевий та ін.

В колективній монографії відображено також події воєнних років. Авторі використали ще неопубліковані документальні та архівні матеріали, які розповідають про боротьбу дніпропетровців з німецько-фашистськими загарбниками.

25 жовтня 1943 р. війська 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського героїчним штурмом оволоділи Дніпропетровськом. З перших днів визволення від ворога трудящі міста з ентузіазмом взялися за відбудову промислових об'єктів, соціально-культурних закладів. На адресу міста йшли різні будівельні матеріали, технологічне устаткування з усіх кінців нашої неосяжної Батьківщини.

В останніх двох розділах рецензованої книги розповідається про відбудову народного господарства у післявоєнні роки і про ті величезні успіхи, яких досягли трудівники міста за роки п'ятирічок. Значний вклад у справу відбудови народного господарства області вніс тов. Л. І. Брежнев, який у 1947 р. був обраний першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У.

В центрі уваги партійних організацій міста знаходилися питання впровадження науково-технічного прогресу на підприємствах. Так, у 1956 р. на металургійному заводі ім. Г. І. Петровського було успішно освоєно виплавку сталі в конверторах за допомогою кисню. Це дало можливість збільшити виробництво високоякісного металу на 37%.

На інших підприємствах міста також були впроваджені у виробництво важливі технічні новинки, завдяки яким збільшився випуск високоякісної продукції, поліпшилася організація праці та управління. Особливо значним було зростання продуктивності праці на металургійних підприємствах міста.

Невизнаним стало місто за роки останніх п'ятирічок. Сьогоднішній Дніпропетровськ — один з велетнів індустрії Ра-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 181.

дянського Союзу. Крім металургійної промисловості швидкими темпами розвивається машинобудівна, хімічна та інші галузі народного господарства. Зараз у місті діє понад 150 великих підприємств, на яких працює майже 500 тис. робітників.

Партійні організації цих підприємств разом з адміністрацією проводять величезну роботу по впровадженню нової техніки і прогресивної технології, механізації та автоматизації виробничих процесів. Тільки за 4 роки дев'ятої п'ятирічки на ці заходи було витрачено 90,8 млн. крб. Економічний ефект становив 124,6 млн. крб.

Велика увага приділяється якості виробленої продукції. Лише за минулу п'ятирічку державний Знак якості було присвоєно 100 видам товарів народного споживання.

Новими трудовими подарунками зустрі-

ли дніпропетровці 200-річний ювілей рідного міста. Напередодні свята нагрудним знаком «Переможець соціалістичного змагання на честь 200-річчя міста Дніпропетровська» було нагороджено майже 11 тис. трудівників робітничих колективів.

Рецензована книга не позбавлена окремих недоліків. В ній, зокрема, недостатньо показано інтернаціональні зв'язки дніпропетровців з містами-побратими, культурні та технічні успіхи за останні роки. Слід також зауважити, що не зовсім повно розкрито творчу активність робітників інших галузей народного господарства. Але зазначені недоліки не знижують загального позитивного враження від колективної праці дніпропетровських дослідників.

М. М. Купа (Дніпропетровськ)

Н. МАКАРОВ.

*НЕПОКОРЕННАЯ
ЗЕМЛЯ РОССИЙСКАЯ,*

Политиздат, М., 1976, 320 с.

«Непокоренная земля Российская» — під такою назвою Видавництво політичної літератури випустило у світ монографію учасника партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни, доктора історичних наук М. І. Макарова, в якій автор розповідає про героїчну всенародну боротьбу трудящих тимчасово окупованих областей, країв, автономних республік Російської Федерації проти фашистських загарбників.

З часу закінчення війни минуло вже понад три десятиріччя, але не зменшується інтерес радянських читачів до незабутніх сторінок історії великого подвигу нашого народу у важкій кровопролитній битві проти авангарду світового імперіалізму — німецького фашизму. Хоча за ці роки видано багато праць, присвячених різним проблемам Великої Вітчизняної війни, рецензована книга заповнює прогалину у висвітленні всенародного партизанського руху на захопленій ворогом території РРФСР, М. І. Макаров показує організуючу, керівну роль Комуністичної партії на всіх етапах боротьби, розкриває діяльність партійного підпілля.

Після короткого історіографічного вступу автор наводить і ґрунтовно аналізує найважливіші партійні документи, в яких чітко визначалося місце і роль партійного підпілля і партизанського руху в боротьбі радянського народу за свободу й незалежність. Крім того, ЦК ВКП(б) постійно подавав практичну допомогу партійним органам прифронтових областей і республік,

направляючи туди своїх представників. Все це відіграло вирішальну роль у залученні широких мас населення окупованих районів до боротьби з ворогом. Автор правильно підкреслює, що керівництво Комуністичної партії було життєдайним джерелом небаченого розмаху, організованості і сили народної війни, що розгорнулася в тилу ворога. В перших розділах монографії він показує величезну напружену роботу Смоленського, Калінінського, Ленінградського, Орловського та інших обласних і крайових партійних комітетів по створенню керівних підпільних партійних органів — обкомів, міськомів, райкомів, а також низової мережі партійного підпілля. Але далеко не скрізь була можливість організувати партійне підпілля ще до окупації. Більшість підпільних партійних осередків і груп створювалась у ворожому тилу вже в ході боротьби із загарбниками.

В книзі наводиться великий фактичний матеріал про підготовку і засилання у ворожий тил протягом 1941—1943 рр. організаторських груп і окремих комуністів для роботи у підпіллі. У цей час здійснено також ряд заходів щодо матеріально-технічного забезпечення як керівних підпільних органів, так і низових організацій. Але в зв'язку з швидким просуванням ворога цю роботу в багатьох районах не встигли завершити. Розповідаючи про структуру партійного підпілля, автор вказує, що спочатку вона була неоднаковою в різних окупованих областях РРФСР і лише згодом керівні органи внесли ясність у цю справу. Автор цілком слушно не погоджується з тими дослідниками, які твердять, ніби партійні комітети, що базувались в партизанських загонах, не слід вважати підпільними.

У праці чітко визначено і всебічно висвітлюються основні напрямки діяльності підпільних партійних організацій, показано процес створення комсомольського підпілля, яке стало бойовим помічником партії в тилу ворога. Підпільні партійні організації, як правило, підтримували міцні зв'язки з партизанськими загонами і місцевим населенням. Їх боротьба була однією з основних форм всенародної війни в тилу німецько-фашистських загарбників. Автор правильно зауважує, що через ряд об'єктивних причин неможливо абсолютно точно встановити число учасників підпільної боротьби, але, за існуючими документами, в містах і селах Російської Федерації, тимчасово окупованих ворогом, діяло понад 35 тис. підпільників.

Розкриваючи процес виникнення і розвитку збройної боротьби народних месників, М. І. Макаров показує, як одночасно з організацією партійного і комсомольського підпілля обласні, міські і районні комітети створювали партизанські загоони й групи. Він детально зупиняється на недоліках і труднощах, які доводилося переборювати партійним організаціям Смоленської, Калінінської, Ленінградської областей, багато районів яких ворог захопив уже в перші тижні війни. З цієї причини в них завчасно не були сформовані партизанські загоони, не закладені бази зброї і продовольства. Відсутність досвіду боротьби, масові репресії окупантів також ускладнювали діяльність партизанських загонів і підпільних організацій, знижували їх активність. Однак завдяки напруженій і самовідданій роботі партійних організацій на території 11 повністю або частково окупованих ворогом областей РРФСР на кінець осені 1941 р. було створено понад 900 партизанських загонів, в яких налічувалося близько 45 тис. народних месників. Партійне керівництво партизанським рухом забезпечувало високий рівень його організованості.

На багатому фактичному матеріалі в книзі показано, як зростав і зміцнювався партизанський рух у 1942 р., коли почали створювати бригади і з'єднання народних месників. На території великих партизанських країв відновлювали роботу органи Радянської влади, працювали школи. Важливу роль відіграли штаби партизанського руху, створені в 1942 р. (перший з них існував з вересня 1941 р. при Ленінградському обкомі ВКП(б)).

У монографії М. І. Макарова ґрунтовно висвітлюється партійно-політична робота в партизанських формуваннях і серед населення окупованих районів. Особливу увагу автор приділяє партійному будівництву у загонах народних месників, організаційній структурі їх парторганізацій, детально аналізує умови прийому в партію, показує авангардну роль комуністів у партизанському русі. В партизанських формуваннях РРФСР налічувалося 30 тис. комуністів, а в окремих бригадах і загонах, що діяли

на території Ленінградської і Смоленської областей, їх було 28—50% особового складу. За час окупації Ленінградської, Смоленської, Калінінської, Орловської, Курської і частини Московської областей в партизанських формуваннях було прийнято в партію 6 тис. чол.

Аналізуючи напрями діяльності партійних організацій у з'єднаннях народних месників, автор показує, хто і як керував усією партійно-політичною, масовою і культурно-освітньою роботою, зокрема висвітлює роль комісарів. Як відомо, одним з найважливіших завдань партійних організацій було виховання високих морально-політичних якостей партизанів, залізної дисципліни і безмежної відданості Радянській Батьківщині. Багато сторінок рецензованої книги присвячено різним формам масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед народних месників і населення, показу їх самовідданості і героїзму.

Головною зброєю партії в ідеологічній боротьбі з окупантами були преса і радіо. В монографії докладно описано, які центральні і місцеві газети доставлялися на окуповану територію, як друкувалися і розповсюджувалися газети та листівки безпосередньо в тилу німецько-фашистських загарбників. Велике місце в політико-масовій роботі серед населення належало усній пропаганді і агітації.

Розкриваючи форми бойової діяльності партизанів, автор правильно зазначає, що найбільш активною і ефективною була боротьба на комунікаціях ворога, особливо на залізницях. Яскравим прикладом цього є операції під назвами «Рельсова війна» і «Концерт» (детально описані М. І. Макаровим), у ході яких протягом двох місяців партизани РРФСР і Білорусії зруйнували понад 360 тис. км залізничного полотна. Це мало велике значення для перемоги радянських військ у Курській битві і їх наступу восени 1943 р., оскільки ворог не міг вчасно перекинути до місця боїв живу силу і техніку. В монографії М. І. Макарова висвітлено й інші форми бойової діяльності партизанів — напади на ворожі гарнізони, влаштування засідок на автомобільних шляхах, розвідка, рейди партизанських формувань і їх взаємодія з частинами Радянської Армії, особливо під час наступу у 1943 і 1944 рр., тощо. Автор цілком слушно не погоджується з тими дослідниками, які применшують роль партизанських країв у боротьбі з окупантами. Але водночас не можна підтримати його думку про те, що тактика рейдів партизанських формувань була найбільш доцільною і ефективною в умовах степової місцевості. У книзі М. І. Макарова є спеціальний підрозділ, в якому розглядаються форми бойової діяльності орловських, псковських, таганрозьких, кримських, краснопольських, ставропольських підпільників. Важливими аспектами діяльності підпільників були визволення з фашистських концентраційних таборів і тюрем радян-

ських військовополонених і мирних громадян, врятування молоді від вигнання на каторжні роботи до Німеччини, розклад військових формувань ворога, зокрема різних націоналістичних підрозділів так званої «російської визвольної армії».

Боротьбу радянських людей, які не були ні партизанами, ні підпільниками, проти загарбників автор назвав «мирним» опором окупантам. Цей опір виявлявся у невиконанні наказів фашистів, ухилянні від мобілізації на роботу в Німеччині, масовому саботажі, переховуванні державного і колгоспного майна, поданні допомоги партизанам і підпільникам тощо. Населення окупованих районів збирало і переправляло через лінію фронту продовольство, худобу, фураж, зброю, яку знаходило на місцях боїв. Все це сприяло зриву політичних, економічних і воєнних заходів окупантів. Але населення не обмежувалося «мирною» боротьбою, про що, зокрема, свідчить заклик Орловського обласного комітету партії, який цитує автор (стор. 298). Тому тисячі гітлерівців знайшли собі могилу на радянській землі. В книзі наводиться багато прикладів героїчних вчинків і подвигів радянських патріотів.

Але дослідження М. І. Макарова не позбавлене й певних недоліків, які бажано усунути при його перевиданні. Так, у книзі недостатньо висвітлені інтернаціональні зв'язки і бойова співдружність партизанів РРФСР, України і Білорусії, не розкрито національний склад партизанських формувань, що діяли на території РРФСР. Автор не показав участі партизанських з'єднань України під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова та інших загонів у створенні і обороні Брянського партизанського краю навесні та восени

1942 р. На стор. 137 треба було зазначити, що на нараді партизанських командирів і комісарів, яка проходила в Москві наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р., були присутні й представники України та Білорусії (С. А. Ковпак, О. М. Сабуров, В. І. Козлов та ін.).

Автор правильно визначає етапи історії партизанського руху. Проте перший етап не можна вважати етапом організаційного зміцнення партизанського руху (стор. 7), бо в цей час відбувався, головним чином, процес становлення руху. Говорячи про посилення радіозв'язку між партизанськими загонами Смоленщини і Західним штабом партизанського руху, автору треба було чіткіше вказати, про мільйон яких груп тут йдеться (стор. 120). В книзі недостатньо показано саботаж робітниками заходів окупантів, дії партизанів на лініях зв'язку противника.

Рецензована монографія побудована на багатій джерельній базі, проте інколи автор не дає посилань на джерела, особливо там, де наводяться його узагальнюючі підрахунки. В праці трапляються повторення, частина прізвищ підпільників і партизанів дається без ініціалів (стор. 26, 45, 53, 143, 167). В історіографічному вступі чомусь не згадано книги Т. А. Логунової про діяльність підпілля і партизанських загонів у західних та центральних областях РРФСР, а також відповідні розділи X тому «Истории СССР».

Однак у цілому дослідження М. І. Макарова є значним вкладом у наукову розробку історії партизанської боротьби на території РРФСР у роки Великої Вітчизняної війни. Ця книга буде корисною і для масового читача.

І. І. Сливко (Київ)

*Г. И. ШЕТИНИНА.
УНИВЕРСИТЕТЫ В РОССИИ
И УСТАВ 1884 ГОДА,*

изд-во «Наука», М., 1976, 231 с.

Монографія Г. І. Шетиніної присвячується важливій і мало дослідженій темі — яскравим сторінкам історії вищої школи, невіддільної від суспільно-політичного життя Росії.

Протягом останніх років історики почали більше звертатися до розробки історії окремих університетів, до історії культури загалом. Авторка висвітлила роль університетів Росії в суспільно-політичному житті країни, з'ясувала численні форми ліберальної опозиції професорського складу й торкнулася окремих аспектів студентського руху в останній чверті XIX ст. На великому фактичному матеріалі в книзі розкриваються як навчальна і наукова діяльність уні-

верситетів, так і суспільно-політична у тісному зв'язку із соціально-економічними, політичними і культурними потребами Росії.

Г. І. Шетиніна залучила велику кількість джерел офіційного діловодства, матеріали преси й публіцистики, історичну літературу.

Монографія містить змістовні вступні підрозділи «Історіографія» та «Огляд джерел». Ретельний критичний аналіз документів і літератури дійсно переконує у важливості вивчення теми, в якій поєднуються проблеми внутрішньої політики, суспільного руху та історії культури (стор. 33).

У книзі розглядається комплекс питань, пов'язаних із впливом буржуазних реформ і розвитком капіталізму після реформи 1861 р. на зміни управління університетами, на становище студентів і професури та ставлення університетських корпорацій до політики самодержавства.

А ці питання в більшості праць з історії університетів ще мало досліджені. Г. І. Щетиніна приходить до справедливого висновку про те, що «місце університетського пиғання в загальній політиці самодержавства визначалося роллю, яку набула загалом зища освіта в 70-х роках XIX ст.» (стор. 37).

Боротьба навколо університетського пиғання проходила переважно під час другого етапу визвольного руху в Росії і, таким чином, була тісно пов'язана із суспільно-політичним життям пореформеної епохи.

Автор рецензованої книги проводить своє дослідження здебільшого на матеріалах шести університетів: Петербурзького, Московського, Харківського, Казанського, Київського і Новоросійського три з яких знаходяться на Україні. Використовуються також відомості й про Дерптський (Юр'євський), Варшавський університети.

У книзі на основі використання найновіших досліджень і різноманітного архівного матеріалу висвітлено політику царизму щодо університетів, простежується її еволюція з самого початку 70-х років. Всебічно розглядається також питання внутрішнього управління в університетах на яскравому фоні суспільного руху в Росії. Висновок автора про те, що «ліберальна професура виступала за збереження і розвиток університетської автономії, лякаючи уряд перемогою революційних ідей серед молоді інтелігенції» (стор. 69), звучить переконливо.

Г. І. Щетиніна показала станово-соціальний склад студентства, співвідношення цього складу з числом студентів, які не платили за навчання в 70-х—на початку 90-х років. Дані щодо станового походження вдало доповнюються відомостями про матеріальне становище студентства. Тому висновок про переважання демократичних верств студентства в університетах доказовий. Це підтверджується і таблицями про склад студентів університетів в 80-х—початку 90-х років у третьому розділі. Автор монографії цілком обгрунтовано, критично ставиться до офіційної статистики, що не врахувала основного фактора пореформеної Росії—стирання граней між верствами населення. Студентство тоді саме і відзначалося строкатістю і соціальною неоднорідністю.

Викликають інтерес таблиці 15 і 16 (стор. 205—206) про національний склад студентства і віросповідання за 1888—1894 рр. Дані таблиць показують неспроможність урядової політики щодо національних обмежень в університетах, розпалювання шовіністичних настроїв. Про те, що університети були трибуною широкого суспільного незадоволення політикою самодержавства свідчить аналіз опозиційних виступів професорів у 70-х—80-х роках. У них ясно вимальовувалась обмеженість і

слабкість лібералізму, його антиреволюційна спрямованість. На наш погляд, це найцікавіші сторінки книги, тому що автор вперше охарактеризував склад штатних університетських викладачів за останню чверть XIX ст.

На основі вивчення послужних списків Г. І. Щетиніна проаналізувала освітній рівень, вік, станове походження, віросповідання професорів і викладачів університетів у 1875 р. і 1900 р. і дійшла висновку про те, що «професори складали в цілому прошарок переважно різночинної помірковано-ліберальної інтелігенції із значною частиною консервативно настроєних осіб» (стор. 52).

Дані послужних списків дають змогу уявити загальну картину витіснення дворян різночинцями, як відображення економічного процесу капіталістичного розвитку¹.

На основі ґрунтовного розгляду діяльності університетів в 70-х—80-х роках XIX ст. Г. І. Щетиніна підійшла до характеристики статусу 1884 р. як прояву урядової лінії на поєднання станово-охоронних і буржуазних тенденцій у вищій освіті.

Рецензована монографія має й недоліки. Досліджуваний період визначається неоднозначно: то як остання чверть XIX ст., то як 70—90-ті роки того ж століття. На наш погляд, за основу обрання хронологічних рамок повинна бути взята ленінська оцінка «буржуазно-ліберального і ліберально-народницького руху при визначній ролі шкільної молоді і інтелігентів»².

Г. І. Щетиніна полемізує з нашою оцінкою М. Т. Лоріс-Меликова, як «запеклого реакціонера» (стор. 14), однак сама наводить факти про розмах заворушень на півдні під впливом репресій харківського генерал-губернатора Лоріс-Меликова. Ці факти повністю збігаються з нашою характеристикою губернатора. Автор не охарактеризувала національної належності викладацького складу. У книзі переконливо не розкрито, чому в оцінці наукової і громадської позиції професорів слід виходити із того, яке було їх ставлення до сутичок студентів з адміністрацією навчальних закладів.

На нашу думку, не слід було разом давати досить великі примітки та поклики на джерела і літературу у підрядкових посиланнях. Це обтяжує структуру книги. У цілому ж, рецензована праця, безперечно, викличе великий інтерес у науковців та широких кіл громадськості.

П. С. Ткаченко (Москва)

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 433.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 383.

Е. А. БАЛАГУРІ, С. І. ПЕНЯК.
ЗАКАРПАТТЯ — ЗЕМЛЯ СЛОВ'ЯНСЬКА

Вид-во «Карпати», Ужгород,
1976, 157 с.

Книга ужгородських археологів Е. А. Балагурі та С. І. Пеняка «Закарпаття — земля слов'янська» присвячена далекому минулому своєрідного історико-етнографічного регіону. Планомірне вивчення археології краю розпочалося тільки в роки Радянської влади. Поряд з експедиціями Академії наук УРСР велику роль у цьому відіграли польові роботи, проведені науковцями Ужгородського університету і Закарпатського обласного краєзнавчого музею. Зокрема, Е. А. Балагурі та С. І. Пеняку також належить певна заслуга у дослідженні цілої серії археологічних пам'яток на території Закарпаття. Рецензована книга і є підсумком їх копійної роботи над археологічними старожитностями краю. Водночас автори звертаються й до писемних джерел, які, хоч і фрагментарно, але висвітлюють давню історію досліджуваного регіону.

На початку книги охарактеризовано географічне середовище Тисо-Дунайської рівнини, передгір'я та гірської частини Карпат, що відзначаються своєрідними природними умовами.

Автори розповідають про заселення Закарпаття від часів давнього кам'яного віку, зокрема, про відомі ашельські стоянки (300—100 тис. років тому) біля сіл Рокосова Хустського району і Королева Виноградівського району, а також Мустьєрські стоянки (100—40 тис. років тому), відкриті в Горянях поблизу Ужгорода, у Мукачевому, Береговому та Хусті. Надзвичайно цікавими для дослідників є печерні стоянки пізньопалеолітичних людей (Молочний Камінь), які подібні до Кримських печер тих часів. Про розширення діяльності колективів пізньопалеолітичних мисливців (40—13 тис. років тому) та формування у них родових общин можна судити на основі ряду пізньопалеолітичних пам'яток (в Ужгороді, поблизу Мукачевого, в околицях Берегового, поблизу сіл Великі Лази, Дунковиця, Малий Раковець та ін.). Добре представлені на території краю численні неолітичні пам'ятки (7—5 тис. років тому).

Приєрптають увагу наведені в книжці відомості про стародавнє населення Закарпаття епохи бронзи (II тисячоліття до н. е.) і пов'язані з ним скарби бронзових і золотих виробів (Колодне Іршавського і Підгор'яни Мукачівського районів). З археологічних матеріалів видно, що в цю епоху на Закарпатті було розвинутим землеробство і приселище скотарство.

На епоху пізньої бронзи припадає розквіт верхньотисського своєрідного металургійного центру, про що свідчать пам'ятки,

відкриті поблизу с. Станове (звідси й назва культури) та ряду інших населених пунктів. Житла та господарські споруди дають змогу зробити висновок про осілий землеробсько-скотарський спосіб життя населення краю. Тут вирощували ячмінь, просо, пшеницю. Врожай збирали за допомогою бронзових серпів. Зерно розмелювали на кам'яних зернотерках. Чільне місце в господарстві займало скотарство.

В часи пізньої бронзи Верхнє Потисся разом з Трансільванією і Словаччиною стало центром виробництва бронзи. Цьому сприяла наявність покладів мідної та олов'яної руди. В Закарпатському краєзнавчому музеї налічується понад 150 скарбів бронзових і золотих виробів, знайдених на території краю. Серед них — чимало різних знарядь праці: серпи, сокири, молоти, долота, шила, риболовні гачки тощо. Населення Закарпаття забезпечувало не тільки власні потреби в металевих виробах, але й потреби своїх близьких і далеких сусідів — жителів Прикарпаття, Подністров'я та інших районів. Завдяки інтенсивному обміну і розвитку виробництва наприкінці II тис. до н. е. окремі представники родоплемінної знаті на Закарпатті нагромаджують значні багатства, свідченням чого і є речові скарби, де, крім бронзових виробів, були й золоті предмети високої художньої вартості.

В епоху раннього залізного віку (I тис. до н. е.) на Закарпатті були добре заселені не тільки низовини, але й передгірські райони. Племена, які жили на території краю в цей період, споруджували городища (Шелестове, Арданове, Мала Копзля, Солотвина). Поряд з ними трапляються й звичайні неукріплені поселення. Мешканці поселень і городищ займалися плужним землеробством та скотарством. У гірських районах населення вело напівпастуший спосіб життя (відгонне скотарство). Наприкінці I тис. до н. е. поряд з поселеннями землеробів у Закарпатті існували і селища ремісників. Так, археологи виявили залишки майстерень, де були знайдені ковадла, молотки, ковальські кліщі, готові вироби: наральники, серпи, втулчасті сокири, наконечники списів, тесла, свердла, вудила, ножі тощо. На місцях поселень виявлені й предмети ювелірного ремесла (конічні тигли, ливарні формочки із сланцю та пісковіку).

Знахідки великої кількості кельтських монет на північних і східних схилах Карпат свідчать про існування сухопутних торговельних шляхів через Карпати, які з'єднували Північну і Східну Європу з кельтськими племенами. На початку нашої ери у Закарпатті з'являються й римські монети як наслідок торговельних зв'язків населення краю з римськими подунайськими провінціями. У цей період у досліджуваному регіоні з'являються нові форми матеріальної культури, що лягли в основу культури Карпатських курганів (перша половина I тис. н. е.), з якою вже безпосе-

редньо пов'язана рання історія східних слов'ян у Закарпатті.

Значну увагу в книзі приділено східнослов'янським старожитностям середини і другої половини I тис. н. е. За останні 25 років на території Закарпаття виявлено десятки поселень і могильників, матеріали яких висвітлюють різні сторони історії слов'янських племен Верхнього Потисся. Авторі показують, що в цій місцевості слов'янська культура другої половини I тис. н. е. безпосередньо розвинулася на ґрунті попередніх культур: карпатських курганів, пшеворської і прясівської (остання дуже близька до черняхівської культури). Торкаючись питання про ступінь заселеності краю в цей період, Е. А. Балагурі та С. І. Пеняк доходять висновку, що найгустіше були заселені низовинна та передгірська зони. Крім житлових і господарських, на слов'янських поселеннях Закарпаття виявлені також залишки виробничих споруд, пов'язаних з гончарським, залізобробним та ювелірним ремеслами (в Ужгороді, Дяковому, Червенові Мукачівського та Бучі Берегівського районів).

У книжці описано головні типи давньоруських городищ і селищ IX—XIII ст. на Закарпатті. Їх залишки ідентичні іншим східнослов'янським старожитностям Південно-Східної Європи. Характеризуючи деталі поховального обряду у слов'ян, автори розповідають про форми посуду у слов'янських похованнях на Закарпатті. Останні знаходять широкі аналогії серед східнослов'янських старожитностей Подністров'я, Південного Побужжя та Подніпров'я. Комплексне вивчення матеріалів дало дослідникам змогу зробити цілком аргументований висновок про те, що з середини I тис. н. е. Закарпаття було заселене східнослов'янськими племенами бі-

лих хорватів, які мали тісні економічні та культурні зв'язки з іншими східнослов'янськими племенами. Спільність матеріальної та духовної культури особливо зміцнюється в період утворення давньоруської держави—Київської Русі, до складу якої входило й Закарпаття.

До книги додано список археологічних пам'яток Закарпатської області, а також перелік літератури про них.

Автори провели ґрунтовну роботу і створили корисну працю із стародавньої історії Закарпаття. Однак їм слід було глибше висвітлити питання історичної спадковості археологічних культур на території Закарпаття, особливо починаючи з епохи пізньої бронзи і раннього залізного віку. При цьому потрібно мати на увазі, що зміни в матеріальній культурі не завжди збігаються з етнічними змінами. Розкриваючи питання про походження та ранню історію східних слов'ян за матеріалами Закарпаття (стор. 62—66), автори характеризують міграційну і автохтонну теорії, але чомусь не згадують про історичний напрям, представники якого, не відкидаючи положень автохтонної теорії, не заперечують водночас і певної ролі міграцій в історичному процесі. У книжці доцільно було б вмістити карти-схеми археологічних пам'яток Закарпаття за відповідними історико-культурними етапами. У підписах під малюнками та фотографіями, вміщеними в книжці, не завжди є вказівки на те, де відображені в них речі були знайдені.

Та в цілому працю Е. А. Балагурі і С. І. Пеняка з інтересом зустрінуть не тільки спеціалісти—історики та археологи,—але й широкі кола читачів.

І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський)

* * *

Автори рецензованої праці, відомі радянські археологи Е. А. Балагурі та С. І. Пеняк на основі досягнень історичної науки, зокрема аналізу археологічних джерел та писемно-історичних документів (шкода, що не використано й мовно-лінгвістичних даних), спростовуючи різні буржуазні антинаукові твердження щодо історичного минулого Закарпаття, показали, що цей край—слов'янська земля, на якій з найдавніших часів жили східнослов'янські племена.

У книжці на багатому фактичному матеріалі, в основному виявленому і дослідженому радянськими археологами, в тому числі й самими авторами, висвітлені основні етнічні процеси, що відбувалися на Закарпатті. Зокрема, Е. А. Балагурі робить правильний висновок, що в південно-східній частині Українських Карпат—Верхньому Потиссі, основну площу якого займала територія Закарпаття,—вже в останніх століттях до нашої ери наявні слі-

ди протослов'янського етнічного елементу. Вже в той період, наголошує він, основним заняттям закарпатського населення було землеробство і скотарство. Читач з інтересом довідається, що наприкінці I тис. до н. е. на місці сучасного с. Нове Клінове Виноградівського району, а також на горах Галіш-Ловачка поблизу нинішнього Мукачєвого існували центри чорної і кольорової металургії, які були одними з найбільших металлообробних центрів у тогочасній Середній Європі.

Основна частина праці присвячена історії ранніх слов'ян, зокрема, східнослов'янських племен. При цьому дається науково обґрунтована критика так званої міграційної теорії походження і прабатьківщини слов'ян, а також всебічно висвітлюється теорія автохтонізму, згідно з якою слов'яни є незмінними жителями однієї і тієї ж території, починаючи від епохи неоліту. Так, С. І. Пеняк говорить про три варіанти автохтонізму і, на наш погляд, правиль-

но підкреслює, що провідним напрямком слов'янської автохтонної території є східний варіант — Середнє Подніпров'я.

Слід відзначити полемічний характер дослідження. У ньому наведено різні погляди на ту чи іншу проблему. Для спростування ворожих буржуазних теорій та на підкріплення своєї точки зору автори наводять відповідні писемні історичні джерела, а головним чином, — багаті археологічні матеріали.

У праці ґрунтовно доведено, що корінними, тобто автохтонними жителями Закарпаття були слов'яни. В VI—X ст. основну господарську роль у них, поряд із скотарством, садівництвом, мисливством і рибальством, відігравало землеробство. На підтвердження цієї тези наведено численні археологічні джерела, зокрема матеріали з розкопок на околиці с. Червенева Мукачівського району, в Ужгороді (район Радванки) та ін. Чимало уваги у книжці приділено археологічним пам'яткам, що відтворюють життя і діяльність осілого східнослов'янського населення краю, його обряди, ритуали поховань тощо. Авторську розповідь великою мірою доповнюють численні ілюстрації. Належно висвітлено в праці суспільне життя і політичний лад у давніх слов'ян. При цьому правильно наголошується, що на кінець I тис. н. е. у Верхньому Потиссі, в тому числі й на Закарпатті, у східних слов'ян існувала цілком сформована феодальна влада з інститутом феодальної ієрархії. З наукових позицій говориться про входження Закарпаття в X—XI ст. до складу давньоруської держави — Київської Русі.

Наприкінці дослідження зроблено аргументований висновок про те, що з другої половини I тис. н. е. Закарпаття заселяли східнослов'янські племена, зокрема білі хорвати, які стали компонентом для формування давньоруського населення Закарпаття. У зв'язку з цим культура слов'янського населення Закарпаття мала східнослов'янський характер і була тісно зв'язана з культурою слов'ян Прикарпаття і Подніпров'я. Ця спільність матеріальної і духовної культури особливо зміцнилася в процесі формування давньоруської народності і утворення давньоруської держа-

ви — Київської Русі, до складу якої входило й Закарпаття.

Однак, у книжці трапляються й окремі неточності та упущення. Так, термін «білі хорвати» автори слідом за хорватським ученим С. К. Сакачем тлумачать на основі кольорів («білий», тобто «західний»)*. Так нібито східнослов'янські племена називали своїх сусідів хорватів на заході. Однак існує й інша думка про походження цього терміна. Михайло Лучкай у I томі багатотомної рукописної «Історії карпаторусинів», створеної в 1843 р. латинською мовою (який дешифрував і переклав на українську мову доцент Ю. М. Сак), пише, що слов'яни були корінними жителями в горах Карпатах. Назва «Карпати» — слов'янська («Горбат», «Горбаці», «Горваці»). Далі він зазначає, що слов'яни, які жили в Карпатах (Горватах), називали хорватами, що вони були русяві, тобто білі, а звідси — «білі хорвати». На нашу думку, цей варіант переконливіший, ніж попередній.

Є й фактичні неточності. Так, на стор. 46 с. Верхні Ремети чомусь віднесено до Иршавського, а не до Берегівського району с. Визниця Мукачівського району в одному випадку називається Верхня (стор. 102), а в іншому — Велика (стор. 107). На внутрішній обкладинці написано: «З історії слов'янських племен Закарпаття VI—XIII ст.». Тут правильніше було б сказати «слов'янського населення», оскільки вже в IX ст. сформувалася давньоруська народність.

Окремі неточності та помилки, зокрема друкарські, трапляються також на сторінках 12, 13, 15, 50, 58, 60, 111 та ін.

Однак згадані недоліки не можуть вплинути на загалом позитивну оцінку цього оригінального дослідження, яке новою постановкою ряду важливих питань вносить гідний вклад у розвиток української радянської історіографії.

М. В. Троян (Мукачеве)

* С. К. Сакач називає сторони світу не за рухом сонця, а за кольорами: чорний колір означає «північ», червоний — «південь», білий — «захід», зелений або голубий — «схід».

В. В. ДОБРЕЦОВА.

НАЦІОНАЛІЗМ І РЕЛІГІЯ
НА СЛУЖБІ АНТИКОМУНІЗМУ.

*Про контрреволюційну діяльність
буржуазно-націоналістичних
і клерикальних організацій
на західноукраїнських землях
у 20—30-х роках та боротьбу проти
них прогресивних сил.*

*Видавниче об'єднання «Вища школа»,
Видавництво при Львівському
державному університеті,
Львів, 1976, 203 с.*

XXV з'їзд переконливо продемонстрував, що нині світова історія у своєму поступальному розвитку невпинно йде до соціалізму і комунізму. Соціалізм уже сьогодні справляє визначальний вплив на думки і почуття сотень мільйонів людей. Розпочавши свій триумфальний хід понад сто років тому, витримавши історичну перевірку в гострій класовій боротьбі багатьох десятиріч в умовах різних країн, ідеї Маркса—Енгельса перетворилися в нездоланну силу в наш час.

Однак, поширення комуністичної ідеології проходить немирно. І це не випадково, адже боротьба комуністичної і буржуазної ідеології і відбиває суть історичного процесу переходу людства від капіталізму до соціалізму. Ідеологічна боротьба стала найгострішим фронтом класового протистояння між капіталізмом і соціалізмом, специфічною формою класової боротьби. Виходячи з цього реального факту, Л. І. Брежнев відзначив на XXV з'їзді КПРС: «Позитивні зрушення у світовій політиці, розрядка створюють сприятливі можливості для великого поширення ідей соціалізму. Але, з другого боку, ідейне протистояння двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»¹.

Апологети імперіалізму силкуються будь-якою ціною скомпрометувати комунізм як вчення і суспільно-економічний лад, викликати недовіря до ідеалів комунізму, відвернути трудящих від боротьби за їх здійснення і тим самим підірвати позиції нового суспільного ладу. У своїй лютій ненависті до комунізму, намагаючись зупинити його переможну ходу, ідеологи антикомунізму роблять велику ставку на проповідь націоналізму і релігії.

З огляду на це значний інтерес у працівників ідеологічного фронту викликає рецензована монографія, в якій автор викриває становлення союзу українського буржуазного націоналізму і клерикалізму на західноукраїнських землях в 20—30-ті роки XX сторіччя, його антикомуністичну суть та контрреволюційну, антинародну діяльність. На основі широкої джерельної бази в монографії показано, що основою цього

союзу була близькість ідеологічних концепцій та спільність політичної мети — боротьба проти першої в світі країни соціалізму, проти революційного руху, проти комунізму.

Великим землевласником була уніатська церква. У 1935 р. церкви, костьоли і монастирі у Львівському, Станіславському і Тернопільському воеводствах мали 219,9 тис. га землі. Церква вкладала капітали в усі галузі промислового виробництва, греко-католицькі діячі були пайщиками різного роду кооперативів і банків. Серед 16 засновників і пайщиків «Земельного банку гіпотечного» провідну роль відігравав митрополіт А. Шептицький, якому належало близько 70% загальної суми акцій цього банку. Провідними пайщиками його були єпископи К. Чехович, Г. Хомишин та піп Т. Войнарівський.

Таким чином, робить висновок автор, греко-католицька церква, спираючись на міцну матеріальну базу, сприяла розвитку українського капіталу, посиленню позицій української буржуазії, а значить, і своїх власних в його системі, брала активну участь в експлуатації українських трудящих. Як і «теоретики» ОУН, уніатські богослови проповідували «вічний» характер нерівності в людському суспільстві, «вічне» існування багатих і бідних (стор. 20).

Уніатські церковники виношували ідею перетворення Західної України в релігійний і національний центр, навколо якого «об'єдналася» б «уса» Україна. На думку Шептицького, вона стала б своєрідним форпостом контрреволюції на Сході Європи, звідки пішли б полки попів і монахів для виконання одвічного марення Ватикану — окатоличення слов'янських народів.

Для здійснення своїх маячних планів воєнничі клерикали та буржуазні націоналісти намагалися встановити контакти з правлячими колами буржуазної Польщі, Англії, фашистської Німеччини та реакційними представниками урядів інших країн. Викриваючи ці зв'язки, автор показує, що основою їх був антикомунізм та антирадянщина.

Спільно виступали контрреволюціонери у боротьбі проти революційного руху. Фашистські молодчики, об'єднані в різних організаціях, де муштрували зграї зрадників, провокаторів, терористів, брали активну участь у придушенні революційних виступів робітників і селян, розгорнули скажений терор проти комуністів, сприяли поліції у знищенні культурно-освітніх організацій, що перебували під впливом комуністів. Саме з членів таких організацій як «Луг», «Сокіл» та інших, у керівництві яких осідали і уніати (тільки у Львівській архієпархії, пише автор, близько ста священників займали посади головних старшин, або були членами надзірної ради «Лугів» — стор. 22), пізніше були створені криваві батальйони «Нахтігаль», «Роланд» та банди УПА.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83.

До контрреволюційного табору на західноукраїнських землях тісно примикали численні сіоністські партії та організації. Аналіз ідеологічних концепцій, програм та практичної діяльності цих організацій, зроблений автором, ще раз спростовує положення сіоністів про існування «всесвітньої єврейської нації», про «вічність антисемітизму», про наявність «світового національно-визвольного єврейського руху»; вони мають антинауковий, реакційний характер і використовуються єврейською буржуазією для розкладу єдності революційної боротьби трудящих, для протиставлення євреїв-трудівників робітникам і селянам інших національностей.

Непереможною перешкодою на шляху мракобісся, реакції та контрреволюції стали прогресивні, демократичні сили, очолювані КПЗУ. У монографії показано, що вся діяльність КПЗУ — це постійна безкомпромісна боротьба проти буржуазно-націоналістичних та клерикальних партій і організацій, викриття їх контрреволюційної, антинародної суті. В основу національної програми та політики КПЗУ було покладено ленінську національну програму, яка в конкретних умовах Західної України знайшла свій вияв у боротьбі за відокремлення її від буржуазно-поміщицької Польщі і воз'єднання з Радянською Україною. У цій боротьбі комуністи і трудящі Західної України завжди відчували допомогу Країни Рад.

Важливою рисою монографії є її чітка ідейна спрямованість. Показавши як в

20—30 роках на західноукраїнських землях виношувались і утверджувались форми і методи антикомуністичної, антирадянської діяльності, плекались кадри запеклих шовіністів і расистів, автор викриває їх оскандалену боротьбу проти світової соціалістичної співдружності, революційного та національно-визвольного рухів у наш час. Опинившись за кордоном і знайшовши нових покровителів в особі спецслужб західних держав, націоналістичні покидьки на основі антирадянщини блокуються з сіоністами, з усіма найбільш реакційними силами в боротьбі проти світу соціалізму і миру.

Не дивлячись на те, що не всі, окреслені дослідницею питання висвітлені широко, на нашу думку, більш широко слід було б показати діяльність КПЗУ щодо пропаганди національної програми партії, доповнити критику теорії сіонізму фактичним матеріалом про контрреволюційну діяльність численних сіоністських організацій, тощо. У книзі зустрічаються, на жаль, недоліки редакційного (стор. 196) характеру.

Книга В. В. Добрецової «Націоналізм і релігія на службі антикомунізму» стане важливим посібником у боротьбі з антирадянськими диверсіями буржуазно-націоналістичної і клерикальної контрреволюції, у викритті антинародної реакційної суті ідейно-політичного союзу уніатської церкви і українського буржуазного націоналізму.

М. І. Панчук (Київ)

Хроніка та інформація

ВРУЧЕННЯ КОЛЕКТИВУ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР ПОЧЕСНОЇ ГРАМОТИ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

6 вересня 1976 р. в сесійному залі Львівського облвиконкому відбулися урочисті збори співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР з нагоди вручення колективу Почесної грамоти Президії Верховної Ради УРСР. Вступним словом збори відкрив голова виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих Т. Д. Телішевський.

Перший секретар Львівського обкому Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України В. Ф. Добрик зачитав перед присутніми текст Указу Президії Верховної Ради УРСР. У своєму виступі В. Ф. Добрик зазначив, що ця висока урядова нагорода є свідченням значних досягнень колективу інституту за роки його існування, зокрема тих, яких він досяг за роки дев'ятої п'ятирічки.

Директор к. і. н. В. П. Чугайов від імені колективу інституту подякував за високу нагороду і підкреслив, що основним завданням науковців є дослідження закономірностей розвитку соціалістичного суспільства, розробка проблем комуністичного світогляду трудящих, критика буржуазної ідеології, розкриття історичної спільності походження і розвитку трьох братніх наро-

дів — російського, українського і білоруського, формування нової історичної спільності — радянського народу, дослідження проблем інтернаціоналізму та дружби народів СРСР і країн соціалістичної співдружності, створення історичних словників. Сьогодні основні дослідження вчених-суспільствознавців присвячені проблемам, накресленим у рішеннях XXV з'їзду КПРС. Свою роботу інститут координує спільно з провідними науковими закладами Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, а також багатьох соціалістичних країн.

З привітаннями з нагоди вручення колективу інституту високої урядової нагороди виступили заст. Голови Західного наукового центру, чл.-кор. АН УРСР І. Р. Юхновський, проректор Львівського держуніверситету ім. І. Франка Г. С. Давидова.

В урочистих зборах взяли участь члени бюро Львівського обкому Компартії України, виконкому обласної Ради депутатів трудящих, партійні працівники, вчені львівських вузів та науково-дослідних установ.

В. М. Яковенко (Львів)

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

У вересні минулого року в Кременчуці відкрито історико-краєзнавчий музей. В його дванадцяти залах загальною площею понад 1000 квадратних метрів експонуються матеріали, присвячені природі та історії краю (дореволюційний і радянський періоди).

Відвідувачі мають можливість широко ознайомитися з геологічною історією і природними багатствами району. Експонати розповідають про побут скіфів, що проживали на території нинішнього Кременчуцького району у VIII—II ст. до н. е., про життя стародавніх слов'ян, перші поселення яких з'явилися тут у I—II ст. н. е.

В експозиціях музею представлені зразки корисних копалин району: залізна руда, граніти, пісок, глина. На основі їх родовищ створено ряд підприємств — Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, виробниче об'єднання «Нерудбудматеріали», а також заводи залізобетонних виробів, гранітні кар'єри і цегельні заводи. Численні експонати розповідають про рослинний і тваринний світ району, експонуються карти і зразки ґрунту, гербарії рослинності, діорама підводного світу Кременчуцького водосховища. Звертається особлива увага на втілення в життя лєнінських ідей про охорону навколишнього середовища.

Заснування Кременчука як населеного пункту належить до 1571 р. То був час героїчної боротьби проти феодального і національно-релігійного гноблення з боку польських і литовських панів. Численні документи і матеріали розповідають про визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти шляхетського поневолення, за возз'єднання України з Росією. Активну участь у цій боротьбі брала і Кременчуцька сотня, яка входила до складу Чигиринського полку. Під час Північної війни Кременчуцька сотня прикривала важливу у стратегічному відношенні кременчуцьку переправу. Експонати з цікавістю дізнаються, що Кременчуцький піхотний полк брав участь у Бородинській битві.

В експозиції музею широко розповідається про революційні події в місті. 12—14-годинний робочий день, низька заробітна плата, примітивні знаряддя праці, жорсткі побутові умови, нещадна експлуатація на підприємствах викликали революційні виступи в робітничому середовищі. В 1897 р. в Кременчуці була створена соціал-демократична група. Її члени активно розповсюджували твори К. Маркса і Ф. Енгельса, керували страйками. Увагу відвідувачів привертає газета «Искра» (№ 11 за 1901 р.) з повідомленням про створення Кременчуцького комітету РСДРП. У вітринах — фотокопії листівок, випущених місцевими більшовиками у 1903—1904 рр. У відповідь на розстріл мирної демонстрації робітників Петербурга 9 січня 1905 р. прокотилася хвиля страйків по всіх підприємствах Кременчука. В музеї, зокрема, подано документи про страйк місцевих залізничників.

18 грудня 1905 р. в місті була створена одна з перших на Україні Рада робітничих депутатів, яка випускала газету «Известия Совета рабочих депутатов города Кременчука и посада Крюкова». Після поразки першої російської революції в Кременчуці відбулися судові процеси над активними учасниками революційних подій. Експонуються документи процесів.

Нове революційне піднесення в країні викликали пожевлення революційного руху і в Кременчуці. 4 березня 1917 р. знову створюється місцева Рада робітничих і солдатських депутатів. Під її керівництвом формуються загони Червоної гвардії. Більшовики вели активну агітаційно-масову роботу на підприємствах міста. 4 жовтня 1917 р. було обрано міський комітет РСДРП(б). А 28 жовтня Кременчуцька Рада робітничих і солдатських депутатів вітала встановлення радянської влади у Петрограді, постановила на місці втілювати в життя ленінські декрети і проголосила себе офіційним органом влади в Кременчуці.

Великий розділ експозиції присвячений подіям періоду іноземної інтервенції і громадянської війни. Документи експозиції висвітлюють підпільну боротьбу кременчу-

жан проти денікінської окупації і білополяків. В цей час у місті розміщувався штаб 14-ї армії, який мав постійний телеграфний зв'язок з В. І. Леніним. Фотокоменти розповідають про перебування в Кременчуці у 1920 р. видатних радянських державних і військових діячів: М. І. Калініна, Г. І. Петровського, К. Є. Ворошилова, С. М. Будьонного та ін., які приїздили з метою організації трудящих на боротьбу з контрреволюцією.

Естафету мужності захисників Влади Рад прийняли кременчужани у грізному 1941-му. Спеціальний розділ присвячено героїзму трудящих міста у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Експонати розповідають про створення дивізії народного ополчення і 4-х винищувальних батальйонів, про нерівний бій ополченців в районі Дієвського лісу і Гострої Могили, діяльність підпільників, подвиги кременчужан на фронтах Великої Вітчизняної війни, про визволення Кременчука частинами Червоної Армії 29 вересня 1943 р. Зараз харківські художники готують для музею діораму «Визволення Кременчука».

Експонати музею розповідають також про історію розвитку економіки міста, про перетворення його у великий індустріальний центр радянського Придніпров'я. В експозиціях представлені зразки продукції, макети, схеми, діаграми, почесні нагороди, які свідчать про трудовий героїзм трудящих підприємств і будов міста.

Дістали своє відображення і трудову активність кременчужан, їх боротьба за втілення в життя накреслені партії. Серед експонатів — фотографія одного з перших комуністичних суботників у Кременчуці. В музеї зібрані матеріали про першу конференцію ударних бригад Кременчуцького округу, документи ударників першої п'ятирічки, зокрема, одного з перших ударників соціалістичного змагання комсомольця Петра Ракітіна. В 1932 р. він установив світовий рекорд продуктивності зварювальних робіт. Демонструються щиток, почесна грамота, іменний значок П. Ракітіна і фотографія, яка зафіксувала його в момент встановлення світового рекорду. Широко відомими для жителів міста є імена послідовників стахановського руху В. Сороки, О. Бардакової, Е. Симакової, В. Дробахи, В. Горохова. В музеї експонуються нагрудний знак і мандат депутата Верховної Ради СРСР першого скликання О. А. Буднього — токаря-півскатника вагонобудівного заводу, який у 1935 р. завоював звання кращого півскатника в країні.

Естафету піонерів стахановського руху підхопили нові покоління кременчужан. Музей висвітлює трудові здобутки Героїв Соціалістичної Праці вагонобудівників Н. С. Шаповал, М. П. Чередія, М. О. Логвиненка, автозаводців С. Н. Заїченка, В. О. Кипеня, І. М. Приходька, кременчуцької будівельниці О. М. Іпатенко та багатьох інших — ударників восьмої і дев'ятої п'ятирічок.

Широко висвітлено й боротьбу кременчужан за підвищення ефективності виробництва і поліпшення якості продукції. На стендах показано систему роботи кременчуцьких автомобілебудівників, яка допомагає їм підвищувати надійність і довговічність КрАЗів, а також висвітлюється досвід роботи колективу заводу технічного вуглецю, вся продукція якого удостоєна державного Знаку якості. Музей розповідає про участь комсомольців і молоді у спорудженні Кременчуцької ГЕС, Дніпровського гірничо-збагачувального комбінату, нафтохімічного комплексу, про інтернаціональні зв'язки трудящих міста з союзними республіками та братніми країнами соціалістичної співдружності.

Великий розділ присвячений втіленню в життя програми культурної революції. Експонуються класний журнал Кременчуцького реального училища, в сьомому класі якого навчалось лише 9 учнів, тому що плата за навчання була дуже високою, а також квитанції на оплату за навчання у жіночій гімназії. Великий Жовтень відкрив невичерпні можливості для здобуття освіти широкими масами трудящих. В музеї подані матеріали про перших вчителів лікнепів, активних учасників боротьби з неписьменністю в місті і районі, фотографія першого окружного з'їзду Всеукраїнського добровільного товариства «Геть неписьменності!» ім. В. І. Леніна (1929 р.),

свідоцтва про закінчення школи ліквідації неписьменності, підручники тощо.

Кременчук сьогодні — це один із культурних центрів Полтавщини. У місті — 36 загальноосвітніх, вечірніх та заочних шкіл, 7 середніх спеціальних навчальних закладів, 12 професійно-технічних училищ, філіал Харківського ордена Леніна політехнічного інституту ім. В. І. Леніна, 5 музичних шкіл і студій, будинок піонерів, 17 палаців культури і робітничих клубів, 137 бібліотек, 6 кінотеатрів, 3 стадіони. У 170 самодіяльних колективах беруть участь понад 15 тис. чол. Експонати музею розповідають про самодіяльні колективи, які завоювали почесне звання народних.

За рік свого існування музей прийняв близько 100 тис. відвідувачів, які залишили численні записи подяки у книзі відгуків. Біля експозиції часто проходять заняття слухачів шкіл марксистсько-ленінської освіти, в залах музею проводяться уроки з багатьох розділів історії СРСР, біології та економічної географії. Наукові співробітники музею виступають з лекціями перед трудящими і учнівською молоддю, відшукують нові експонати, ведуть дослідницьку роботу, допомагають у налагодженні діяльності народних музеїв і музейних кімнат на підприємствах, будовах і в навчальних закладах міста.

М. П. Невмержицький (Кременчук)

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ — МОЛОДІ

Значну роль у пропаганді історичних знань серед молоді відіграють радіомовлення, телебачення та періодична преса. Так, у 1975 р. при активній участі науковців Інституту історії Академії наук Української РСР по київській програмі телебачення було організовано цикл передач з ряду найважливіших тем шкільного курсу історії. Активну участь науковці інституту беруть також у роботі історичної секції шкільного радіотовариства, яке широко висвітлює життя й діяльність В. І. Леніна, його соратників, героїчну історію КППРС, Ленінського комсомолу. Для юних істориків була організована передача «Ленінські заповіді молоді», що пішла в ефір після історичного XXV з'їзду КППРС.

Завдяки активній участі співробітників Інституту історії АН УРСР широку пропаганду історичних знань розгорнула газета «Молода гвардія». Цікаву форму такої пропаганди запропонувала Л. А. Пономаренко. В її статтях, присвячених історії вулиць Києва, розповідається про революційні події в місті, про революційно-героїчні події. Велику теоретичну статтю по пропаганді матеріалів XXV з'їзду КППРС опублікував зав. відділом, к. і. н. І. С. Хміль.

Співробітники Інституту історії час від часу виступають з оглядовими лекціями у вищих навчальних закладах. Вони розповідають про досягнення радянської історичної науки, важливі ювілейні історичні дати. Наприклад, учені неодноразово виступали перед студентами Педагогічного інституту ім. О. М. Горького, Інституту культури ім. О. Є. Корнійчука та ін. Регулярно організовуються зустрічі провідних учених Інституту історії з учителями-істориками. У зв'язку з рішеннями і матеріалами XXV з'їзду КППРС така зустріч була організована в Печерському районі м. Києва. На ній виступили директор Інституту історії, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, заст. директора П. С. Сохань, зав. відділами, члени-кореспонденти АН УРСР І. М. Мельникова, А. М. Шлепаков, доктори історичних наук П. П. Гудзенко і Ф. Є. Лось, який є одним із співавторів підручника з історії Української РСР для середньої школи. Багато науковців інституту виступають авторами та редакторами навчально-методичних посібників (хрестоматій, книг для читання, збірників ілюстративних матеріалів тощо), що вийшли в світ протягом останніх років. За сценаріями співробітників інституту ство-

рено десятки навчальних діафільмів, які широко використовуються на уроках у середніх школах м. Києва. В «Українському історичному журналі» введено постійну рубрику «На допомогу викладачу історії».

Науковці інституту виступають з лекціями і доповідями у школах міста. Так, велику роботу по військово-патріотичному вихованню старшокласників проводять Герой Радянського Союзу, зав. відділом, проф. В. І. Клоков, генерал-майор І. К. Карпов, ветерани Великої Вітчизняної війни П. М. Балковий, В. Н. Гулевич, І. І. Слинько, М. М. Яковенко та ін. Старший науковий співроб. В. П. Сидоренко допомогла учням середньої школи № 91 організувати Музей бойової слави 40-ї армії.

Експозиції музею розповідають про бойовий шлях згаданої армії, що брала участь в обороні та визволенні Києва, в битві на Курській дузі, а також у визволенні Чехословаччини. У музеї зберігаються особисті речі командуючого армією генерала П. Ф. Жмаченка, ім'ям якого нещодавно названо одну з вулиць столиці України. Щороку 9 травня ветерани 40-ї армії збираються в музеї і разом з школярами урочисто відзначають День Перемоги. Учні 91-ї школи під керівництвом учителів і науковців Інституту історії АН УРСР розгорнули велику дослідно-пошукову роботу, що сприяє їх військово-патріотичному вихованню.

Доброю традицією стало шефство співробітників інституту над дослідно-пошуковою роботою юних істориків Києва. Лише протягом останніх років науковці інституту спільно з громадськими організаціями міста і школами провели 10 конференцій старшокласників. Роботою секції історії, на яких були заслухані кращі учнівські реферати, керували заст. директора І. С. Слабеев, науковці А. В. Санцевич, В. Ф. Панібудьласка та інші. Безпосередню участь у роботі конференцій брав директор інституту, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв.

Особливе місце в пошуковій роботі юних істориків займає Всесоюзний похід по місцях бойової і трудової слави радянського

народу, однією з форм якого є туристська експедиція «Моя Батьківщина — СРСР». Щороку у всесоюзному поході беруть участь сотні тисяч юних слідопитів. Ними виявлено місця поховань більш як 90 тис. воїнів, створено понад 62 тис. куточків, кімнат і громадських музеїв, зібрано велику кількість документів і реліквій. Велику роль у створенні методики організації дослідно-пошукової роботи юних істориків відіграють праці колишнього співробітника інституту В. С. Петренка, які користуються популярністю серед викладачів історії, краєзнавців республіки.

Зростання рівня дослідно-пошукової роботи юних істориків і краєзнавців республіки відзначило журі XV республіканських туристських змагань піонерів і школярів, які відбулися в липні цього року в районі м. Черкас. До його складу входили науковці інституту. На відміну від попередніх років юні дослідники частіше досліджували трудові звершення робітничих династій, наставництво тощо.

Участь співробітників Інституту історії Академії наук УРСР в організації та проведенні зльотів, експедицій, конференцій є свідченням дальшого зміцнення зв'язків науковців з життям.

Тісні контакти зав'язалися між Інститутом історії та Київським палацом піонерів і школярів, з республіканською і міською дитячими екскурсійно-туристськими станціями.

Виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу — справа надзвичайно важлива. Адже йдеться про виховання будівників комуністичного суспільства, які повинні добре знати історичне минуле і героїчне сьогодення. Розгортаючи найширшу пропаганду історичних знань з нагоди наближення славної дати — 60-річчя Великого Жовтня, науковці Інституту історії АН УРСР і надалі приділятимуть велику увагу комуністичному вихованню молоді.

*В. Г. Сарбей (Київ),
А. А. Кондрацький (Київ)*

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *Б. О. Піковська*
Коректор *Н. Г. Тараскіна*

БФ 41046. Здано до набору 29.IX 1976 р. Підписано до друку 12.XI 1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 2. Умовних друк. арк. 14,0. Облік-вид. арк. 14,95. Тираж 6560 прим. Зам. К-179.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 11, 1976, ноябрь. Ежемесячный научный журнал (На украинском языке). Основан в 1957 г. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4.
Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.